



Дніпровський національний  
університет ім. Олесь Гончара



Центр соціально-політичних  
досліджень

# ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2018 ТОМ 21 № 3

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2018



# ГРАНІ

Науково-теоретичний альманах

Том 21 № 3 2018

Засновники  
Дніпровський національний  
університет ім. Олесь Гончара  
Центр соціально-політичних  
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію  
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства  
освіти і науки України від 21.12.2015 №  
1328 журналу надано статус фахового  
видання з історичних, філософських,  
політичних та соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої  
ради Дніпровського національного  
університету імені Олесь Гончара  
(протокол № 10 від 29.03.18).

ISSN 2077-1800 (Print)  
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:  
DOAJ  
Index Copernicus  
National Library of Ukraine Vernadsky  
Google Scholar  
CrossRef  
eLibrary  
BASE  
SIS Scientific Group

Видавець  
Видавництво «Грані»  
Україна, 49000, Дніпро  
вул. Святослава Хороброго, 25, оф.21  
+38(056)744-42-39  
granidp@gmail.com  
www.grani.org.ua  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи  
ДК № 2131 від 23.05.2005

Індекс журналу в каталозі  
передплатних видань України – 41703

Відповідальність за достовірність  
фактів, цитат, власних імен,  
географічних назв, підприємств,  
організацій, установ та ін. інформації  
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки можуть  
не збігатися з точкою зору редакційної  
колегії і не покладають на неї  
ніяких зобов'язань.

Передруки і переклади дозволяються  
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2018

## Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.  
Заступники головного редактора: Колесников К.М.,  
Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.  
Випусковий редактор: Лиман Д.С.  
Коректор української та російської мов: ДЕРЕБЕРА А.В.  
Коректор англійської мови: КОМЛЕВА Ю.В.

## Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Катаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	к.філос.н., доц. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д.соціол.н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Суїменко Є.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнмаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Шудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

## Соціологія

С. 6

*Гоць А. А.*

Міжнародна трудова міграція українців в умовах воєнного конфлікту на сході країни

С. 12

*Котеленець К. М.*

Візуалізація суспільного життя окупованої території Луганської області у друкованих засобах масової інформації

С. 18

*Дзюба Н. В.*

Гендерні стереотипи як чинник, що впливає на мотивацію поведінки виборців та прийняття ними електоральних рішень

С. 25

*Глебова Н. І.*

Соціологічне дослідження соціальної компетентності фахівців водного транспорту в контекстах завдань галузевої професійної освіти

С. 33

*Согорін А. А.*

Вплив засобів масової комунікації на природні, біологічні та соціально-психологічні чинники в процесі трудової адаптації

С. 41

*Настояща К. В.*

Автоматизм соціальної практики як родова атрибуція поняття

С. 48

*Фесенко А. М., Чорна В. О.*

Ситуація в сфері житлово-комунальних послуг населенню як фактор зростання протестних настроїв та протестної активності

С. 57

*Половая Н. О.*

Віртуальне навчання як головний вектор нової інформаційної епохи

## Історія

С. 63

*Приходько М. М.*

Доба хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі

С. 70

*Демідко О. О.*

Зародження та становлення театрального мистецтва в Маріуполі протягом XIX ст.

## Політологія

С. 76

*Максимець В. Є.*

Політика безпеки Словацької Республіки у контексті активізації гібридних дій Російської Федерації

С. 82

*Цумарєв М. І.*

Громада як суб'єкт культури локальної демократії

С. 90

*Павлов Д. М.*

Суб'єкти політичної пропаганди

С. 96

*Романенко В. А.*

Три моделі міжінституційних відносин держави і церкви: соціологічний аспект

С. 102

*Рудік О. О.*

Обумовленість ЄС як рушійна сила європейської інтеграції країн Західних Балкан

С. 108

*Мустафаєва Шафаг*

Роль Франції у встановленні миру на Південному Кавказі (в контексті вірмено-азербайджанського Нагірно-Карабахського конфлікту)

## Філософія

С. 116

*Сухорольський П. М., Сухорольська І. Ю.*

Основні етапи розвитку футурології та її завдання в умовах сучасного світу

С. 124

*Рудан Н. С.*

Генезис та еволюційні трансформації економічної культури: соціально-філософський аналіз

С. 132

*Ходанич Ю. М.*

Феномен милосердя в дихотомії «Захід-Схід»



# GRANI/

Scientific and theoretical almanac

21(3) 2018

Founders

Oles Honchar Dnipro national university  
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІІР issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 10 dated 29.03.18).

ISSN 2077-1800 (Print)  
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:  
DOAJ

Index Copernicus  
National Library of Ukraine Vernadsky  
Google Scholar  
CrossRef  
eLibrary  
BASE  
SIS Scientific Group

Publisher

Publishing house «Grani»  
25, Svyatoslava Khorobroho St., office 21  
Dnipro, Ukraine, 49000  
+38(056)744-42-39  
granidp@gmail.com  
www.grani.org.ua

Publishing license: ДК № 2131 dated  
23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2018

## Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V.,  
Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Production Editor: Lyman D.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

## Editorial board

Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Wenger N.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vysotsky O.Yu.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kataev S.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kvitka S.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Kyrylyuk F.M.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Liseyenko O.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lobanova A.S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Loboda Y.O.	Assoc. Prof. Dr. (USA)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikilev A.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko V.V.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Pobochyj I.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Pronyakin V.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Svyatets' Yu.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Suimenko E.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tretyak O.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Tupytsya O.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Khyzhnyak L.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Hmil' V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shchudlo S.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Yurchenko S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

## Sociology

P. 6

*Hots A. A.*

International labor migration of ukrainians in the conditions of military conflict in the east of the country

P. 12

*Kotelenets K. M.*

Visualization of the social life of the occupied territory of the Lugansk region in the print media

P. 18

*Dziuba N. V.*

The impact of gender stereotypes for the motivation of electoral behavior and the voting solutions

P. 25

*Glebova N. I.*

The sociological research of the social competency of water transport specialists in the context of branch professional education targets

P. 33

*Sogorin A. A.*

Influence of mass media on natural, biologic and social-psychological factors in process of labor adaptation

P. 41

*Nastoiashcha K. V.*

Automatizm of social practice as a generic attribution of the concept

P. 48

*Fesenko A. M., Chorna V. O.*

The situation in the sphere of housing and communal services of the population as a factor in the growth of protest moods and protest activity

P. 57

*Polovaya N. A.*

Virtual study as a main vector of new information epoch

## History

P. 63

*Prykhodko M. M.*

Contribution of the Hetmanate's diplomatic corps in implementing the geopolitical strategy of Pavlo Skoropadsky

P. 70

*Demidko O. O.*

The birth and formation of theatrical art in Mariupol during XIX the century.

## Political science

P. 76

*Maksymets V. Y.*

Security policy of the Slovak Republic in the context of intensifying the hybrid actions of the Russian Federation

P. 82

*Tsumarev M. I.*

Community as a subject of local democracy culture

P. 90

*Pavlov D. M.*

Subjects of political propaganda

P. 96

*Romanenko V. A.*

Three models of inter-institutional relations between the state and the church: the sociological aspect

P. 102

*Rudik O. O.*

EU conditionality as a driving force of the Western Balkans European integration

P. 108

*Mustafaeva Shafag*

The role of France in establishing peace in the South Caucasus (in the context of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict)

## Philosophy

P. 116

*Sukhorolskyi P. M., Sukhorolska I. Yu.*

Futures studies: main stages of development and tasks in the modern world

P. 124

*Rudan N. S.*

Genesis and evolutionary transformations of economic culture: social-philosophical analysis

P. 132

*Khodanych Yu. M.*

Phenomenon of Mercy in the Dichotomy «West-East»

DOI: 10.15421/171831

УДК: 331.556.4:316.485.26(477.6)

## Міжнародна трудова міграція українців в умовах воєнного конфлікту на сході країни

Гоць А. А., Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Проведено аналіз міграційних процесів в Україні, зокрема приділено увагу зовнішній трудовій міграції в умовах воєнного конфлікту на сході України. Встановлено, що міграція населення є так званим «лакмусовим папером», що відображає проблеми в країні, є своєрідною реакцією на зміни у політичній та соціально-економічній сферах суспільства. Найбільше піддаються міграційним переміщенням особи, що мешкають у прикордонних регіонах Західної та Східної України. Виявлено, що дещо змінилися причини переміщень, якщо в 90-і роки причиною було тотальне безробіття та занепад країни, то сьогодні мігрантів манить кращий добробут інших держав, більш високі зарплати у порівнянні з Україною. Питання міграції для України актуалізувалось в останні роки у зв'язку з воєнним конфліктом на Донбасі, тому причинами трудової міграції жителів сходу є, перш за все, втрата житла або збереження життя родини, а також заробіток через втрату місць роботи у зв'язку з воєнними діями. Загалом українці найбільш часто обирають для виїзду такі країни, як Росія, Польща, Італія, Чехія, Іспанія тощо. Як суспільне явище трудова міграція має позитивні і негативні сторони, а його масштаби зумовлюють необхідність державного регулювання міграційними процесами. Тобто, показано що міграція на сьогодні має довгостроковий характер, заробітчани роблять все можливе, щоб не повертатися на батьківщину, особливо в умовах воєнного часу.

**Ключові слова:** трудовий мігрант; зовнішня трудова міграція; внутрішня трудова міграція; гібридна війна; ринок праці; працевлаштування; країни Європейського Союзу; країни-реципієнти; війна; кордон

## International labor migration of ukrainians in the conditions of military conflict in the east of the country

Hots A. A., Luhansk Taras Shevchenko National University

The migration processes in Ukraine is analysed in the article, in particular the focus is on external labor migration in the context of a military conflict in the eastern Ukraine. The population migration is so-called «Litmus paper», reflecting problems in the country, also it is a kind of reaction to changes in the political and socio-economic spheres of society. It is established that their magnitude and directions determine the stability or instability of social development. The aim of this article is to analyse the labor migration, which remains a topical issue in our country since nineties. External labor migration is understood as a type of migration that a person does to find a job, that is, moving of the working people for employing that can be permanently or temporary. The secondary analysis of data, which Ukrainian researchers got, was carried out to estimate the scale of migration. So it turned out that most exposed to migratory movement are people living in the border regions of Western and Eastern Ukraine. The reasons of displacement were changed a little. In the nineties the reason was total unemployment and the decline of the country, today migrants enjoy greater welfare of other states and higher wages compared to Ukraine. The issue of migration for Ukraine has been updated in recent years in connection with the military conflict in Donbas, therefore, the causes of labor migration of the East are, first of all, loss of housing or the saving of family life, as well as earnings due to the loss of jobs in connection with the military actions. Citizens of the region choose Russia for earning money, because of the border closeness, the lack of language barriers and the relatives live there as well. People from Donbas, who received or will receive the legal rights for staying in the EU countries are unlikely to return to Ukraine. Also that people who left for Russia will stay in this country. Many of them have got refugee status, others have managed to obtain another citizenship. And the negative moment is that the overwhelming majority of these citizens are young people – highly skilled specialists.

In general, Ukrainians often choose to leave for such countries as Russia, Poland, Italy, Czech Republic, Spain etc. As a social phenomenon labor migration has positive and negative sides, and its scale predetermines the need for state regulation of migration processes. It is proved that at present the most attractive European Union place among recipient countries is Poland. It has been shown that migration today has a long-term character, the migrant workers do their best not to return to their homeland, especially nowadays when there is a war in the country.

**Keywords:** labor migrant; external labor migration; internal labor migration; hybrid war; labor market; employment; European Union countries; recipient countries; illegal employment; war; border

## Международная трудовая миграция украинцев в условиях военного конфликта на востоке страны

Гоць А. А., Луганский национальный университет имени Тараса Шевченка

Проведен анализ миграционных процессов в Украине, в частности уделено внимание внешней трудовой миграции в условиях военного конфликта на востоке Украины. Установлено, что миграция населения является так называемой «лакмусовой бумагой», что отражает проблемы в стране, является своеобразной реакцией на изме-

нення в політичній і соціально-економічній сферах суспільства. Більше всього підвержені міграційним переміщенням особи, проживаючі в приграничних регіонах Західної і Східної України. Виявлено, що декілька змінилися причини переміщень, якщо в 90-і роки причиною були тотальна безробітність і упадок країни, то сьогодні мігрантів манить краще благополуччя інших держав, вищі зарплати порівняно з Україною. Питання міграції для України актуалізувалося в останні роки в зв'язі з військовим конфліктом на Донбасі, так причинами трудової міграції жителів сходу є, перш за все, втрата житла або збереження життя родини, а також зарплата за втрату місця роботи в зв'язі з військовими діями. Українці найчастіше вибирають для виїзду такі країни, як Росія, Польща, Італія, Чехія, Іспанія і др. Показано, що як суспільне явище трудова міграція має позитивні і негативні сторони.

**Ключові слова:** трудовий мігрант; зовнішня трудова міграція; внутрішня трудова міграція; гібридна війна; ринок праці; трудоустроєння; країни Європейського Союзу; країни-реципієнти; війна; кордон

### Постановка проблеми.

**М**іграція населення є невід'ємною частиною глобалізації, яка може бути охарактеризована як процес кількісного зростання та інтенсифікації політичних, економічних, соціальних, правових, культурних зв'язків та стосунків держав світу, усе більшої інтеграції людства [16].

Після набуття Україною незалежності одним з здобутків демократизації суспільного життя стало зняття обмежень на перетин державного кордону, забезпечення вільного пересування громадян. Якщо в минулих століттях в ізоляції від світу країні закордонні поїздки були привілеєм небагатьох обраних, то в дев'яності роки минулого століття вони стали доступними пересічним громадянам. Через економічні проблеми в країні потоки наших співвітчизників шукали місця заробітку за кордоном. Останніми роками, коли частину України охопила війна, яку сьогодні називають «гібридною», з'явилися нові хвилі міграційних потоків людей, через що тема міграційних переміщень стала вкрай актуальною та насущною. Оскільки найбільш чутливим індикатором масової поведінки населення виступають міграційні рухи, які є характерною реакцією на зміни у політичній та соціально-економічній сферах суспільства. Їх масштаби та напрями визначають стабільність чи нестабільність суспільного розвитку. В умовах воєнного конфлікту та нестабільної економіки Україна продовжує називатися країною-експортером робочої сили.

### Аналіз досліджень і публікацій.

Питання трудової міграції аналізуються у працях таких науковців, як І. Прибиткова, О. Хомра, О. Малиновська, О. Позняк, Е. Лібанова, М. Шульга, Д. Коулмен, У. Томас, Ф. Знанецький, Р. Парк, Р. Макензі, Р. Мертон, П. Штопка [18], Г. Беккер [1] та ін.

**Метою даної статті** є аналіз зовнішньої трудової міграції в Україні в умовах воєнного конфлікту на Донбасі.

### Виклад основного матеріалу.

Під трудовою міграцією слід розуміти переміщення у просторі, що здійснюються індивідами з метою підвищення рівня життя на основі більш вигідного використання власної робочої сили без зміни постійного місця проживання. Оскільки трудова міграція може виступати як початковий

етап постійного переселення, ці процеси треба розглядати як два різновиди єдиного цілого – міграційної мобільності населення. На відміну від стаціонарної міграції, для цього виду міграції властиве збереження постійного зв'язку мігранта зі своєю родиною як в інформаційно-особистісних формах, так і в економічних [7].

У науковому дискурсі поряд з іншими теоріями виокремлюється теорія соціальних змін, автори якої, Я. Щепанський [19], П. Штопка [18], вказують на те, що можна розглядати міграційні процеси як атрибут соціальної реальності, як однорідні серії актів соціальної взаємодії, що призводять до змін соціально-функціонального та соціально-структурного характеру, і таким чином дослідити та більш повно інтерпретувати соціальні функції міграцій.

Однією з основних рис міграції є перетин адміністративного кордону території (країни, області, населеного пункту тощо). На цих засадах виділяють, насамперед, зовнішню міграцію (еміграцію та імміграцію) та внутрішню міграцію. Зовнішня міграція населення пов'язана з перетином державного кордону і одержала назву міжнародної (міждержавної) міграції населення. Внутрішня міграція є часткою міжпоселенських переміщень населення в країні.

Зовнішня міграція громадян України є комплексним процесом, який включає низку складових, основними з яких у період незалежності є: стаціонарна міграція, яка пов'язана зі зміною офіційного місця проживання і реєструється державною статистикою; трудова міграція, пов'язана з виїздом на роботу за кордон без зміни місця проживання; човникова торгівля – поїздки за кордон з метою торгівлі (продажу або закупівлі товарів); вимушена міграція з окупованих територій та зони бойових дій [12]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про зовнішню трудову міграцію», «зовнішня трудова міграція – переміщення громадян України, пов'язане з перетинанням державного кордону, з метою здійснення оплачуваної діяльності в державі перебування» [4].

Серед характерних закономірностей сучасної міжнародної (міждержавної) міграції населення головну роль відіграє трудова міграція. Міжнародна трудова міграція – це виїзд населення за кордон з метою отримання роботи без зміни постійного місця проживання. Основними фактора-

ми такої міграції є: безробіття, відносно низький рівень розвитку економіки і, як наслідок, низький рівень життя населення.

За статистикою, яку наводять демографи, на заробітки за кордон за останні 20 років виїхало від 7 до 15% економічно активних громадян. Певний відсоток із них залишився за кордоном назавжди, інша частина – продовжує працювати й сподівається повернутися в Україну з кращими економічними можливостями. Найбільша ж частина українців їде за кордон на сезонні заробітки [14]. За дослідженням GFK тільки за 2015 рік офіційно мігрувало 500 000 людей, проте не всі виїжджають офіційно за трудовими візами, відповідно, реальна цифра може бути вищою на 40% [17].

Серед українців за останні три роки збільшився відсоток тих, хто не сподівається на покращення економічного клімату всередині країни. Так, згідно з опитуванням у квітні 2016 року соціологами Інституту Горшеніна, понад 40% економічно активних українців віком від 18 до 29 років готові виїхати з України заради більш оплачуваної роботи та кар'єрних перспектив [14].

Згідно з опитуванням КМІС [5] практично 30% українців бажає поїхати з України, з них 55% – молоді люди віком від 18 до 29 років; 44% – від 30 до 39 років; 33% – 40-50-ти річні особи. В основному це мешканці маленьких міст – 34,5% із числа тих, хто хоче виїхати з території України [5].

Якщо подивитись на соціальний портрет мігранта, то можна виокремити два основних типи осіб, де простежується гендерний аспект. Перший – це особи, які не мають кваліфікації, не змогли знайти застосування собі в своєму місті, не особливо цілеспрямовані, однак у яких є необхідність забезпечувати сім'ю. В основному це чоловіки, які їдуть працювати будівельниками в РФ. Інші – вкрай цілеспрямовані, працьовиті, «націлені на результат», ті, хто знає, чого хоче від життя. Прикладом можуть бути жінки, які бажають вийти заміж, обираючи такі країни, як ОАЕ тощо.

Незважаючи на певні розходження щодо масштабів трудової еміграції, всі джерела одностайні з приводу основних країн призначення українських трудових мігрантів: Росія, Польща, Італія, Чехія, Іспанія тощо [9]. Найактивніше виїжджають за кордон на заробіток жителі прикордонних регіонів, а саме Західна Україна аж до Хмельницької області та Схід.

Ситуація з жителями окупованої території України дещо відрізняється від інших. Тікаючи від війни, громадяни почали активно перетинати кордон та в умовах, коли воєнний конфлікт перейшов у хронічну форму, люди почали асимілюватися за кордоном. Міграційні служби переповнені нашими співвітчизниками, які намагаються узаконити своє місцезнаходження за кордоном, багато хто не боїться зміни громадянства. Негативна ситуація в тому, що більшість із таких людей – це

висококваліфіковані спеціалісти, яких залюбки приймають та надають легальний спосіб знаходження на території Росії, Польщі, Америки тощо. Відмінність сьогоденної міграції громадян зі Сходу в тому, що вони не просто їдуть заробити кошти і повернутися, а роблять все можливе, щоб залишитись за кордоном та перевести туди всю свою родину.

Внаслідок географічної близькості, родинних зв'язків мешканців Донецької та Луганської областей значна частина вимушених мігрантів із зони конфлікту на Сході країни виїхала до Росії. За даними Федеральної міграційної служби РФ у 2015 р. за різних причин на території Росії було зареєстровано 2,5 млн. громадян України, або майже на мільйон більше ніж на 1 січня 2014 р. На кінець 2015 р. на обліку перебували 273 громадянина України, яким було надано статус біженця, і 311 тис. тих, які користувалися тимчасовим притулком [6]. Це тільки ті, хто зміг оформити документи, а багато хто це зробити не може. Взагалі, аналізуючи публікації в ЗМІ, можна стверджувати, що маючи кваліфікацію, а тим більше дипломи кандидата і вище можна без проблем отримати дозвіл на проживання в РФ, чим і користуються ті, хто втратив надію повернутися додому.

Г. Беккер стверджував, що міграція робочої сили є результатом впливу низки об'єктивних чинників, таких як: відмінність між чисельністю населення та рівнем його життя у розвинених країнах, порівнюючи з третіми країнами; зниженням адміністративних та інших бар'єрів на шляху мігрантів у зв'язку з розвитком процесів глобалізації; необхідність покриття дефіциту, викликаною низьким рівнем народжуваності на ринку праці розвинутих країн за рахунок молоді з-за кордону [1].

Головними причинами можливої еміграції в грудні 2016 українці назвали пропозицію прибуткової роботи (28%) і збройний конфлікт (27%). Далі йдуть економічні проблеми в країні (19%) і сімейні обставини (18%). Замикають список згадуваних причин можливої еміграції відсутність умов для самореалізації (9%) і політична нестабільність (7%). Третина українців (29%) заявили, що ніякі обставини не змусять назавжди покинути країну [10]. Основною причиною стає різниця у рівні заробітної плати. Наприклад, інженер-електрик в Україні отримує від 6000 до 12000 грн., тоді як в Німеччині 60 000-90 000 грн. [9]. До того ж на ринку праці України існує дисбаланс між попитом та пропозицією [3].

Заробітки мігрантів, які є як мінімум у три рази вищими, ніж в Україні, мають і позитивні наслідки. По-перше, заробітчани отримують роботу, по-друге, зменшується напруга на вітчизняному ринку праці, і по-третє, вони здійснюють перекази зароблених коштів своїм родичам в економіку України. За даними НБУ у I кварталі 2017 року загальний обсяг приватних грошових переказів із-за

кордону склав 1 317 млн. дол. США, що на 5,3% більше ніж за I квартал минулого року. Приватні грошові перекази у 2016 році становили 5,8% до

ВВП, проти 5,7% роком раніше [8]. Надходження 70% усіх переказів в Україну було забезпечено з 10 країн (див. рис. 1).

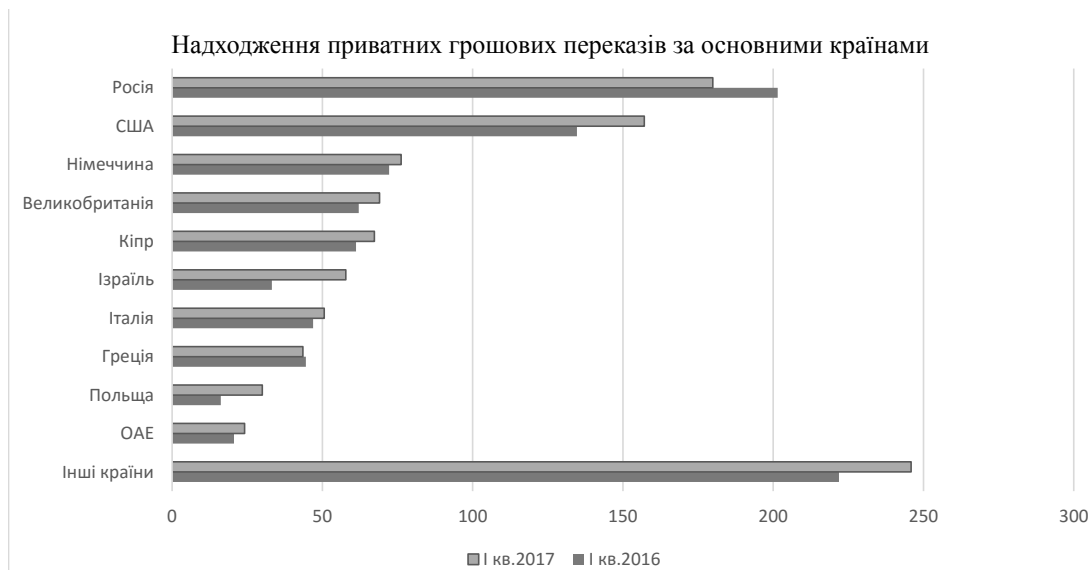


Рис. 1. Надходження приватних грошових переказів за основними країнами.

Росія залишається лідером за обсягами грошових переказів в Україну, але починаючи з 2014 року їх обсяги почали зменшуватися та в 2016 році вони знизилися порівняно з попереднім роком на 15, 6%. Різке скорочення обсягів грошових переказів із Росії у IV кварталі 2016 року було спричинено рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 16 вересня 2016 року про застосування строком на один рік обмежувальних заходів до шести платіжних організацій міжнародних платіжних систем, створених резидентами Росії [9]. Перекази з Росії обумовлені не стільки трудовою міграцією, скільки тісними сімейними зв'язками населення. Перекази із США та Німеччини хоча частково і пов'язані з трудовою міграцією, проте частково є наслідком численної етнічної еміграції з України до цих країн (євреї, німці). Однозначно пов'язані з трудовою міграцією перекази з Італії, а також Греції [15].

На сьогодні основними сферами, де зайняті працівники-мігранти є: будівництво, сільське господарство (збирання врожаю), домашнє господарство (прибирання домівки, готування їжі, доглядання дітей та німецьких людей похилого віку), сфера торгівлі та сервісу. Роботи в сфері будівництва виконують практично тільки чоловіки, у сільському господарстві серед працівників-мігрантів існує приблизний гендерний паритет, а праця у домашньому господарстві та сфері сервісу є прерогативою жінок.

Як суспільне явище трудова міграція має позитивні і негативні сторони, а його масштаби зумовлюють необхідність державного регулювання міграційними процесами. Загалом виділяють наступні негативні наслідки трудової міграції:

виїжджає частина трудового потенціалу, в тому числі висококваліфіковані працівники, які згодом втрачають свої професійні навички, оскільки за кордоном виконувана ними робота часто носить примітивний та непрестижний характер; морально-психологічний аспект має різносторонній вплив: з одного боку – розпад сімей, проблема соціального «сирітства», з іншого – працюючи на чужині, заробітчани втрачають власне здоров'я, не отримуючи при цьому кваліфіковану медичну допомогу; зниження народжуваності у молодих сім'ях; зростання цін на товари і послуги на внутрішньому ринку, зокрема на житло, при існуючій низькій купівельній спроможності основної маси населення; загальна зневіра, втрата національної самосвідомості, набуття чужих звичаїв та невластивого менталітету [11, с. 45]; нелегальна трудова міграція не здійснює відрахувань до пенсійного та соціального фондів [15].

Щодо позитивних наслідків трудової міграції можна перерахувати такі: сприяння інтеграції України до світового ринку праці; зменшення соціальної напруги та навантаження на ринок праці, зокрема зниження рівня безробіття; надходження коштів в країну; можливість матеріального утримання на Батьківщині сімей; розвиток малого бізнесу за рахунок залучених коштів від «човникової» торгівлі; розширення світогляду, набуття свідомості та розуміння реальних умов ринкової економіки розвинутих країн, вивчення іноземних мов [2; 19]; можливість реалізувати свої здібності.

#### Висновки.

Із вищевикладеного можна зробити висновки, що проблема зовнішніх трудових міграцій населення є вельми актуальною для України, яка

продовжує залишатися країною-експортером робочої сили, особливо у зв'язку з складною ситуацією на Донбасі. Головними причинами можливої еміграції українці назвали пропозицію прибуткової роботи і збройний конфлікт. Далі йдуть економічні проблеми в країні та сімейні обставини. Замикають список згадуваних причин можливої

еміграції відсутність умов для самореалізації і політична нестабільність. На даний момент найбільший вплив на подальшу динаміку і географічну спрямованість міграції матиме такий фактор, як політична ситуація в країні та економічне піднесення. Міграція жителів Донбасу має вимушений характер в умовах «гібридної» війни.

### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Becker G. *Economics of Life: From Baseball to Affirmative Action to Immigration, How Real-World Issues Affect Our Everyday Life* / G. Becker. – New York: McGraw-Hill, 1997. – Режим доступу: <http://missoulatattoos.com/296867-gary-s-becker-online.html>
2. Гнибіденко І. Проблеми трудової міграції в Україні та їх вирішення / І. Гнибіденко // *Економіка України*. – 2005. – № 4. – С. 19-22.
3. Гоць А. А. Ринок освітніх послуг: проблеми функціонування в Україні // *Economy and education: modern tendencies*. – Opole, 2017. – С. 128-133.
4. Про зовнішню трудову міграцію: Закон України // *Відомості Верховної Ради*. – 2015. – № 49-50. – Ст. 463.2.
5. Мостовая Ю. Кровотечение. Почему украинцы покидают страну / Ю. Мостовая, С. Рахманин // *Зеркало недели*. – 2017. – Режим доступу: <https://zn.ua/project/emigration/>
6. Міграція в Україні: факти і цифри. – Київ: Міжнародна організація з міграції. Представництво в Україні, 2016. – Режим доступу: [http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff\\_ukr\\_21\\_10\\_press.pdf](http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf)
7. Населення України. Трудова еміграція в Україні. – Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 233 с.
8. Огляд приватних грошових переказів в Україну в 2016 році / Управління статистики зовнішнього сектору Департаменту статистики та звітності Національного банку. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208358>
9. Офіційний сайт Державної служби статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.org.ua>.
10. Перспективні українці все частіше виїжджають за кордон: статистика. – Режим доступу: <http://svitua.com.ua/news/201701/2236-perspektyvni-ukrayinci-dedali-chastishe-vuyizhdzhayut>
11. Позняк О. Групові міграції в Україні: сучасний стан, проблеми, перспективи / О. Позняк // *Економічний часопис*. – 2004. – № 2. – С. 34-48.
12. Позняк О. Зовнішня міграція громадян України за роки незалежності / О. Позняк // *Агора*. – 2016. – № 17. – С. 49-54. – Режим доступу: <http://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Pozniak.pdf>
13. Приватні грошові перекази у І кварталі 2017 року // *Громадська спілка «Економічний дискусійний клуб»*, 2017. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analityka/pryvatti-groshovi-perekazy-u-i-kvartali-2017-roku>
14. Радчук О. Україна переживає бум внутрішньої та зовнішньої трудової міграції / О. Радчук // *Слово і Діло*. – 2016. – Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2016/06/15/kolonka/aleksandr-radchuk/ekonomika/u-pastczy-ekonomichnoyi-bezvuhodi-novi-gyzyky-trudovoyi-mihracziyi-dlya-ukrayiny>.
15. Сирочук Н. А. Міжнародна трудова міграція українців до країн Європейського Союзу: фактори впливу / Н. А. Сирочук // *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. – 2014. – № 11. – С. 110-118.
16. Кононов І. Ф. Теоретична соціологія. Курс лекцій: підручник для студентів вищих навчальних закладів / І. Ф. Кононов. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – Т. 1. – 576 с.
17. Абрамова О. Трудова міграція: загрози та можливості. – 2015. – Режим доступу: <https://prohr.rabota.ua/trudova-migratsiya/>
18. Штомпка П. Социология социальных изменений: пер. с польск. / П. Штомпка; под ред. В. А. Ядова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
19. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанський; общ. ред. и послесл. А. М. Румянцева. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.

### REFERENCES

1. Becker, G. (1997). *Economics of Life: From Baseball to Affirmative Action to Immigration, How Real-World Issues Affect Our Everyday Life*. New York: McGraw-Hill. Retrieved from: <http://missoulatattoos.com/296867-gary-s-becker-online.html>
2. Gnybidenko, I. (2005). Problemy trudovoi mihratsii v Ukraini ta yikh vyrishennia [Problems of labor migration in Ukraine and their solution]. *Economy of Ukraine*, 4, 19-22 [in Ukrainian].
3. Gots, A.A. (2017). Rynok osvitynih posluh: problemy funktsionuvannia v Ukraini [Educational Services Market: Problems of Functioning in Ukraine]. *Economy and education: modern tendencies*. Opole, 128-133 [in Ukrainian].
4. Pro zovnishniu trudovu mihratsiiu: Zakon Ukrainy [On Foreign Labor Migration: The Law of Ukraine]. (2015). *Bulletin of the Verkhovna Rada*, 49-50, Art. 463.2 [in Ukrainian].

5. Mostovaia, Yu., & Rakhmanin, S. (2017). Krovotechnyie. Pochemu ukraintsy pokydat stranu [Bleeding. Why Ukrainians leave the country]. *Mirror of the week*. Retrieved from: <https://zn.ua/project/emigration/> [in Russian].
6. *Mihratsiia v Ukraini: fakty i tsyfy* [Migration in Ukraine: Facts and Figures] (2016). Kyiv: International Organization for Migration. Representation in Ukraine. Retrieved from: [http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff\\_ukr\\_21\\_10\\_press.pdf](http://www.iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf) [in Ukrainian].
7. *Naselennia Ukrainy. Trudova emihratsiia v Ukraini* [Population of Ukraine. Labor emigration in Ukraine]. (2010). Kyiv: Institute of Demography and Social Studies M.V. Studs of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
8. Ohliad pryvatnykh hroshovykh perekaziv v Ukrainu v 2016 rotsi [Overview of Private Money Transfers to Ukraine in 2016]. *Department of Statistics of the External Sector of the Department of Statistics and Reporting of the National Bank*. Retrieved from: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208358> [in Ukrainian].
9. *Ofitsiyni sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy* [Official site of the State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.org.ua>. [in Ukrainian].
10. *Perspektyvni ukraintsi vse chastishe vyizhdzhaiut za kordon: statystyka* [Promising Ukrainians are increasingly moving abroad: statistics]. Retrieved from: <http://svitua.com.ua/news/201701/2236-perspektyvni-ukrayinci-dedali-chastishe-vyizhdzhayut> [in Ukrainian].
11. Pozniak, O. (2004). Hrupovi mihratsii v Ukraini: suchasnyi stan, problemy, perspektyvy [Group migration in Ukraine: the current state, problems, prospects]. *Economic Journal*, 2, 34-48 [in Ukrainian].
12. Pozniak, O. (2016). Zovnishnia mihratsiia hromadian Ukrainy za roky nezalezhnosti [Foreign migration of Ukrainian citizens during the years of independence]. *Agora*, 17, 49-54 [in Ukrainian].
13. *Pryvatni hroshovi perekazy u I kvartali 2017 roku* [Private Money Transfers in the 1st quarter of 2017]. (2017). Public Union «Economic Discussion Club». Retrieved from: <http://edclub.com.ua/analitika/pryvatni-groshovi-perekazy-u-i-kvartali-2017-roku> [in Ukrainian].
14. Radchuk, O. (2016). Ukraina perezhivaie bum vnutrishnoi ta zovnishnoi trudovoi mihratsii [Ukraine is experiencing a boom in internal and external labor migration]. *Word and Act*. Retrieved from: <https://www.slovoidilo.ua/06/06/15/kolonka/aleksandr-radchuk/ekonomika/u-pasttzi-ekonomichnoyi-bezvyxodi-novi-ryzky-trudovoyi-mihracziyi-dlya-ukrayiny> [in Ukrainian].
15. Syrochuk, N.A. (2014). Mizhnarodna trudova mihratsiia ukraintsiiv do krain Yevropeiskoho Soiuzu: faktory vplyvu [International labor migration of Ukrainians to the countries of the European Union: factors of influence]. *Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute»*, 11, 110-118 [in Ukrainian].
16. Kononov, I.F. (2013). *Teoretychna sotsiologhii. Kurs lektsii: pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Theoretical Sociology. Course of lectures: textbook for students of higher educational institutions]. (Vol. 1). Lugansk: View of DZ «Taras Shevchenko LNU» [in Ukrainian].
17. Abramova, O. (2015). *Trudova mihratsiia: zahrozy ta mozhlyvosti* [Labor Migration: Threats and Opportunities]. Retrieved from: <https://prohr.rabota.ua/trudova-migratsiya/> [in Ukrainian].
18. Shtompka, P. (1996). *Sociologija social'nyh izmenenij* [Sociology of social change]. V.A. Yadov (Eds.). Moscow: Aspect Press [in Russian].
19. Shhepan'skij, Ja. (1969). *Jelementarnye ponjatija sociologii* [Elementary notions of sociology]. A.M. Rummyantsev (Eds.). Moscow: Progress [in Russian].

### **Гоць Аліна Анатоліївна**

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології  
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка  
92703, м. Старобільськ, вул. Гоголя 1

### **Gots Alina A.**

candidate of Sociological Sciences, docent Department of Philosophy and Sociology  
Lugansk Taras Shevchenko National University  
1, Gogolya St., 92703, Starobilsk, Ukraine

ORCID: 0000-0001-9675-8032

Email: ukolova\_alina@ukr.net

Цитування: Гоць А. А. Міжнародна трудова міграція українців в умовах воєнного конфлікту на сході країни / А. А. Гоць // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 6-11

Citation: Hots, A.A. (2018). Mizhnarodna trudova mihratsiia ukraintsiiv v umovakh voiennoho konfliktu na skhodi krainy [International labor migration of ukrainians in the conditions of military conflict in the east of the country]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 6-11.

Стаття надійшла / Article arrived: 22.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2018

## Візуалізація суспільного життя окупованої території Луганської області у друкованих засобах масової інформації

*Котеленець К. М., Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*

Розглядається суспільне життя окупованої території Луганської області у друкованих засобах масової інформації. Зазначена методологія дослідження, розписані методи та методологія дослідження друкованих засобів масової інформації, складена вибірка. Наводяться деякі результати контент-аналізу газет, які друкувались протягом року у трьох населених пунктах так званої Луганської народної республіки, а саме: Луганську, Стаханові (Кадіївці) та Антрациті. Проаналізовані світлини обраних газет, які відображають суспільні процеси на окупованій території Луганської області. Саме світлини надають змогу зробити висновок, що газети мають інформаційний напрям контенту, що інформація, яка в них надається, найчастіше має побутовий або економічний характер, а також, що концентрується увага на ситуативних заходах. Доведено, що світлини мають розбіжності між розміром та контекстом, тобто незначна кількість світлин компенсується їх великим розміром, особливо політичних лідерів Російської Федерації та самої так званої Луганської народної республіки. Робиться висновок, що фотографії на шпальтах газет так званої ЛНР найчастіше відображають інфраструктурні, побутові проблеми та проблеми благоустрою, а також концентрують увагу на культурному та розважальному житті так званої Луганської народної республіки.

**Ключові слова:** контент-аналіз; окупована територія; суспільне життя; відображення суспільного життя; друковані засоби масової інформації; мас-медіа; газета; окупована територія; фотографія; візуалізація

## Visualization of the social life of the occupied territory of the Lugansk region in the print media

*Kotelenets K. M., Lugansk Taras Shevchenko National University*

The article deals with the public life of the occupied territory of the Lugansk region in printed mass media. The article presents some results of the content analysis of the print media of the occupied territories of the Lugansk region. They are concentrating on analyzing photos that were printed during the year in the newspapers of the so-called Luhansk People's Republic. This methodology of research, painted methods and methodology of the research of printed mass media, a sample is drawn up. The article presents some results of the content analysis of newspapers that were printed during the year in three cities of the so-called Luhansk People's Republic, namely Lugansk, Stakhanov (Kadiivka) and Antratsyt. The article analyzes the literature on the topic of the study, systematic theoretical foundations of the functioning of mass media, in particular printed mass media. Mechanisms of influence of mass media on social consciousness are considered. The focus is on the current situation in the East of Ukraine. Examples are examples of manipulation and propaganda through the mass media that have an impact on the consciousness of the society, the data of the security services of Ukraine on the use of innovative technologies by the Russian Federation for the purpose of implementing their actions in the territory of the occupied Donbas are given. The photos of selected newspapers that reflect the social processes in the occupied territory of the Lugansk region are analyzed. It is the photos that make it possible to conclude that newspapers have an information content direction that the information they provide most often has a domestic or economic nature, and that focus is on situational events.

It is proved that the photos have disagreements between size and context, that is, a small number of photos are compensated for by their large size, especially political leaders of the Russian Federation and the so-called Lugansk People's Republic. It is concluded that the photographs on the pages of the so-called LNR newspapers most often reflect the infrastructure, everyday problems and problems of improvement, and also focus on the cultural and entertaining life of the so-called Lugansk People's Republic.

**Keywords:** content analysis; occupied territory; public life; reflection of public life; printed mass media; mass media; newspaper; occupied territory; photography; visualization

## Визуализация общественной жизни оккупированной территории Луганской области в печатных средствах массовой информации

*Котеленець К. М., Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*

Рассматривается общественная жизнь оккупированной территории Луганской области в средствах массовой информации. Указаны методология исследования, расписаны методы и методология исследования печатных СМИ, составлена выборка. Приводятся некоторые результаты контент-анализа газет, которые печатались в течение года в трех городах так называемой Луганской народной республики, а именно: Луганске, Стаханове (Кадиевке) и Антраците. Проанализированы фотографии избранных газет, отражающих общественные процессы на оккупированной территории Луганской области. Именно фотографии дают возможность сделать вывод, что газеты имеют информационное направление контента, информация, которая в них предоставляется, чаще всего имеет бытовой или экономический характер, а также, что концентрируется внимание на ситуативных мероприятиях.

Доказано, що фотографії мають різницю між розміром і контекстом, тобто незначительне кількість фотографій компенсується їх більшим розміром, особливо політичних лідерів Російської Федерації і самої так названої Луганської народної республіки. Делается вывод, що фотографії на сторінках газет так названої ЛНР частіше всього відображають інфраструктурні, побутові проблеми і проблеми благоустрою, а також концентрують увагу на культурній і розважальній житті так названої Луганської народної республіки.

**Ключевые слова:** контент-аналіз; окупована територія; громадське життя; відображення громадського життя; друковані засоби масової інформації; мас-медіа; газета; окупована територія; фотографія; візуалізація

### Постановка проблеми.

**В** умовах гібридної війни, яка розгорнулася з весни 2014 року на території Луганської області, засоби масової інформації виконували ідеологічну та пропагандистську функції. Щоб закріпити свої позиції «нова» влада окупованої частини області, так званої ЛНР (Луганська Народна Республіка), використовувала регіональні мас-медіа як інструмент висвітлення негативних рис української влади та, навпаки, позитивні риси та плани на майбутнє «новоспеченої республіки». Особливе місце в інформаційній війні зайняли друковані ЗМІ. На ринку виникли як нові газети, так і залишилися деякі, що функціонували й раніше, але змінили свою ідеологію. У таких умовах деяка територія Луганської області опинилася в інформаційній війні. Таким чином, виникла нагальна потреба у вивченні суспільного життя окупованих територій за допомогою друкованих ЗМІ. Проте публікацій щодо контент-аналізу ЗМІ ЛНР вкрай мало, а про дослідження друкованих ЗМІ окупованої території взагалі відсутні.

### Аналіз досліджень і публікацій.

У сучасному соціогуманітарному знанні існує значна кількість фундаментальних праць з дослідження функціонування засобів масової інформації, їх впливу на суспільство та канали розповсюдження інформації. Окремі роботи присвячені розробці технологій лобіювання та пропаганди за допомогою мас-медіа. Саме аналіз наукової літератури показав, що достатньо багато наукових робіт присвячено дослідженню різних аспектів засобів масової інформації. Одним із перших соціологічних осмислень засобів масової інформації було дослідження преси М. Вебером [8], який під ЗМІ розумів інструмент акцентованого вираження інтересів різних соціальних груп і формування людини як члена суспільства. Проте багато соціологів зупинялись на ролі засобів масової комунікації у формуванні суспільної свідомості чи суспільного інформаційного простору. Саме ці аспекти формування засобів масової інформації можна знайти у роботах: Т. Адорно [1], З. Баумана [3], П. Бергера [4], Ж. Бодрійяра [5], П. Бурд'є [6], І. Валерстайна [7], Б. Грушина [9], Р. Мертона [15], Г. Почепцова [16], О. Тофлера [18], Ю. Хабермаса [20] та ін.

Наразі сучасні дослідники та науковці акцентують свою увагу на вивченні засобів масової ін-

формації у інформаційному інтернет-просторі. Наприклад, у дослідженнях прихильників теорії інформаційного суспільства Д. Батлера [2], М. Кастельса [11], Г. Маклюєна [14] та ін. засоби масової інформації тлумачаться як сукупність методів, ресурсів, технологій, комунікативних стратегій створення, поширення та сприйняття інформації крізь призму динаміки інформаційного середовища. Проте, не зважаючи на різнобарвність наукової літератури досліджень ЗМІ, роботи про мас-медіа під час гібридної війни знайти вкрай важко, а публікації щодо досліджень друкованих ЗМІ на території новостворених «республік» – ще важче, а дослідження візуалізацій чи світлин у цих виданнях – майже неможливо. Тому дослідження є актуальним для сучасної науки.

**Метою дослідження** є вивчення суспільного життя через аналіз світлин у друкованих засобах масової інформації на окупованій території Луганської області.

### Виклад основного матеріалу.

Інформація завжди впливала на всі сфери життєдіяльності суспільства. Вона має дуже широкий вплив на погляди, настрої і на формування громадської свідомості. Найбільше на формування і поширення громадської думки впливають засоби масової інформації – сукупність сучасних каналів зв'язку (преса, радіо, телебачення, Інтернет тощо), за допомогою яких поширюється різноманітна інформація у суспільстві. У наш час засоби масової інформації стали головним інструментом для поширення повідомлень, що впливають на суспільну свідомість. А. Моль написав: «Вони фактично контролюють всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливої уваги, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризують таким чином все поле культури. Те, що не потрапило в канали масової комунікації, в наш час майже не впливає на розвиток суспільства» [10].

У науковій літературі можна зустріти термін «маніпуляція свідомістю» – це вплив засобів масової інформації на суспільну думку. Маніпулюванням є приховане керування свідомістю та поведінкою членів суспільства з метою схилити діяти всупереч власним інтересам. Найчастіше в основі маніпулювання лежить обман і брехня [12].

Реальність, що створюється засобами масової інформації, перетворює реальну картину світу, що і є маніпулюванням. Мас-медіа мають монополію на інформацію і тому визначають пріоритети подій, які треба висвітлювати. Тому кожну годину у світі трапляється величезна кількість подій, але для нас виводиться тільки та частина, яку засоби масової комунікації вводять у сферу уваги [12]. Також маніпуляція мас-медіа полягає в необхідності розтлумачувати і коментувати новини чи факти [12]. ЗМІ впливають на суспільну свідомість через усі статеві-вікові групи населення, що веде за собою заміну свідомості через повторення певної інформації, а також зменшення особистого простору людини, в якому він міг би перебувати без впливу реклами або іншої інформації цільового призначення. У 21 столітті засоби масової інформації стали настільки впливовими і значущими, що створюють єдиний інформаційний простір, що консолідує думки, почуття, бажання людей в єдину думку. Вони стають початковим джерелом інформації, насамперед, про навколишній світ. Збереження культурних традицій стає першочерговим завданням, тому мас-медіа можуть відіграти вирішальну роль у підсиленні консолідації суспільства та збереженні його національно-культурної самобутності. В сучасному українському суспільстві є посилення інформаційних потоків зарубіжної культури, яка не притаманна українським ідеалам, духовності, цінностям. Це впливає не лише на становлення національної самоідентифікації населення, але й на громадську активність, громадяни починають сприймати себе частиною чужого культурного простору [17]. Вміло маніпулюючи громадською свідомістю за допомогою різних засобів масової інформації, можна не тільки створювати і направляти розвиток культури, свідомості й поведінки суспільства, а й прищеплювати певну роль кожного соціального класу і навіть кожній людині окремо. Одним із негативних впливів ЗМІ на людську свідомість є пропаганда. В якомусь сенсі це дезінформація, тобто подана інформація виявляється брехнею. Дезінформація подається з різних джерел і западає в підсвідомість людині. Це дуже ефективний метод впливати на свідомість суспільства і водночас дуже жорстокий [12].

Доведено, що пропагандистську складову можна спостерігати у так званій «гібридній війні», яку Росія розпочала проти України. У квітні 2014 року Україна зазнала прямої агресії з боку Росії. І зараз всі ці події називають «гібридною війною». Обґрунтовано, що в інформаційній агресії проти України були застосовані методи психотропної дії, а саме використання забороненої технології «25-го кадру». «У Службі безпеки України заявили про те, що мають докази використання російськими телеканалами технології «25-го кадру» для

інформаційно-психологічного впливу на глядачів. Начальник прес-служби СБУ Марина Остапенко продемонструвала журналістам відеофрагмент випуску новин на каналі «Росія-24», в якому використовується маніпулятивна технологія. Так, протягом усього випуску про події в Одесі 2 травня в куті екрана з'являються малопомітні написи: «підпал», «Правий сектор», «людей убивають бандерівці», «нацгвардія – вбивці». Також вдалося встановити, що російські ЗМІ використовують ще інші методи впливу на глядачів: поширюють напівправду, показують деталізовані сцени вбивств і насильства та таким чином намагаються емоційно впливати на глядача» [19]. У конфлікті на Сході України поширена технологія «мемів», можна сказати що це своєрідна «мова» нового покоління, яка здатна однією маленькою «картинкою» або словом замінити великі тексти. Меми можуть мати патріотичне спрямування, як «кіборги», «укропи», або як «ватники», «сепари» та інші. Ще однією технологією є «фотожаби», які представляють собою шарж, тобто гумористичний колаж, який робиться з будь-якої фотографії, ці «фотожаби» носять переважно карикатурний характер і висміюють в першу чергу політиків, акторів, спортсменів та ін.

Таким чином, засоби масової інформації, формуючи суспільну думку, мають дуже великий вплив на масову свідомість. Тому є доцільним дослідити одну зі складових впливів на свідомість, а саме візуалізовані технології у друкованих ЗМІ тимчасово окупованих територій.

Врахувавши усі складності та ризики був складений план дослідження. Проаналізувавши зміст кожної з вибраних газет, дійшли висновку, що серед представлених газет найновиннішими виявились 4 газети. І тому для дослідження було обрано 2 газети з Луганська, 1 – зі Стаханова (Кадіївки) та 1 – з Антрациту. Таким чином, аналізувались: «Експрес Новости» (Експрес новини) та «XXI Век» (21 століття) з центру ЛНР (Луганськ) та дві «Козачий вестник» (Козачий вісник), яка виходить у м. Стаханов (Кадіївка), та «Антрацитовський вестник» (Антрацитівський вісник), яка виходить у м. Антрацит, що є периферією «республіки». Ці газети регулярно виходили протягом року на території так званої Луганської Народної Республіки, а саме з 1 жовтня 2016 року по 1 жовтня 2017 року. Протягом року утворювалася вибірка контент-аналізу: з 192 номерів обрано 69.

У ході контент-аналізу виявлено, що на території «новоспечених республік» преса друкується виключно російською мовою, тобто в усіх газетах ЛНР не публікуються статті українською мовою, проте, інколи з'являються українські цитати, які написані російськими буквами, наприклад «СВИТЛЕ МАЙБУТНЕ», «СТАЛО ЖЫТЫ

КРАЩЕ» тощо. Аналіз візуалізованих матеріалів – протягом року в досліджуваних газетах опубліковано 1 224 світлини. Аналізуючи контекст фотографій, які друкуються на шпальтах газет ЛНР, дійшли висновку, що велика кількість фотографій, опублікованих у них – це побутові фотографії «республіки» (вони складають 54,4% від усіх фотографій чотирьох газет, тобто 667 фото). Сюди зараховані фотографії інфраструктурних об'єктів, обладнання та фотографії благоустрою територій. Також достатньо уваги приділяється масово-культурним подіям так званої Луганської народної республіки (ЛНР) (21,0% від усіх фотографій чотирьох газет і складає 258 фотографій). На цих фото зображені різного виду культурні події: вистави, виставки, концерти, змагання тощо. Майже половина таких публікацій можна зустріти на сторінках газети «Експрес новини». Фотографії, які присвячені повсякденному життю жителів так званої Луганської народної республіки, складають 8,5% (105 світлин). Найчастіше на цих світлинах зображені робочі місця, офіси, шкільні класи з дітьми, портрети жителів «республіки» та загальні світлини краєвидів та міста. Фотографії з політичними лідерами так званої ЛНР та воєнними діями на її території займають 1,9% та 1,9% відповідно. Найчастіше такі світлини зустрічаються на сторінках газети «21 століття», а на сторінках «Козачого вісника» такі фотографії відсутні взагалі. Світлини політичних подій так званої ЛНР займають 1,7%. Портрет І. Плотницького на шпальтах газет з'являється не часто (1,6% від усіх фотографій чотирьох газет). Цікаво, що найбільша кількість таких публікацій на сторінках газет «Антрацитовський вісник» та «21 століття». Слід зазначити, що достатній відсоток фотографій присвячені Антрацитовському лідеру, а саме А. Андрієнку (1,8% від усіх фотографій чотирьох газет, що складає 22 світлини). Фотографії бойовиків так званих ЛНР / ДНР займають 1,3%, а фотографій з військовими ВСУ зовсім відсутні. Слід зупинитись на таких світлинах, які відображають історичні події Царської Росії, від усіх фотографій чотирьох газет, що складає 16 світлини. Говорячи про фотографії президентів України та Росії, то фотографії Володимира Путіна складають 0,9%, а фотографії Петра Порошенка складають 0,4%. У газетах «Антрацитовський вісник» та «21 століття» такі фото взагалі відсутні.

Також проводився замір цих фотографій. Тому можна зазначити, що найбільшу площу займають публікації щодо інфраструктури Луганської народної республіки, а саме: 34683 см<sup>2</sup>. Проранжувавши площу фотокарток, отримали: культурних подій – 14900 см<sup>2</sup>; світлини бойовиків та бойових подій займають 5385,5 см<sup>2</sup>; повсякдення мешканців – 4200 см<sup>2</sup>; політичних подій – 3255 см<sup>2</sup>; царської Російської Імперії – 1976 см<sup>2</sup>; політичних лідерів Антрациту – 880 см<sup>2</sup>; В. Путіна – 637 см<sup>2</sup>; луганських політичних лідерів – 420 см<sup>2</sup>; І. Плотницького – 314 см<sup>2</sup>; П. Порошенка – 288 см<sup>2</sup>. Цікавим виявилось те, що кількість світлин може бути меншою, а площа цих фотографій більша. Такі фото стосуються В. Путіна, Царської Росії, фотографії бойових подій. До речі, фотожаби використовуються вкрай рідко, їх частіше можна зустріти в Інтернеті.

#### Висновок.

Отже, проранжувавши усі фотографії, можна дійти висновку, що більшість уваги приділяється саме побутовій сфері ЛНР та повсякденному життю республіки. Підсумовуючи, можна сказати, що увага приділяється саме фінансовому питанню як так званої ЛНР, так і інших країн (209 публікацій). Отже, фінанси (податки, кредити) так званої Луганської народної республіки становлять – 41 публікація, Україна – 39 статей, РФ – 34 публікацій, США, ЄС – 21 статей. Вугільна промисловість також займає чільне місце, проте, якщо розглядати так звану ЛНР, то тут мова йде про видобуток та поставки вугілля – 20, а якщо розглядати Україну, то більшість матеріалів присвячені тому, що Україна потерпає від нестачі вугілля та закупає його за дуже високими цінами за кордоном – 9 публікацій. Велике значення приділяється і газовій галузі, так матеріали щодо газового питання присвячені Україні, Росії й ЛНР (8,7,3 публікацій відповідно). Проаналізувавши матеріали газет, можна зазначити, що для Луганської Народної Республіки більш важливим є будівництво (10 публікацій), тобто відновлення будівель різного характеру, які постраждали під час бойових дій. На шпальтах газет дуже часто зустрічаються статті, присвячені відновленню будинків, шкіл, дитячих садків та ін. Можна припустити, що звідси й велика кількість фотографій, присвячених побутовому та повсякденному життю.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Адорно Т. (1997). Диалектика просвещения. Философские фрагменты / Т. Адорно, М. Хоркхаймер; пер. с англ. М. Кузнецова. – СПб., 1997. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5521>.
2. Батлер Дж. Психика власти: теории субъекции / Дж. Батлера. – Харьков: ХЦГИ, 2002. – 168 с.
3. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – 97 с.
5. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа / Ж. Бодрийяр // Поэтика и политика. – М., 1999. – С. 193-226

6. Бурдые П. О телевидении и журналистике / П. Бурдые. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. – 160 с.
7. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI в. / И. Валлерстайн. – М.: Логос, 2003. – 355 с.
8. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Западно-европейская социология XIX-начала XX веков. – М., 1996. – С. 455-491.
9. Грушин Б. А. Эффективность массовой информации и пропаганды: понятия и проблемы измерения / Б. А. Грушин. – М.: Политиздат, 1987. – 127 с.
10. Карлова В. В. Вплив засобів масової інформації на формування української національної свідомості / В. В. Карлова. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07kvvunc.htm>.
11. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 478 с.
12. Ксенофонтowa И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: меметика, имиджборды, троллинг / И. В. Ксенофонтowa // Интернет и фольклор. Сборник статей. М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2009. – С. 285-294.
13. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
14. Маклюен Г. М. Внешние расширения человека / Г. М. Маклюен. – Москва; Жуковский: КАНОН-пресс, 2003. – 464 с.
15. Мертон Р. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное массовое действие / Р. Мертон, П. Лазарсфельд. – М.: Аспект-пресс, 2000. – 323 с.
16. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, 2000. – 576 с.
17. Тоффлер Е. Третья Хвиля // Е. Тоффлер. – Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
18. У СБУ заявили, що російські канали застосовують проти телеглядачів заборонений метод «25-го кадр». – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/u-sbuzayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-protiteleglyadachiv-25-y-kadr-350517.html>.
19. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия (фрагменты) / Ю. Хабермас // Вопросы социальной философии. – 2007. – Т. 1 – № 1. – С. 229-245

## REFERENCES

1. Adorno, T., & Khorckhaimer, M. (1997). *Dialektika prosveshcheniia. Filosofskie fragmenty [The dialectic of enlightenment. Philosophical Fragments]*. Saint-Petersburg: Tcentr humanitarnykh tekhnologii. Retrieved from: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5521> [in Russian].
2. Batler, Dzh. (2002). *Psikhika vlasti: teorii subektcii [Psychic power: the theory of subjectivity]*. Kharkov: KTGI [in Russian].
3. Bauman, Z. (2005). *Individualizirovannoe obshchestvo [Individualized society]*. Moscow: Logos [in Russian].
4. Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti [Social construction of reality]*. Moscow: Nauka [in Russian].
5. Bodriiar, Zh. (1999). Rekviem po mass-media [Requiem for the Media]. *Poetika i politika (pp. 193-226)*. Moscow [in Russian].
6. Burde, P. (2002). *O televidenii i zhurnalistike [About Television and Journalism]*. Moscow: Foundation for Scientific Research «Pragmatics of Culture», Institute of Experimental Sociology [in Russian].
7. Vallerstain, I. (2003). *Konets znakomogo mira [End of the familiar world: Sociology of the XXI century]*. Moscow [in Russian].
8. Veber, M. (1996). *Osnovnye sotciologicheskie poniatiiia [Basic sociological concepts]*. Western European sociology of the nineteenth and early twentieth centuries. Moscow [in Russian].
9. Ghrushyn, B.A. (1987). *Efektynistij masovoji informacii i propaghandy: ponjattja ta problemy vymiru [The effectiveness of mass information and propaganda: the concepts and problems of measurement]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
10. Karlova, V.V. *Vplyv zasobiv masovoji informacii na formuvannja ukrajinsjkoji nacionaljnoji svidomosti [Influence of the mass media on the formation of Ukrainian national consciousness]*. Retrieved from: <http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07kvvunc.htm> [in Ukrainian].
11. Kastels, M. (2000). *Informatcionnaia epokha: Ekonomika, obshchestvo i kultura [Information Age: Economics, Society and Culture]*. Moscow: State University Higher School of Economics [in Russian].
12. Ksenofontova, I.V. (2009). *Specyfika komunikacii v umovakh anonimnosti: memetyka, imidzhbordy, troling [Specificity of communication in the conditions of anonymity: memetics, image boards, trolling]*. *Internet i foljklor: Zbirnyk statej*. Moscow: State Republican Center of Russian Folklore [in Russian].
13. Lippman, U. (2004). *Ghromadsjka dumka [Public opinion]*. Moscow: Instytut Fondu «Ghromadsjka dumka» [in Russian].
14. Makliuen, G.M. (2003). *Vneshnie rasshireniia cheloveka [External extensions of man]*. Moscow; Zhukovskii: KANON – press [in Russian].
15. Merton, R., & Lazarsfeld, P. (2000). *Massovaia kommunikaciiia, massovye vkusy i organizovannoe massovoe deistvie [Mass communication, mass tastes and organized mass action]*. Moscow: Aspekt-press [in Russian].
16. Pocheptcov, G.G. (2000). *Informatcionnye voiny [Information warfare]*. Moscow: Refl-buk [in Russian].

17. Toffler, E. (2000). *Tretja Khvylyja [Third Wave]*. Kyiv: Vyd. dim «Vsesvit» [in Ukrainian].
18. *U SBU zajavyly, shho rosijski kanaly zastosovujutj proty teleglyadachiv zaboronenyj metot «25-gho kadr» [The SBU said that Russian channels use a «25th frame» method prohibited against viewers]*. Retrieved from: <http://tsn.ua/politika/u-sbuzayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-protiteleglyadachiv-25-y-kadr-350517.html> [in Ukrainian].
19. Habermas, Ju. (2007). *Teoriya komunikativnogo deystviya (fragmenty) [Theory of communicative action (fragments)]*. *Questions of social philosophy, Vol. 1 (1)* [in Russian].

**Котеленець Катерина Михайлівна**

Кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології  
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка  
92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1

**Kotelenets Kateryna M.**

PhD of Sociology, Assoc. Prof., Department of Philosophy and Sociology  
Lugansk Taras Shevchenko National University  
1 Gogol Square, 92703, Starobilsk, Ukraine

ORCID: 0000-0002-1921-0572

Email: lnu.katemix@gmail.com

Цитування: Котеленець К. М. Візуалізація суспільного життя окупованої території Луганської області у друкованих засобах масової інформації / К. М. Котеленець // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 12-17.

Citation: Kotelenets, K.M. (2018). *Vizualizatsiia suspilnoho zhyttia okupovanoi terytorii Luhanskoï oblasti u drukovanykh zasobakh masovoi informatsii* [Visualization of the social life of the occupied territory of the Lugansk region in the print media]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(3)*, 12-17.

Стаття надійшла / Article arrived: 23.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 02.03.2018

## Гендерні стереотипи як чинник, що впливає на мотивацію поведінки виборців та прийняття ними електоральних рішень

*Дзюба Н. В., Класичний приватний університет*

Розглянуті та проаналізовані проблеми, пов'язані із необхідністю підвищення ролі жінок в політиці та їх обранням у виборні органи управління різного рівня в Україні. Подібні підходи аргументуються у першу чергу необхідністю забезпечення максимального представництва жінок у подібних органах для підвищення ефективності їх діяльності; використання «оздоровчої» функції, що надає діяльність жінок у них; використання значного освітнього та професійного потенціалу жінок-політиків при обговоренні соціальних та культурних проблем, охорони оточуючого середовища, здоров'я населення та деяких інших і прийняття за результатами подібних обговорень управлінських рішень.

Також у якості основних розглядаються проблеми формування та прояву у масовій свідомості і використання при проведенні виборчих кампаній гендерних електоральних стереотипів. Зокрема, таких як регулюючі, поляризуючі, персоналізуючі, оцінюючі. Робляться важливі висновки, пов'язані з декларативним та реальним ставленням до формування і використання подібних стереотипів, а також різниці у ставленні до них жіночого і чоловічого електоратів.

**Ключові слова:** гендерний розрив; жіночий електорат; гендерна близькість; гендерні електоральні стереотипи; персоналізуючі стереотипи

## The impact of gender stereotypes for the motivation of electoral behavior and the voting solutions

*Dziuba N. V., Classical private university*

Women are vastly underrepresented at all levels of power, all across the world. Same situation is typical for Ukraine: less than 12 percent of state legislature seats were occupied by women during last 20 years. The change of current status of women in politics relates with a number of important consequences for political outcomes and priorities, such as growing of effectiveness of policy-making process; the «health» function in politics; using the significant women's educational and professional potential in discussing social and cultural problems, protecting the environment, public health and some others.

This paper analyses the problem of increasing women's political representation. One of the key factors for solving this problem is the use of gender electoral stereotypes, which are formed in the mass consciousness and influence on the electoral behavior. Such stereotypes are schematized, generalizing, representation of the male and female roles in politics, the attitude of the population towards the political role of women, including their election to local government and the Verkhovna Rada (The Supreme Council of Ukraine). The analysis shows that there are four main types of gender electoral stereotypes: regulating, that is gender electoral stereotypes which affecting the level of electoral activity of the population (1); polarizing – gender electoral stereotypes that influence the voters' choice (2); personalizing, gender electoral stereotypes that reflect the voters' attitude towards candidates (що віддзеркалюють ставлення населення до різних політиків, що обираються) (3); assessing (or appraisal) – such that characterize the attitude of the population towards the organization of elections (4).

These expectations are tested using survey data conducted by author in Kyiv and Kyiv region in August 2017. The results of which are used in the article, and shows that gender electoral stereotypes influence to the voters' behavior. In particular, the results indicate that, on the one hand, both women and men are very negative at evaluating the experience of organizing and conducting election campaigns in Ukraine. On the other hand, there is a significant gender gap in attitude towards some problems, and especially – in personal stereotypes (one of the types of gender electoral stereotypes, that were identified by the author).

**Keywords:** gender gap; female electorate; gender proximity; gender selective stereotypes; personal stereotypes

## Гендерные стереотипы как фактор, влияющий на мотивацию поведения избирателей и принятия ими электоральных решений

*Дзюба Н. В., Классический приватный университет*

Рассмотренные и проанализированные проблемы связаны с необходимостью повышения роли женщин в политике и их избранием в выборные органы управления разного уровня в Украине. Подобные подходы аргументируются в первую очередь необходимостью обеспечения максимального представительства женщин в подобных органах для повышения эффективности их деятельности; использования «оздоровительной» функции, которую придает деятельность в них женщин; использования значительного образовательного и профессионального потенциала женщин-политиков при обсуждении социальных и культурных проблем, охраны окружающей среды, здоровья населения и некоторых других и принятия решений по результатам подобных обсуждений.

В статье также в качестве основных рассматриваются проблемы формирования в массовом сознании и проявлении и использовании при проведении избирательных кампаний гендерных электоральных стереотипов. В частности, таких как регулирующие, поляризующие, персонализирующие, оценивающие. Делаются важные выводы, связанные с декларативным и реальным отношением к формированию и использованию подобных стереотипов, а также различий в отношении к ним женского и мужского электоратов.

**Ключевые слова:** гендерный разрыв; женский электорат; гендерная близость; гендерные электоральные стереотипы; персонализирующие стереотипы

### Постановка проблеми.

**П**роблема посилення ролі жінок в українській політиці, збільшення їх представництва у виборних органах управління різних рівнів постійно розглядається в соціологічній, політологічній, психологічній та суто управлінській науковій літературі. При цьому останніми роками звертається особлива увага на два основні її аспекти. По-перше, той, чому подібне посилення такого представництва необхідне, причому прості обґрунтування типу «так буде краще» в цьому плані не працюють [10; 11; 12]. Особливо з урахуванням абсолютно недискусійної проблеми різної ролі жінок та чоловіків у суспільстві, враховуючи не тільки гендерні, але і їх статеві ознаки та функції. По-друге, не менш важливою є наступна проблема: чому, якщо посилення подібного представництва дійсно необхідне і це розуміє більшість населення, в процесі голосування переваги найчастіше віддаються чоловікам, а не жінкам [8; 9; 6, с. 148].

Вважаємо, що при розгляді першої частини запропонованої проблеми (про другу мова піде пізніше) треба обов'язково брати до уваги так звану «теорію представництва», виходячи з якої у подібній необхідності збільшення жіночого представництва (до речі, мова йде про подібне й стосовно расових, етнічних та деяких інших меншин) працює принцип «природної справедливості» (або «символічної рівності»). Останній висуває необхідність задовольняти вимоги жінок мати рівноправний доступ до влади у політиці, в університетах, в менеджменті, на обійманні громадських посад, або, говорячи словами американської дослідниці Сюзан Керолл, «більше представництво жінок розглядається як демократичне право, відсутність активної участі жінок – як індикатор того, що демократична система працює несправно» [1, с. 95].

### Аналіз досліджень та публікацій.

У загальному вигляді проблеми, висвітленню яких присвячена стаття, привертати значну увагу науковців. Серед основних аспектів її, що ними активно розглядалися, існування гендерного розриву в електоральній поведінці жінок та чоловіків, гендерних стереотипів та необхідність підвищення ролі жінок у політиці в сучасному демократичному суспільстві. Підходи до вирішення цих проблем були запропоновані в роботах таких закордонних фахівців, як К. Брукс, С. Блїндер, П. Дюверже, Р. Інглхарт [7], Р. Кемпбелл, Д. Манза. А також російськими і вітчизняними соціолога-

ми, демографами, психологами: С. Айвазовою, О. Горошко, І. Жеребкіною, І. Коном, Н. Лавриченко, С. Конончук, С. Окса-митною, Т. Рябовою [5], О. Ярош та іншими.

**Метою дослідження** виступає аналіз гендерних електоральних стереотипів як сталих, узагальнюючих, укорінених у масовій свідомості уявлень жінок та чоловіків, що склалися стосовно їх електоральної поведінки в процесі демократичних виборів, та їх вплив на електоральну поведінку, зокрема, на електоральні преференції, які визначають гендерний склад виборних органів; а також доцільність подолання низки специфічних гендерних електоральних стереотипів із метою посилення ролі жінок у політиці через збільшення їх присутності у виборних органах управління країни.

### Виклад основного матеріалу.

Повернемося до більш глибокого розгляду проблеми посилення, необхідності посилення ролі жінок в політиці. Зрозуміло, що будь-який законодавчий орган (чи орган місцевого самоврядування) може працювати ефективно тільки у випадку, якщо він діє як громадський форум для висловлення усіх точок зору, віддзеркалюючи погляди усіх основних соціальних та інших верств населення, що існують та діють в суспільстві та окремій місцевості, окремому регіоні. Тому іноді навіть проста висловлювана точка зору, що збільшення частки жінок у політиці особливо корисне, є справедливою. Навіть якщо не зосереджувати увагу на тому, чи може це призводити до реального підвищення ефективності дії відповідного органу. І це перша обставина на доказ того, що збільшення частки жінок у структурі законодавчих та інших виборних органів (як це, зокрема, відбувається сьогодні в країнах Північної Європи та скандинавських) є обґрунтованим.

Друга обставина, що «працює» на користь подібного підходу, у тому, що пропорційне представництво жінок у таких органах буде грати «оздоровчу» роль у політичних процесах у дія політиків багатьох країнах, що в останні роки здобули погану славу. Вважаємо, до речі, що саме в Україні ця проблема виступає як дуже актуальна, враховуючи, зокрема, мову, якою розмовляють депутати у Верховній Раді і в деяких інших радах, постійні бійки, що виникають поміж ними і таке інше.

Третя обставина, яку також треба враховувати, обговорюючи цю проблему, це те, що сьогодні жінки дуже часто мають більш високий, ніж чоловіки

освітній та професійний рівень у сферах, які виступають об'єктами обговорення та прийняття рішень органами управління. Тому їх присутність у подібних органах, особливо у їх керівництві, може певним позитивним чином змінювати рівень політичної культури та політичні пріоритети в суспільстві у цілому та при прийнятті ефективних рішень, особливо з низки соціальних, культурних та інших проблем.

Нарешті, четверта важлива обставина, що стимулює необхідність посилення кількісної та якісної ролі жінок у владі, органах управління, це, як сьогодні практично повсюдно показує практика, те, що їх політичні преференції й пріоритети значно відрізняються від чоловічих. Вони схильні більше уваги приділяти обговоренню та вирішенню таких проблем, як захист оточуючого середовища, ядерне роззброєння, здоров'я населення і медицина, турбота про дітей і таке інше.

Усе це, з нашої точки зору (ми припускаємо, що обговорили не усі гендерні переваги присутності жінок у владі), не піддає сумніву ту обставину, що збільшення питомої ваги жінок у політиці, владі, виборних органах управління буде дуже корисним. І так вже сьогодні відбувається у країнах Північної Європи, де жінки складають більше третини складу парламентів. У цьому плані важливо визначити те, яка реально кількість, частка жінок в органах управління, парламентах може реально призводити до рішучих та якісних змін у їх функціонуванні.

Досвід північноєвропейських та скандинавських країн свідчить про те, що жіноче представництво починає чинити вплив на політику і діяльність подібних органів, коли воно досягає хоча б 15% (в Верховній Раді України восьмого скликання жінок близько 12%). Більше того, стверджується, що присутність у таких органах лише окремих жінок, тим більше на відповідальних та важливих посадах, в основному у чоловічих по складу парламентах дуже слабо віддзеркалюється на їхніх пріоритетах та не гарантує соціально-політичних змін [1, с. 97].

Враховуючи викладене вище, виникає дуже просте та дуже актуальне запитання: чому в подібній ситуації до виборних органів в Україні «проходить» дуже мало жінок? Як вже відмічалось, у Верховній Раді України восьмого скликання їх близько 12 відсотків. У місцевих радах, обраних у 2015 році, їх трохи більше, але ненабагато: в обласних радах – 15%, міських – 29%, районних – 24% (за даними Центрвиборчкому). І це при тому, що практично усі основні політичні партії, які брали участь у місцевих виборах, норми закону, відповідно з якими необхідно було забезпечити представництво не менше третини жінок у партійних списках до виборів, виконали.

Отже, можна зробити наступні висновки:

- по-перше, в Україні, як і в інших демократичних країнах, сьогодні немає жодних обмежень

які б спеціально торкалися «недопущення» жінок у виборні органи в процесах організації та проведення виборів;

- по-друге, в процесі виборів у місцеві органи влади (щодо Верховної Ради, то тут застосовувалася змішана система виборів, тому це зробити було неможливо) практично всі партії, що приймали в них участь, забезпечили дотримання гендерної квоти;

- по-третє, в принципі, в Україні з боку громадської думки немає жодних обмежень відносно участі жінок у політиці, обранні їх у виборні органи управління. Про це, зокрема, свідчить та обставина, що на виборах 2015 року у селищні ради було обрано 46% жінок, а у сільські – 56%.

Чому ж тоді в органи управління найвищого рівня в Україні обирається така незначна частка жінок? Наші наукові доробки та результати емпіричного соціологічного дослідження (див. нижче) свідчать в цьому плані про наступне. Поведінку виборців багато в чому регулюють (і не тільки в Україні, але у ній із різних причин це простежується особливо чітко) так звані гендерні електоральні стереотипи. Тобто мова йде про сталі, узагальнюючі, укорінені в масовій свідомості уявлення жінок та чоловіків, що склалися стосовно їх електоральної поведінки в процесі демократичних виборів, включаючи, насамперед, специфіку голосування за політичні партії та різних кандидатів [2, с. 237-238].

Зрозуміло, що у цьому випадку мова йде, з одного боку, про соціальні стереотипи як такі, тобто, як вважав їх «винахідник» У. Ліппман, про сприйняття людиною реальності в залежності від тих образів, що мають місце в її голові [3, с. 104]. З іншого – про гендерні стереотипи, що представляють собою схематизовані, узагальнюючі уявлення про чоловічі та жіночі ролі. Наприклад, такий як «політика – не жіноча справа».

Коли йдеться про гендерні електоральні стереотипи, можна, з нашої точки зору, виділити наступні їх основні чотири типи:

- регулюючі, тобто гендерні електоральні стереотипи, що регулюють рівні електоральної активності населення на виборах;
- поляризуючі – гендерні електоральні стереотипи, що впливають на вибір населенням різних політичних партій;
- персоналізуючі, тобто такі, що віддзеркалюють ставлення населення до різних політиків, що обираються;
- оцінюючі – такі, що характеризують ставлення виборців до організації виборчих кампаній, у тому числі чесності їх проведення, відсутності фальсифікацій.

Аналіз проблем наявності та поширеності гендерних електоральних стереотипів в Україні був здійснений при проведенні автором у серпні 2017 року спеціального емпіричного соціологічного дослідження у м. Києві та Київській області.

В цілому з використанням репрезентативної для цього регіону вибірки були опитані 803 респонденти з урахуванням таких ознак, як стать та вік респондентів, розмір та тип населеного пункту. При цьому частина дослідження (частка респондентів, що була опитана) здійснювалася за участі Центру незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА», який працював на замовлення Міністерства молоді та спорту України.

У структурі вибірки було 76,7% опитаних, що взагалі брали участь у виборах, при цьому: 77,0% – у виборах Президента України; 69,9% – у виборах до Верховної Ради; 57,8% – у виборах до органів місцевого самоврядування. Тобто значна частина респондентів мали реальний електоральний досвід та могли оцінювати наведені судження щодо гендерних електоральних стереотипів.

У той же час, переходячи вже до оцінки респондентами вживаних стереотипів, треба зауважити, що гендерні проблеми (і це фіксується не тільки в Україні, а повсюдно) при їх оцінці в процесі проведення соціологічних опитувань, як свідчить досвід, можуть оцінюватися певним чином декларативно, при цьому в реальності у поведінці виборців сприймаються дещо інакше. Тому наступний аналіз результатів дослідження треба сприймати із певною долею критичності у випадках, коли оцінюються деякі, скажімо, «болючі» в плані рівності чи нерівності жінок і чоловіків проблеми.

Перейдемо далі до ставлення респондентів до оцінки ними гендерних електоральних стереотипів. Перша група з них, так звані «регулюючі» стереотипи, сприймаються (див. табл. 1) достатньо зважено, причому як чоловіками, так і жінками.

Таблиця 1

Опитані, що повністю або частково згодні із запропонованими для оцінки гендерними електоральними стереотипами (% опитаних)

	Зміст гендерних електоральних стереотипів	У цілому	в тому числі	
			Серед чоловіків	Серед жінок
Регулюючі	Моя особиста участь у виборах необхідна, вона обов'язково вплине на роботу Президента, Верховної Ради, місцевого органу самоврядування	66,0	66,3	65,7
	Приймати участь у виборах марно, все одно голос окремої людини не вплине на загальну картину виборів	41,3	40,0	42,5
	Вибори Президента і Верховної Ради треба проводити частіше, мінімум один раз у два або три роки	56,5	61,5	52,2
Поляризуючі	Вибори повинні визнаватися такими, що відбулися, якщо у них взяли участь більше половини зареєстрованих виборців	62,5	62,6	62,5
	Голосувати треба тільки за ту партію, що пропонує реалістичну, здійсниму програму	80,4	80,8	80,2
	Політична партія обов'язково повинна мати ідеологію, а не вести на вибори тих, хто проплатив своє місце у списку	82,7	81,2	84,0
	Число депутатів Верховної Ради потрібно серйозно зменшити	82,7	80,4	85,0
	Голосувати потрібно за ту партію або блок партій, які вже формували уряд та впоралися із поставленими завданнями	62,6	62,4	62,9
Персоналізуючі	Політика – це не жіноча справа	25,6	34,2	17,7
	Чоловіки більшою мірою, ніж жінки здатні до політичної діяльності	40,9	51,1	31,7
	На стиль політичної діяльності, безумовно, впливає стать політика	42,4	51,2	34,8
	Жінки-виборці частіше голосують за жінок-політиків, кандидатів у виборні органи	28,7	36,8	21,7
Оцінюючі	При проведенні виборів в Україні дуже багато фальсифікацій	79,3	78,0	80,5
	Підрахунок голосів за результатами виборів у країні часто здійснюється нечесно, з порушеннями	79,2	76,9	81,4
	Обрані в Україні Президенти, як правило, не виконують свої обіцянки	79,1	76,4	81,4
	Необхідний закон про імпичмент Президента, щоб якщо він не відповідає необхідним вимогам, його можна було б усунути з посади	81,2	81,2	81,4

Дійсно, дві третини опитаних (як жінок, так і чоловіків) вважають, що їх участь у виборах вкрай необхідна. У той же час цікаво, що більше 40% опитаних, навпаки, думають, що приймати участь у виборах марно, тому що голос окремого виборця не вплине на загальну підсумкову картину виборів. Це якраз ті 40%, які не вважають необхідним йти на виборчі дільниці та голосувати навіть у тих випадках, коли йдеться про дуже важливі для країни вибори Президента чи вибори до парламенту. Отже, проблема не в тому, що комусь треба «копати картоплю» або ще щось, а в існуванні достатньо чіткого електорального стереотипу: «чи піду, чи не піду, все одно нічого не зміниться». Тим більше (див. нижче), що оцінка справедливості проведення виборів та підсумування їх результатів не викликають в опитаних особливої довіри. Дуже важливий електоральний стереотип зафіксований і стосовно періодичності проведення виборів: більшість опитаних вважають, що вони все ж повинні проходити значно частіше, ніж зараз.

Аналіз другої групи стереотипів – поляризованих (тобто таких, що по-діляють симпатії та антипатії виборців стосовно різних політичних сил, політичних партій), що сформувалися в українських виборців, свідчить про наступне. В першу чергу про те, особливо у ситуації, коли йдеться про подальше прийняття та впровадження виборчого закону стосовно пропорційної системи виборів із відкритими списками, що вкрай необхідно підтримувати ті політичні партії, які мають свою ідеологію, а не «продають» місця у виборчих списках (82,7% опитаних). По-друге, про те, що підтримувати треба тільки ті партії, що пропонують виборцям реалістичні, здійсненні програми (80,4% опитаних). Треба відзначити, що рівень наявності подібних стереотипів однаковий як у жінок, так і в чоловіків.

Найбільш цікавими з точки зору аналізу гендерних електоральних стереотипів виступає такий їх клас, як персоналізуючі (подібний термін «персоналізація» увів у науковий обіг російський соціолог Ю. Левада для позначення орієнтацій електорату на особистості, персоналії політиків та політичних лідерів, що приймають участь у виборах). Увагу тут привертають дві обставини. По-перше, та, про яку вже йшлося, тобто проблема декларативності та реалістичності існування і застосування стереотипів. Навряд чи тільки чверть опитаних (див. таблицю) вважають, що політика – це не жіноча справа, якщо реально на виборах за жінок-політиків голосує така незначна частка виборців [4, с. 169-170].

По-друге (і це особливо значуще), саме ці стереотипи по-різному розповсюджені серед жінок та чоловіків. Так, вважають, що політика не жіноча справа 34,2% опитаних чоловіків та лише 17,7% опитаних жінок. Подібну ж ситуацію підтверджують і відповіді на запитання стосовно більшої здатності до політичної діяльності чоловіків та впливу на стиль політичної

діяльності статі політика.

Важливе значення має аналіз рівня підтримки респондентами стереотипу, який віддзеркалює ставлення опитаних до проблеми так званої «гендерної близькості», тобто схильності людей голосувати за політиків-кандидатів своєї статі. Ця проблема дуже часто та прискіпливо обговорюється в суспільстві, коли йдеться про незначну частку жінок, що обираються до виборних органів, у тому числі до Верховної Ради. Оцінка респондентами в процесі опитування стереотипу «Жінки-виборці частіше голосують за жінок-політиків» віддзеркалює специфіку ставлення електорату, у тому числі жіночого, до цієї проблеми. Лише 28,7% опитаних підтримали цю тезу, при цьому серед опитаних жінок так вважають усього 21,1%. Аналіз питання стосовно того, чому відбувається саме так, заслуговує окремого розгляду, який, до речі, автор зробив у одній зі своїх статей.

Дуже важливим є аналіз четвертої групи стереотипів, а саме оцінюючих, що характеризують ставлення українського електорату до тих виборів, що відбуваються в Україні. Переважна більшість опитаних (див. табл. 1) дуже негативно оцінює рівні організації і проведення виборів (зокрема, наявність великої кількості фальсифікацій) та процеси підрахунку голосів. При цьому жіночий електорат дає більш негативні оцінки. Щодо цієї групи електоральних стереотипів можна, з нашої точки зору, зробити висновок, що їх формування було тісно пов'язане із реальною ситуацією, що існує з проведенням виборних кампаній в Україні. У той же час ці вже сформовані негативні стереотипи негативно впливають на оцінку ефективності та справедливості будь-яких кампаній, що проводяться, так і на дуже низькі рейтинги Президента та обраних депутатів Верховної Ради, а також політичних партій. Вважаємо, що подолання та зміна (трансформація) подібних наявних та функціонуючих стереотипів виступає як дуже важливе завдання з оздоровлення сучасної політичної ситуації в Україні.

Завершуючи аналіз цієї групи стереотипів, треба зауважити, що дуже сумно, що у переважній більшості опитаних (79,1%, серед жінок – 81,4%) сформувався негативний стереотип стосовно загальної оцінки діяльності обраних в Україні Президентів. Тому, хоча у політичному дискурсі сьогодні дуже часто мова йде про необхідність зняття недоторканості народних депутатів, не менш значущою, як свідчить дослідження, є проблема прийняття та впровадження в політичний процес закону про імпічмент Президента України.

#### **Висновки.**

Проведений у статті аналіз свідчить про те, що дійсно – посилення ролі жінок у політиці, необхідність збільшення їх представництва у виборних органах за рахунок зміни електоральної поведінки населення достатньо обґрунтоване. Необхідність збільшення представництва жінок базується та аргументується необхідністю врахування таких чин-

ників, як необхідність забезпечення пропорційного представництва жінок в органах управління державою та регіонами для підвищення ефективності їх діяльності; забезпечення «оздоровчої» ролі, пов'язаної із активізацією участі жінок у політичних процесах і використанні такого ресурсу, як високий освітній та професійний рівень жінок, що необхідно використовувати при обговоренні та прийнятті рішень органами управління щодо проблем оточуючого середовища, здоров'я населення, турботи про дітей, деяких інших.

Визначено, що посилення подібної ролі жінок, як і взагалі ефективності діяльності виборних ор-

ганів управління в Україні, багато в чому залежить від виявлення, аналізу та використання низки гендерних електоральних стереотипів, що склалися у масовій свідомості населення та певним чином впливають на відповідні процеси, здійснюючи регулюючі та оцінюючі функції в організації електоральної поведінки. Крім того формуючи ставлення виборців до політичних партій та політиків, що приймають участь у політичних та електоральних процесах. В тому числі стереотипів, що регулюють специфіку поведінки жіночого електорату та ставлення виборців до оцінки політичного потенціалу жінок-політиків і голосуванні за них.

### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Введение в гендерные исследования. Ч. 1. / Под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – 708 с.
2. Лавриненко Н. Динамика гендерного неравенства в постсоветской Украине / Н. Лавриненко // Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 225-253.
3. Липпман У. Общественное мнение: Ппер. с англ. / У. Липпман. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
4. Прокопчук І. І. Електоральна поведінка: гендерний аспект / І. І. Прокопчук // Нова пара-дигма. – 2012. – № 112. – С. 165-174.
5. Рябова Т. Гендерные стереотипы как фактор оценки субъектов политического процесса. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/gendernye-stereotipy-kak-faktor-otsenki-subektov-politicheskogo-protsessa>
6. Стрельник О. Гендерна нерівність: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації / О. Стрельник // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 147-154.
7. Inglehart R. The Developmental Theory of the Gender Gap: Women's and Men's Voting Behavior in Global Perspective / R. Inglehart, P. Norris // *Revue internationale de science politique*. – 2000 – Vol. 21. – № 4. – P. 441-463.
8. Kanthak K. Women Don't Run? Election Aversion and Candidate Entry / K. Kanthak, J. Woon // *American Journal of Political Science*. – 2015. – Vol. 59. – № 3. – P. 595-612.
9. Markham S. Women as agents of change: Having voice in society and influencing policy. – 2013. – Retrieved from: URL <https://www.ndi.org/Markham-women-as-agents-ofchange>
10. Mervis Z. The relationship between democracy and women participation in politics. / Z. Mervis // *Journal of Public Administration and Governance*. – 2013. – Vol 3. – № 1. – P. 168-176.
11. Paxton P. Women's Political Representation: The Importance of Ideology / P. Paxton, Sh. Kunovich // *Social Forces*. – 2003. – Vol. 82. – № 1. – P. 87-113.
12. Rosen J. Gender quotas for women in national politics: A comparative analysis across development thresholds / J. Rosen // *Social Science Research*. – 2017. – Vol. 66. – P. 82-101.

### REFERENCES

1. Zhrebkina, I. (Eds.). (2001). *Vvedenie v gendernye issledovaniia [Introduction to gender studies]* (Vol. 1). Kharkov: KhTcGI, Spb: Izd-vo Aleteiia [in Russian].
2. Lavrinenko, N. (2006). *Dinamika gendernogo neravenstva v postsovetsoi Ukraine. [Dynamics of gender inequality in post-Soviet Ukraine]. Nove sotcialnye neravenstva*. Kyiv: Institut sotciologii NANU, 225-253 [in Russian].
3. Lippman, U. (2004). *Obshchestvennoe mnenie [Public opinion]*. Moscow: Institut Fonda «Obshchestvennoe mnenie» [in Russian].
4. Prokopchuk, I.I. (2012). *Elektoralna povedinka: hendernyi aspect [Elektoralna povedinka: gender aspect]. Nova paradyhma, 112, 165-174 [in Ukrainian]*.
5. Riabova, T.B. (2008). *Gendernye stereotipy kak faktor otcenki subektov politicheskogo protces-sa [Gender stereotypes as a factor in assessing the subjects of the political process]*. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/v/gendernye-stereotipy-kak-faktor-otsenki-subektov-politicheskogo-protsessa> [in Russian].
6. Strelnyk, O. (2005). *Henderna nerivnist: teoretyko-metodolohichni pidkhody do interpretatsii [Gender Inequality: Theoretical and Methodological Approaches to Interpretation]. Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh, 4, 147-154 [in Ukrainian]*.
7. Inglehart, R., & Norris, P. (2000). The developmental theory of the gender gap: Women's and men's voting behavior in global perspective. *International Political Science Review, 21 (4)*, 441-463
8. Kanthak, K., & Woon, J. (2015). Women don't run? Election aversion and candidate entry. *American Journal of*

*Political Science*, 59 (3), 595-612.

9. Markham, S. (2013). *Women as agents of change: Having voice in society and influencing policy*. Retrieved from: <https://www.ndi.org/Markham-women-as-agents-ofchange>

10. Mervis, Z., Eve, N., Florence, M., & Caroline, M. (2013). The relationship between democracy and women participation in politics. *Journal of Public Administration and Governance*, 3 (1), 168-176

11. Paxton, P., & Kunovich, S. (2003). Women's political representation: The importance of ideology. *Social Forces*, 82 (1), 87-113

12. Rosen, J. (2017). Gender quotas for women in national politics: A comparative analysis across development thresholds. *Social science research*, 66, 82-101

**Дзюба Наталія Валеріївна**

Аспірантка

Класичний приватний університет

69000, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б

**Dziuba Natalia V.**

Postgraduate student

Classical private university

70B, Zhukovsky St., 69000, Zaporozhye, Ukraine

ORCID: 0000-0003-4868-4950

Email: [nataly.dzuba@gmail.com](mailto:nataly.dzuba@gmail.com)

Цитування: Дзюба Н. В. Гендерні стереотипи як чинник, що впливає на мотивацію поведінки виборців та прийняття ними електоральних рішень / Н. В. Дзюба // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 18-24.

Citation: Dziuba, N.V. (2018). Gender stereotypes as a factor, which influences the motivation of voters' behavior and the voting solutions [The impact of gender stereotypes for the motivation of electoral behavior and the voting solutions]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 18-24.

Стаття надійшла / Article arrived: 26.02.2018

Схвалено до друку / Accepted: 05.03.2018

## Соціологічне дослідження соціальної компетентності фахівців водного транспорту в контекстах завдань галузевої професійної освіти

Глебова Н. І.,

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Розглянуті сучасні підходи до проблеми уніфікації в соціальній спрямованості професійної діяльності індивіда з іншими суб'єктами узгодження стандартів професійних взаємовідносин і розвитку соціальних середовищ. З'ясовано актуальність завдання інтеграції навичок галузевого фахівця через розвиток соціальних компетентностей, встановлено специфіку «соціальності» як елемента фахових компетентностей, які забезпечують успішну діяльність галузевого професіонала. Виявлено тенденції переходу досліджень від режиму констатації і зіставлення галузевих і корпоративних стандартів «соціальних» компетентностей до теоретично обґрунтованих і емпіричним шляхом виявлених у ході багатофакторного аналізу оцінки й обліку суб'єктних складових соціальних норм у професійному середовищі. Проаналізована специфіка праці фахівців водного транспорту (морського вантажного флоту) в контексті галузевих професійних вимог і сучасних викликів. З'ясовані соціологічні параметри залежностей і відповідностей культурно-світоглядно-мотиваційних чинників професійної діяльності від динаміки і якості процесу становлення професіонала. Висновується низка процесуальних ракурсів дослідження соціальних навичок і особистих якостей фахівця водного транспорту для комплексної оцінки взаємовпливів різнорідних чинників розвитку соціально значимих функцій в професійній діяльності. Обґрунтована потреба використання соціологічних засобів поглиблення знань, деталізації соціальних аспектів життєдіяльності, оптимального вибору методології емпіричного дослідження соціальної компетентності працівників цієї професійної групи та визначення напрямів наукового і професійно-освітнього супроводу її розвитку.

**Ключові слова:** розвиток соціальних середовищ; фахова самореалізація професіонала; соціальна компетентність фахівця; фахівці водного транспорту; соціологічні методи дослідження; галузева професійна освіта

## The sociological research of the social competency of water transport specialists in the context of branch professional education targets

Glebova N. I., Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky

The modern social development stipulates for a need of unification in the social direction of individual's professional activity with other subjects and requires a qualitatively new level of the professional integration of individual's professional skills. The article deals with some modern approaches to the problem of the coordination of professional intercommunication standards and the development of social environments. The urgency of solving this target through the development of the branch specialist's social competencies and the integration of skills is cleared up; the peculiarity of «socialness» as an element of professional competencies, securing the branch expert's successful activity, is ascertained. Some tendencies of the transition of researches from the status of stating and comparing branch and corporative standards of «social» competencies to the assessment and registration of subjective components of social norms in the professional environment of different specific branches, theoretically proved and empirically revealed in the course of multifactor analysis, are shown. The specific character of the water transport (commercial fleet) specialists work in the context of branch professional demands and modern challenges is analyzed. Some sociological parameters of ascertaining the dependencies and correspondences of cultural, world-view and motivational factors from the dynamics and quality of the formation process of a professional are made clear. A number of processual foreshortenings concerning the development of social skills and personal qualities of the water transport specialist for performing his quite efficiently lined socially significant duties in the professional activity is concluded.

The necessity of using the sociological means of extending knowledge, of further detailing the social aspects of their vital functions, of optimal choosing a methodology of empiric research of the social competency of this professional group workers is substantiated.

**Keywords:** development of social environments; expert's professional self-realization; specialist's competency; water transport specialists; sociological methods of researching; branch professional education

## Социологическое исследование социальной компетентности специалистов водного транспорта в контекстах задач отраслевого профессионального образования

Глебова Н. И.,

Мелитопольский государственный педагогический университет имени Богдана Хмельницкого

Рассмотрены современные подходы к проблеме унификации в социальной направленности профессиональной деятельности индивида с другими субъектами согласования стандартов профессиональных взаимоотношений и развития социальных сред. Выяснено актуальность задачи интеграции навыков отраслевого специалиста

через розвиток соціальних компетенцій, встановлено специфіку «соціальності» як елемента професійних компетенцій, забезпечуючих успішну діяльність отраслевого професіонала. Виявлені тенденції переходу досліджень від режиму констатації і сопоставлення отраслевих і корпоративних стандартів «соціальних» компетенцій до теоретично обґрунтованих і емпірично виявлених в ході багатофакторного аналізу оцінки і урахування суб'єктивних складових соціальних нормам в професійній середі. Проаналізована специфіка праці фахівців водного транспорту (морського вантажного флоту) в контексті отраслевих професійних вимог і сучасних викликів. Виявлені соціологічні параметри залежностей і відповідностей культурно-світоглядно-мотиваційних факторів професійної діяльності від динаміки і якості процесу становлення професіонала. Узагальнюється ряд процесуальних ракурсів дослідження соціальних навиків і особистісних якостей фахівця водного транспорту для комплексної оцінки взаємодії різних факторів розвитку соціально значимих функцій в професійній діяльності. Обґрунтована необхідність використання соціологічних способів углиблення знань, деталізації соціальних аспектів життєдіяльності, оптимального вибору методології емпіричного дослідження соціальної компетентності фахівців цієї професійної групи і визначення напрямків наукового і професійно-освітнього супроводження її розвитку.

**Ключові слова:** розвиток соціальних серед; професійна самореалізація професіонала; соціальна компетентність фахівця; фахівці водного транспорту; соціологічні методи дослідження; отраслеве професійне освітнє

### Постановка проблеми.

Соціологічні виміри перспектив саморозвитку особистості в процесі навчання фахівців у контексті життєвих перспектив і самореалізації професіоналів різних галузей в Україні констатують однією з нагальних наукових проблем відсутність «цілісної картини майбутнього в складному суперечливому взаємозв'язку програмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний сенс свого життя» [2, с. 38]. Перспектива особистості, як зауважує Є. Головаха, є найважливішим чинником її розвитку й самореалізації, оскільки «особистість не отримує готової життєвої перспективи, а вибудовує її, змінюючи та уточнюючи впродовж життя, долаючи суперечливі альтернативи» [2, с. 38]. Соціальні взаємодії як чинник становлення і розвитку професійних груп сьогодні різною мірою є предметом аналізу соціології професії, соціології праці, а також економічної соціології (у контексті аналізу ринку праці) [4]. Розгляд еволюції соціологічних підходів різних наукових шкіл і теоретичних спрямувань дозволяє В. Погрібній висувати, що сучасна професіоналізація є «соціальним механізмом диференціації та спеціалізації», що «...функціонує як засіб розвитку змісту праці», в якому набувають великого значення професійна компетенція, етичний кодекс, механізм внутрішньо-професійного контролю, особливості професійної культури тощо» [12, с. 192]. Аналіз наукових праць засвідчує певні тенденції розробки проблеми: як виокремлення в предметному полі досліджень аспектів загально-гуманітарних, екологічних, культурологічних тощо, так і більш спеціалізованих, обумовлених галузевими потребами відповідності гуманістичним стандартам суспільного розвитку [19]. Окремі дослідження соціально значимих аспектів професіоналізації в сучасних умовах констатують значне відставання вивчення груп «соціотехніч-

них професій» від груп соціомічних фахівців щодо якості взаємодії в колективі та соціальному середовищі загалом [16]. Однією з причин дослідники вбачають недостатню соціальну компетентність суб'єктів професійної діяльності, що походить від недостатнього опанування ними соціальних аспектів професії [23]. Таким чином, проблема діяльності фахівців морських професій у багатокультурному середовищі морського екіпажу актуалізує вироблення стандартів обов'язкової професійної культури фахівця з паспортом моряка, в широкому діапазоні – від соціально-психологічної до крос-культурної компетентності. Шляхом вирішення проблеми комплексного підходу може стати її розгляд із залученням широкого спектру міждисциплінарних напрацювань академічної науки, зокрема соціології професій.

### Аналіз досліджень і публікацій.

Соціологічні і соціально-психологічні ракурси взаємодії моряків у міжнародних екіпажах на даний час досить широко висвітлені в працях зарубіжних дослідників. Особливостям багатонаціонального екіпажу присвячені праці Р. Бая і Г. Левіка, Н. Берга, О. Бруніла, Й.Сторгарда, Я. Хорка; проблема подолання комунікативних бар'єрів опрацьовувалась у працях Б. Ванг, М. Ямагучі; засоби і механізми розвитку емоційного інтелекту моряків розкрито в працях П. Болат, К. Кілік, Л. Тавакіюглу й інших; показники кореляції залежності аварійності на морських судах і крос-культурних чинників та національної належності екіпажів досліджено в роботах С. Крістенсена, Л. Лаурсена, М. Фрайдберг.

Аналіз вказаних вище та інших досліджень останніх років, у яких пов'язується структура, зміст, специфіка професійної діяльності фахівців водного транспорту з розвитком її соціальних аспектів, дозволяє нам стверджувати значимість якомога ширшої системи знань про людину як індивіда, суб'єкта, особистості та індивідуальності

у взаємодії з іншими індивідами, яка забезпечує його професійну ефективність в суб'єкт-суб'єктних відносинах. Важливими для нашого дослідження є дані про те, що:

- не тільки власний професійний розвиток, але й професійна галузева належність індивіда обумовлює структуру, функції і особливості його соціального розвитку;

- у процесі професійного розвитку фахівця, що здійснює діяльність в системах «людина-людина», процес набуття і опанування належних компетенцій значною мірою визначається рівнем розуміння, оцінки, осмислення соціальних аспектів професійної взаємодії, навиків поведінки та спілкування [1].

**Метою дослідження** є аналіз відображених у науковій рефлексії підходів та обґрунтування актуальних напрямків соціологічного супроводу формування соціальної компетентності фахівців водного транспорту в процесі професійного навчання. Завданням роботи є обґрунтування потреби в комплексі соціологічних інтерпретацій проблеми розвитку соціальних функцій сучасного фахівця засобами галузевої професійної освіти.

#### **Виклад основного матеріалу.**

Відображені в низці ґрунтовних соціально-психологічних галузевих досліджень дані дозволяють характеризувати впливи на розвиток соціально-професійної групи працівників водного транспорту декількома специфічними чинниками: «особливим» характером умов праці; перебуванням морських фахівців в умовах відносної соціальної ізоляції (й у відриві від звичного берегового середовища); обмеженням перебування морських фахівців у рейсі визначеними термінами; особливостями управління колективом (субординація, статутна система відносин); нерозділеністю побутової та виробничої сфер життєдіяльності тощо [3; 7].

В. Крутецький до основних компонентів самореалізації професіонала зараховує:

1) наявність здібностей людини до опанування конкретної професії з сукупністю професійно-важливих якостей, необхідних для виконання завдань;

2) успішність набуття професійних знань, умінь і навичок, які сприяють професійному становленню майбутнього фахівця [5].

Згідно з дослідженням Я. Хорка, комунікативні навички моряків характеризуються наступними складовими: побудова команди (лідерство), співіснування, підтримка інших, емпатія тощо [20]. Важливим чинником вбачаємо обґрунтування професійної придатності адаптивними здібностями і підходами до процесу адаптації, перебіг якого зумовлюється впливом професійної діяльності на формування особистості та можливістю особи-

стості змінювати процес цієї діяльності. Окремо для даної категорії фахівців зазначимо проблеми, пов'язані як із переглядом галузевих нормативних цінностей, так і з серйозними неузгодженостями між нормами і цілями певної, в тому числі професійної, культури і соціально сформованими здібностями членів групи діяти згідно з ними. На думку Я. Хорка, окрім суто психологічних компонентів особистісної компетентності, обов'язковим компонентом є розвиток у майбутніх моряків культурної чутливості – знання та повага до норм інших культур, оскільки розуміння причин певної поведінки, обумовлене культурними особливостями, дозволяє вибудувати адекватне ситуації сприйняття поведінки іншої людини та правильну реакцію на неї в різних ситуаціях життєдіяльності моряка. Оскільки професійна культура має видимі і приховані частини, культурна чутливість – єдиний шлях до розуміння логіки носія певної культури для інших членів екіпажу [20]. Зауважимо, що висновки деяких досліджень щодо зниження рівня дискримінації та етнічних розбіжностей при більшому етнічному розмаїтті членів екіпажу [21] дають змогу розглядати національне різноманіття морського екіпажу як цілком позитивне явище за умови розвинених навиків і знань для якісної професійної та культурної комунікації екіпажу. Звідси випливає актуальність набуття майбутніми моряками навичок адекватного міжнаціонального спілкування, знань особливостей культури та побуту, особливостей менталітету моряків іншої національності для досягнення успішного повсякденного спілкування та ефективного виконання своїх посадових обов'язків.

У контексті багатоманіття чинників впливу і засобів професійного зростання, в тому числі засобів неформальної освіти, актуальності набуває сучасний соціологічний дискурс взаємодії суспільства та професійної освіти, що визначає проблему неявних впливів культурних середовищ і суб'єктів соціокультурної взаємодії як особливу соціальну практику (сукупність специфічних комунікацій і взаємодій, способів узгодження і оформлення соціальних смислів і дій), в межах якої формуються певні габітуси соціально орієнтованої свідомості фахівців (як диспозиції, що породжують і структурують практику носія певного знання, його уявлень і орієнтацій в соціальному просторі) [10, с. 21]. І. Нечитайло зараховує комунікативну специфіку неявних впливів культурних середовищ до чинників трансляції «певних цінностей, установок та принципів соціальної взаємодії», що відбувається шляхом «структурування знань, що транслуються, та організацію складових, елементів освітнього середовища навчального закладу, для засвоєння фахівцями «соціальних ролей, очікуваних та / або нав'язуваних

суспільством». [10, с. 17-18]. Таким чином, соціологічні інтерпретації дозволяють системно брати до уваги соціальні аспекти професійної освіти «як особливої форми соціальної взаємодії, що «утворюють неформальну складову освітньої практики» і виконують «соціалізуючі й відтворюючі функції» в процесах селекції, регуляції та соціального контролю в галузевій професійній освіті. Не менш важливим висновком соціологічного підходу до предмету є те, що структурне єднання, що забезпечується комунікацією як процесом формування й вчасних змін установок на актуальні смисли, на розуміння соціальної реальності і загалом виступає процесом формування компетенцій (професійних, загальнокультурних, соціальних тощо) [10, с. 21], може істотним чином змінювати картину взаємодії суб'єктів у соціальному, навчальному, культурному тощо полях, структура яких «являє навчальні, культурні, моральні та інші практики [10, с. 25].

Висновки ряду педагогічних дисертаційних досліджень, присвячених формуванню професійних навичок моряків (див., наприклад: [6; 12; 14]), стверджують, що у професійно-освітньому середовищі процедури вимірювання параметрів певної «соціальної компетентності» неминуче орієнтуються на певний сегмент вивчення соціо-культурного універсуму людини. Як ми вже зауважували, акмеологічні співвідношення розглянутих чинників формування професіоналізму дозволяють прогнозувати перспективи не тільки досягнення високих професійних результатів, але і в ширшому сенсі – успішність реалізації професіонала, тобто впливи професійно-психологічної організації особистості на ставлення людини до праці і самооцінки своїх професійно важливих якостей. У цьому аспекті соціологічний підхід має опиратись на розрізнення у психології професій двох сторін професіоналізму: стану мотиваційної сфери людини (мотиви, смисли, цілі, задоволеність працею) і стану операційної сфери (прийоми, засоби діяльності, здібності, знання, вміння, навички) [7].

Результати авторських глибинних інтерв'ю з представниками морських професій [1] дозволяють нам стверджувати, що до особливостей і проблемних площин своєї професійної страти фахівцями морського транспорту зараховуються:

- високі вимоги до професійної підготовки, мобільності, культурної і мовної адаптивності, здатності до перенесення значних психологічних навантажень, соціокультурної толерантності тощо;

- соціальна й психологічна адаптація на березі, відсутність координованої державою підтримки українських громадян – працівників іноземних компаній у разі потреби, відсутність державної

моделі їх пенсійного забезпечення тощо;

- значні труднощі соціально-психологічного й морального характеру, пов'язані з облаштуванням їх сімей, вихованням дітей тощо, що пов'язується, насамперед, зі специфікою праці в морі – довготривалими рейсами;

- психологічна специфіка довготривалого перебування в закритому просторі, комунікативні особливості праці в корабельному колективі;

- потреба розвинених практичних навичок управління людьми різних культур і формування в колективі атмосфери цілковитої професійної довіри до колег і підлеглих.

Разом із тим респонденти засвідчили, що попри високий рівень зарплати, високими є такі мотиваційні особливості внутрішнього світу людей своєї професійної страти, як схильність до пізнання навколишнього світу, внутрішня ментальна причетність до певної культури «людей моря», проблема повної невизначеності щодо професійної самореалізації на Батьківщині у даний період.

Дослідження професійного становлення моряків у системі освітнього процесу вказують, що, з одного боку, різноманітність атрибутивних зв'язків компонентів соціальної і професійної свідомості особистості в різних сферах застосування важливих навичок настільки значна, що хоча вони наскрізно проникають і взаємозумовлюють досліджувані структурні рівні суспільної та індивідуальної свідомості особистості в надзвичайно широкому спектрі [11, с. 68; 16], з іншого – далеко не завжди можливо охопити їх методологічно й інструментально засобами послідовного поєднання різних існуючих підходів [13, с. 353-359]. Відтак, аналіз міждисциплінарних досліджень та розгляд соціально-психологічних особливостей морських міжнародних екіпажів у низці галузевих досліджень [3; 5; 7; 16; 17-18; 21-22], вказує на потребу системного підходу з виокремленням наступних компонентів структури дослідження професійної соціалізації майбутнього моряка:

- змістовно-процесуального (міжкультурний, стратегічний і когнітивний аспекти);
- мотиваційно-цільовий;
- морально-соціальний.

Перспективними напрямками практичних соціологічних досліджень професійної страти фахівців водного транспорту на даному етапі роботи вбачається застосування широкого спектру засобів оцінки успішності професійної діяльності галузевого фахівця та їх залежності від:

- впливів чинника мотивації у виборі морської професії;

- впливів навчальних форм і засобів набуття професійно-важливих соціальних якостей;

- впливів професійної мобільності та адаптивності фахівців морського транспорту на

успішність їх діяльності;

- вплив соціально-культурних чинників становлення галузевих фахівців водного транспорту на динаміку їх професійної деформації;

- вплив комунікативної специфіки галузевого професійного середовища на розвиток професійної культури фахівця водного транспорту;

- вплив впровадження системи соціальних стандартів якості професійного навчання у вітчизняних галузевих навчальних закладах.

Більшість дослідників професійної освіти моряків обґрунтовує необхідність більш змістовного наповнення дисциплін «Менеджмент морських ресурсів», «Безпека життєдіяльності» соціальною компонентою формування у майбутніх офіцерів лідерських якостей, соціально-комунікативних навичок роботи в екіпажі в умовах дотримання галузевих стандартів і процедур у прийнятті рішень [7], а також формування особистісно-значимих індивідуальних професійних характеристик в умовах довготривалого плавання [3].

Вивчення впливів впровадження системи стандартів якості у галузевих навчальних закладах, на нашу думку, є актуальним у контексті необхідної післядипломної освіти галузевих фахівців, що пов'язуються з високими вимогами до професійної підготовки, мобільності і соціальної адаптивності фахівців морських професій в умовах глобалізаційних процесів [9].

Зазначимо, що специфіка працевлаштування моряків визначається низкою документів: законодавчих актів; нормативів трудових відносин, які регулюються ринком і міжнародними стандартами; Міжнародною конвенцією по підготовці, дипломуванню моряків та несення вахти (STSW 1978); Конвенцією про працю в морському судноплаванні (MLC 2006). На сьогоднішній день, згідно наказу МОНМС України «Про впровадження системи стандартів якості в учбових закладах освіти, підпорядкованих Міністерству освіти і науки, молоді та спорту, які здійснюють підготовку кадрів для екіпажів морських суден» від 09.12.2011 р. № 1411 [9], керівники відповідних структур зобов'язані забезпечити впровадження системи стандартів якості відповідно до вимог правила 1/8 Міжнародної конвенції ПДНВ.

Дослідниками проблеми підготовки фахівців морської галузі на засадах компетентнісного підходу [15;16] встановлено, що сьогодні в впровадженні та використанні стандартів підготовки морських фахівців є певні недоліки, зокрема у процесі підготовки фахівців морської галузі більшість навчальних дисциплін циклів викладається без належної узгодженості і належного врахування практичного значення навчального матеріалу, його впливу на формування реальних навичок. Хоча людський чинник, в першу чергу практичні

навички взаємодії в команді, згідно думки дослідників, підтверджений кваліфікацією і компетентністю моряків, стає головним критерієм у забезпеченні безпеки судноплавства [8]. Для випускників українських закладів підготовки фахівців водного транспорту проблема адаптації значною мірою обумовлена також сучасною крьюінговою політикою морських компаній, націлених на пошук дешевої робочої сили, в результаті чого більшість екіпажів світового флоту стали змішаними за національністю, мовними та культурними ознаками [8]. Дані інтерв'ювання представників трьох крьюінгових компаній: «Vi Ship Ukraine», «Acomarine» і «Alpha Navigation» (м. Одеса), засвідчують вказані вище тенденції і підтверджують наявність змін у міжнародній морській індустрії щодо формування екіпажів, що має знайти відображення в підготовці кадрів для морського та річкового транспорту України як учасниці Міжнародної морської організації (ІМО) [8]. Відтак, в контексті нашого дослідження слід вести мову про специфіку діяльності фахівця морської професії не тільки як про можливість людини справно виконувати свої певні трудові функції, не тільки про достатню міру її інтеграції з іншими людьми, тобто не тільки її відповідність деяким вимогам (параметрами), але і про здатність фахівця компенсувати відсутні в специфічному середовищі фрагменти соціальної реальності розширенням власних соціальних компетентностей як засобу, способу і методу вирішення професійних завдань і власного професійного саморозвитку.

#### **Висновки.**

Аналіз дослідження чинників професійного становлення і освітніх аспектів розвитку компетентностей фахівців водного транспорту, дозволяє нам висувати, що:

- в традиційних підходах до професійної підготовки галузевих фахівців водно-транспортних спеціальностей існує дефіцит спеціальної соціально-компетентнісної підготовки через недостатню визначеність і структурованість у підходах до проблеми, а також належного наукового супроводу особистісних психологічних та культурних аспектів розвитку індивіда в процесі їх підготовки до професійної діяльності;

- соціокультурні аспекти в практиці досліджень фахівців морських професій значно менше беруться до уваги як функціональні складові соціально-професійної компетентності і майже цілковито нівелюються процесуальними і технологічними умовами професійної реалізації в ринкових умовах;

- соціальні компетентності як сталі компоненти збереження особистісних і соціалізаційних потенцій фахівця мають стати предметом соціологічного розгляду, розробки прикладних соціо-

логічних методик та їх застосування в освітній практиці для подальшої продуктивної професійної самореалізації особистості.

Соціологічна проблема на етапі дослідження, на нашу думку, полягає, насамперед, у встановленні параметрів якості зворотного зв'язку на рівні верифікації особистісних компетентнісних інтенцій досліджуваних категорій фахівців. Актуальною проблемою є встановлення залежностей і відповідностей культурно-світоглядно-мотиваційних чинників від динаміки і якості процесу становлення професіонала. Прикладні аспекти такого до-

слідження потребують обґрунтування розглянутих соціальних чинників у якості елементів концепції формування цілісності соціального та індивідуального світу професіонала в сучасних умовах.

Важливим завданням соціології є дослідження динаміки базових соціалізаційних характеристик процесу становлення галузевого професіонала і їх використання для координації процесів формування внутрішніх мотиваційних чинників професійного зростання і становлення соціальних та професійних компетенцій особистості фахівця заходами професійної освіти.

### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Глебова Н. І. Засади дослідження соціокультурного феномену «Людина моря» в контексті соціологічних практик / Н. І. Глебова // Вісник Маріупольського держ. ун-ту. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. – 2016. – № 12. – С. 54-67.
2. Е. И. Головаха. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – Київ: Наук. думка, 1988. – 142 с.
3. Истомина О. А. Морские экипажи: опыт социально-психологического изучения / О. А. Истомина, М. Ю. Орлова. – Владивосток: Мор. гос. ун-т, 2005. – 142 с.
4. Ксенофонтова Е. Социология компетентности и модель компетенций как области научного и практического интереса / Е. Ксенофонтова, Н. Пехова // Вестник Моск. ун-та. Серия 18: Социология и политология. – 2014. – № 1. – С. 194-206.
5. Крутецкий В. А. Психология способностей моряков / В. А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 2003. – 352 с.
6. Кулакова М. В. Формування готовності до професійної діяльності в майбутніх фахівців у вищих морських навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / М. В. Кулакова. – Одеса: Південно-український держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, 2006. – 225 с.
7. Лобастов В. М. Психологические основы безопасности судовождения: учеб. пособие / В. М. Лобастов. – Владивосток: ДВВИМУ им. адм. Г. И. Невельского, 1980. – 52 с.
8. Міусов М. Університет «далекого плавання» / М. Міусов // День. – 2016. – № 67-68. – С. 17.
9. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1411 від 09.12.2011 р. «Про впровадження системи стандартів якості у навчальних закладах, підпорядкованих Міністерству освіти і науки, молоді та спорту, що здійснюють підготовку кадрів для екіпажів морських суден». – Режим доступу: [http://osvita.ua/legislation/Vishya\\_osvita/25775/](http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/25775/)
10. Нечитайло І. С. Системно-кодова концепція взаємодії суспільства та освіти: автореф. дис. ... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / І. С. Нечитайло. – Київ: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2017. – 39 с.
11. Онищук В. М. Професійне становлення моряків в системі освітнього процесу / В. М. Онищук // Соціально-економічні, соціально-педагогічні та соціально-психологічні проблеми морської освіти: Матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф. (Керч, 14-16 червня 2012 р.). – Керч; Мелітополь: Колор Принт, 2012. – С. 66-71.
12. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму: монографія / В. Л. Погрібна. – Київ: Алерта: КНТ: ЦУЛ, 2008. – 336 с.
13. Попова О. П. Особливості професійної діяльності майбутніх судоводів і сутність їх професійної компетентності / О. П. Попова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2011. – № 17. – С. 353-359.
14. Сокол І. В. Формування професійної компетентності судоводів у процесі вивчення фахових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / І. В. Сокол. – Херсон, 2011. – 265 с.
15. Тирон О. М. Психолого-педагогічні основи формування іншомовної компетентності майбутніх моряків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. М. Тирон. – Київ: Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна», 2016. – 284 с.
16. Черненко Н. І. Педагогічні умови реалізації андрагогічного підходу у професійній підготовці робітників морського транспорту: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Н. І. Черненко. – Херсон, 2016. – Режим доступу: [www.kspu.edu/FileDownload.ashx/Diss\\_Chernenro.pdf?id=8b71e90a..](http://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/Diss_Chernenro.pdf?id=8b71e90a..)
17. Чигрин В. А. Отчет по результатам опроса студентов КГМТУ (Керчь, апрель 2011 г.) / В. А. Чигрин. – Керчь: КГМТУ, 2011. – 128 с.
18. Шафран Л. М. Теория и практика профессионального психофизического отбора моряков / Л. М. Шафран, Э. М. Псядло. – Одесса: Феникс, 2008. – 292 с.
19. Dunning D. Why people fail to recognize their own incompetence / D. Dunning, K. Johnson, J. Ehrlinger, J. Kruger // Current Directions in Psychological Science. – 2003. – № 12, № 3. – P. 83-87.

20. Horck J. Cultural and gender diversities affecting the ship/port interface / J. Horck. – Bremen: ISPIC, 2008. – 18 p.
21. Kahveci E. Transnational Seafarer Communities / E. Kahveci, T. Lane, H. Sampson. – Cardiff University, 2002. – Retrieved from: [http://www.sirc.cf.ac.uk/6\\_Multinational\\_Crews.aspx](http://www.sirc.cf.ac.uk/6_Multinational_Crews.aspx)
22. Kilic K. Influence of Emotional Intelligence on the Work Performance of Seafarers / K. Kilic, L. Tavacioglu, P. Bolat; T. Neumann (ed.) // Marine Navigation and Safety of Sea Transportation STCW, Maritime Education and Training (MET), Human Resources and Crew Manning, Maritime Policy, Logistics and Economic Matters. – CRC Press, 2013. – P. 169-174.
23. Kruger J. Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments / J. Kruger, D. Dunning // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – № 77, № 6. – P. 1121-1134.

## REFERENCES

1. Ghlebova, N.I. (2016). Zasady doslidzhennja sociokulturnogho fenomenu «Ljudyna morja» v konteksti sociologichnykh praktyk [Principles of the study of the socio-cultural phenomenon «The Man of the Sea» in the context of sociological practices]. *Bulletin of Mariupol State University. Philosophy, Cultural Studies, Sociology*, 12 [in Ukrainian].
2. Gholovakha, E.Y. (1988). *Zhyznennaja perspektyva y professyonaljnoe samoopredelenye molodezhy [Life Perspective and Professional Self-Determination of Youth]*. Kyiv [in Russian].
3. Ystomyna, O.A., & Orlova, M.Ju. (2005). *Morskie jekipazhi: opyt social'no-psihologicheskogo izuchenija [Marine crews: the experience of socio-psychological study]*. Vladyvostok: Mor. ghos. un-t [in Russian].
4. Ksenofontova, E., & Pekhova, N. (2014). Socyologhyja kompetentnosti y modelj kompetencyj kak oblasti nauchnogho y praktycheskogho ynteressa [Sociology of competence and model of competences as areas of scientific and practical interest]. *Bulletin of Moscow University. Sociology and Political Science*, 1, 194-206 [in Russian].
5. Kruteckyj, V.A. (2003). *Psykhologhyja sposobnostej morjakov [Psychology of seafarers' abilities]*. Moscow: Prosveshhenye [in Russian].
6. Kulakova, M.V. (2006). *Formuvannja ghotovnosti do profesijnosti dijalnosti v majbutnikh fakhivciv u vyshhykh morsjkykh navchaljnykh zakladakh [Formation of readiness for professional activity of future specialists in higher marine educational establishments]*. Candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian].
7. Lobastov, V.M. (1980). *Psykhologhycheskye osnovy bezopasnosti sudovozhdenija [Psychological basis of navigation safety]* Vladyvostok: DVVIMU im. adm. G. I. Nevel'skogo [in Russian].
8. Miusov, M. (2016). «Universytet «dalekogho plavannja» [University of «long-distance»]. *Day*, 67-68, 17 [in Ukrainian].
9. *Nakaz Ministerstva osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy № 1411 vid 09.12.2011 r. «Pro vprovadzhennja systemy standartiv yakosti u navchaljnykh zakladakh, pidporjadkovanykh Ministerstvu osvity i nauky, molodi ta sportu, shho zdijnsnjutj pidghotovku kadriv dlja ekipazhiv morsjkykh suden» [Order of the Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine № 1411 of 09.12.2011 «On the introduction of a system of quality standards in educational institutions subordinated to the Ministry of Education and Science, Youth and Sports, which provide training for crews of sea vessels»]*. Retrieved from: [http://osvita.ua/legislation/Vishya\\_osvita/25775/](http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/25775/) [in Ukrainian].
10. Nechytajlo, I.S. (2017). *Systemno-kodova koncepcija vzajemodiji suspiljstva ta osvity [System-code concept of the interaction of society and education]*. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
11. Onyshhuk, V.M. (2012). Profesijne stanovlennja morjakiv v systemi osvitnjogho procesu [Professional formation of sailors in the educational process]. *Socialjno-ekonomichni, socialjno-pedagoghichni ta socialjno-psykhologhichni problemy morsjkoji osvity – Socio-economic, socio-pedagogical and socio-psychological problems of marine education: Proceedings of the 1-st International Scientific and Practical Conference*, (pp. 66-71). Kerch; Melitopolj: Kolor Print [in Ukrainian].
12. Poghibna, V.L. (2008). *Sociologhija profesionalizmu [Sociology of professionalism]*. Kyiv: Alerta: KNT: CUL
13. Popova, O.P. (2011). Osoblyvosti profesijnosti dijalnosti majbutnikh sudnovodijiv i sutnistj jikh profesijnosti kompetentnosti [Features of professional activity of future ship drivers and the essence of their professional competence]. *Pedagogy of formation of a creative person in higher and secondary schools*, 17, 353-359 [in Ukrainian].
14. Sokol, I.V. (2011). *Formuvannja profesijnosti kompetentnosti sudnovodijiv u procesi vyvchennja fakhovykh dyscyplin [Formation of professional competence of ship drivers in the process of studying professional disciplines]*. Candidate's thesis. Kherson [in Ukrainian].
15. Tyron, O.M. (2016). *Psykhologho-pedagoghichni osnovy formuvannja inshomovnoji kompetentnosti majbutnikh morjakiv [Psychological and pedagogical bases of formation of foreign competence of future sailors]*. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
16. Chernenko, N.I. (2014). *Pedagogichni umovy` realizaciyi andragogichnogo pidxodu u profesijnij pidgotovci robitny`kiv mors`kogo transportu [Pedagogical conditions of the implementation of the andragogical approach in the professional training of marine transport workers]*. Candidate's thesis. Retrieved from: [www.kspu.edu/FileDownload.ashx/Diss\\_Chernenro.pdf?id=8b71e90a](http://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/Diss_Chernenro.pdf?id=8b71e90a) [in Ukrainian].
17. Chyghryn, V.A. (2011). *Otchet po rezul'tatam oprosa studentov KGMTU [A report on the results of the survey of students of the KGMTU]*. Kerch: KGMTU [in Russian].
18. Shafran, L.M., & Pjsadlo, E.M. (2008). *Teoryja y praktyka professyonaljnogho psykhofyzycheskogho otbora morjakov [Theory and practice of professional psychophysical selection of seamen]*. Odessa: Fenyks [in Russian].

19. Dunning, D., Johnson, K., Ehrlinger, J., & Kruger, J. (2003). Why people fail to recognize their own incompetence. *Current Directions in Psychological Science*, 12 (3), 83-87.
20. Horck, J. (2008). *Cultural and gender diversities affecting the ship/port interface*. Bremen: ISPIC.
21. Kahveci, E., Lane, T., & Sampson, H. (2002). *Transnational Seafarer Communities Cardiff University*. Retrieved from: [http://www.sirc.cf.ac.uk/6\\_Multinational\\_Crews.aspx](http://www.sirc.cf.ac.uk/6_Multinational_Crews.aspx)
22. Kilic, K., Tavacioglu, L., & Bolat, P. (2013). Influence of Emotional Intelligence on the Work Performance of Seafarers. *Marine Navigation and Safety of Sea Transportation STCW, Maritime Education and Training (MET), Human Resources and Crew Manning, Maritime Policy, Logistics and Economic Matters Edited by Tomasz Neumann*. CRC Press.
23. Kruger, J., & Dunning, D. (1999). Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 6, 1121-1134.

**Глебова Наталя Іванівна**

Кандидат соціологічних наук, доцент

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

72312, м. Мелітополь, вул. Гетьманська, 20

**Glebova Natalia I.**

PhD in Sociology, Assoc. Prof.

Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky

20, Getmanska St., 72312, Melitopol, Ukraine

Email: [nat.glebova2005@gmail.com](mailto:nat.glebova2005@gmail.com)

Цитування: Глебова Н. І. Соціологічне дослідження соціальної компетентності фахівців водного транспорту в контекстах завдань галузевої професійної освіти / Н. І. Глебова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 25-32

Citation: Glebova, N.I. (2018). Sotsiologichne doslidzhennia sotsialnoi kompetentnosti fakhivtsiv vodnoho transportu v kontekstakh zavdan haluzevoi profesiinoi osvity [The sociological research of the social competency of water transport specialists in the context of branch professional education targets]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 25-32.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 12.03.2018

## Вплив засобів масової комунікації на природні, біологічні та соціально-психологічні чинники в процесі трудової адаптації

*Согорін А. А., Запорізький національний технічний університет*

У сучасний час засоби масової комунікації грають значну роль у формуванні уявлення соціуму про навколишній світ та безпосередньо впливають на поведінку окремих груп у повсякденній діяльності.

Труд є одним із основних видів діяльності людини в процесі життя, тому питання поведінки індивідів та груп під час трудового процесу та самого відношення до праці, починаючи з XIX століття по сучасний час, є об'єктом уваги багатьох вітчизняних та іноземних дослідників. Важливими віхами в сучасній соціології праці є роботи М. П. Лукашевича, А. С. Лобанової, Г. В. Дворецької.

Одним із питань процесу трудової діяльності є процес адаптації індивідів та гру до нових умов праці, а також детермінанти відповідних адаптаційних процесів.

У статті досліджено різноманітні прояви впливів засобів масової комунікації на природні, біологічні та соціально-психологічні чинники в процесі трудової адаптації.

З'ясовано, що вплив ЗМК на дію природних чинників може призвести до ефектів двох видів:

- викривлення уявлення суб'єктів трудової адаптації про реальні впливи природних (космічних) сил на умови трудової діяльності за певною професією,
- неадекватне уявлення суб'єктами трудової адаптації власних можливостей у взаємодії з природними умовами трудової діяльності. Підтверджено гіпотезу про вплив ЗМК на чинники, що зумовлюють адаптаційні процеси.

**Ключові слова:** трудова адаптація; масова комунікація; трудова діяльність; вплив засобів масової комунікації; ефекти засобів масової комунікації

## Influence of mass media on natural, biologic and social-psychological factors in process of labor adaptation

*Sogorin A. A., Zaporizhzhya national technical university*

In modern time of mean of mass communication play a considerable role in forming of presentation of социума about outward things and directly influence on behavior of separate groups in everyday activity.

Labour is one of basic types of activity of man in the process of life, that is why question of behavior of individuals and groups during a labour process and attitude toward labour, beginning from XIX centuries for modern time, is the object of attention of many home and foreign researchers. One of questions of process of labour activity I am process of adaptation of individuals and game to the new terms of labour, and also determinant of corresponding adaptation processes.

In the article the various displays of influences of facilities of mass communication are investigational on natural one, biological and социальнопсихологические factors in the process of labour adaptation. Mass media can influence the action of «social selection», elimination from society, from the sphere of professional activity of some individuals and help to survive others. It is common knowledge that mass media can not only «create a hero», his image, but also «destroy» him in the perception of the public.

It is found out that influence of mass media on the action of natural factors can result in the effects of two kinds :

- curvature of presentation of subjects to labour adaptation about the real influences of natural (space) forces on the terms of labour activity after a certain profession
- inadequate presentation by the subjects of labour adaptation of own possibilities in co-operating with the natural terms of labour activity. A hypothesis is confirmed about influence of mass media on factors which predetermine adaptation processes.
- The means of mass communication affect practically all the basic biological stimuli, which determine the adaptive behavior of a person: the instincts of hunger, self-preservation, the continuation of the genus, movement, and others.
- Mass media has a significant role in destroying the mechanisms of biological instincts, which has led to an increase in the impact on the adaptive behavior of human socio-psychological factors.
- Interacting with other socio-psychological stimuli, mass media can not but change the influence of these stimuli on the adaptive behavior of man.

**Keywords:** labor adaptation; mass media; labor activity; mass media influence; mass media effects

## Влияние средств массовой коммуникации на природные, биологические и социально-психологические факторы в процессе трудовой адаптации

Согорин А. А., Запорожский национальный технический университет

В современное время средства массовой коммуникации играют значительную роль в формировании представления социума об окружающем мире и непосредственно влияют на поведение отдельных групп в повседневной деятельности.

Труд является одним из основных видов деятельности человека в процессе жизни, потому вопрос поведения индивидов и групп во время трудового процесса и самого отношения к труду, начиная с XIX века по современное время, является объектом внимания многих отечественных и иностранных исследователей. Важными вехами в современной социологии труда являются работы М. П. Лукашевича, А. С. Лобановой, Г. В. Дворецкой.

Одним из вопросов процесса трудовой деятельности есть процесс адаптации индивидов и игру к новым условиям труда, а также детерминанты соответствующих адаптационных процессов.

В статье исследованы разнообразные проявления влияния средств массовой коммуникации на естественные, биологические и социальнопсихологические факторы в процессе трудовой адаптации.

Выяснено, что влияние СМК на действие естественных факторов могут привести к эффектам двух видов:

- искривление представления субъектов трудовой адаптации о реальных влияниях естественных (космических) сил на условия трудовой деятельности за определенной профессией
- неадекватное представление субъектами трудовой адаптации собственных возможностей во взаимодействии с естественными условиями трудовой деятельности. Подтверждена гипотеза о влиянии СМК на факторы, которые предопределяют адаптационные процессы.

**Ключевые слова:** трудовая адаптация; массовая коммуникация; трудовая деятельность; влияние средств массовой коммуникации; эффекты средств массовой коммуникации

### Постановка проблеми.

Українське суспільство продовжує багатолітній перехід до ринкових відносин за умови глибокої соціальної кризи, що ускладнює адаптацію до них населення, тому найважливішою метою є пошук ефективних соціальних механізмів адаптації та соціалізації до нових умов праці. В той же час ЗМК, які дійшли бурхливого розвитку у XXI столітті, є одним із найвпливовіших механізмів адаптації та соціалізації і не в повній мірі виконують свою соціальну роль, а дослідження впливу ЗМК на трудову адаптацію має суперечливий характер. Однією з причин такої ситуації – недостатньо чітке розуміння соціологами сутності впливу ЗМК на трудову адаптацію в сучасній Україні.

Усе вищевказане визначає теоретичну й практичну актуальність теми дослідження.

### Аналіз публікацій і досліджень.

Загальні питання дослідження засобів масової комунікації досліджували П. Віріліо, С. Холл, Дж. Фіске, У. Еко та ін. Роль засобів масової інформації в перехідний період як один з джерел інформаційного відшкодування розглядається в працях по інформаціології (Прігожин І., Стенгерс І., Курдюмов С. П., Степін В. С., Юзвішин І. І., Проніна Л. А., Поелуева Л. А., Горелик О. М., Князева О. Н. та ін.). Проблемам впливу візуальних образів на масову свідомість в ЗМІ приділили значну увагу в своїх дослідженнях Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммер, І. Гофман, П. Бурдьє, Дж. Баргер, Г. Поллок, Ж. Бодрийяр, З. Бауман, Х. Ортега-і-Гассет, П. Валері, М. Межуєв, Е. Додценко, Л. Набокова, А. Ганіс і ін. Проблема адаптації вперше була висунута і науково обґрунтована видатними біологами Ж. Б. Ламарка, Ч. Дарвіна,

Ж. Сент-Ілером, які розуміли її в контексті концепції еволюції.

Основна частина публікацій присвячена дослідженням окремих видів адаптації або є наслідком вирішення практичних проблем. Найбільш частим предметом дослідження виступають: соціально-психологічна адаптація (М. П. Будякіна, І. А. Георгієва, Т. Г. Дічев, О. І. Зотова, М. Л. Іванов, Р. У. Ісмагілов, І. К. Кряжева, Р. А. Кузьміна, А. А. Налчаджян, Ю. Л. Неймер, В. М. Пономаренко, Л. Г. Пріпутень, А. А. Русалінова, А. Л. Свенціцький, С. Абдель Хаді); виробнича адаптація (В. Ф. Галігін, С. М. Дмитренко, Б. П. Кутирьов, А. А. Хван); професійна адаптація (Р. Колосова, В. Немченко, Н. В. Полякова) адаптація молодих фахівців або працівників (С. Д. Артемов, В. Н. Безносіков, З. Н. Камишев, Т. Л. Кончанін, А. Лукьянов, Н. Б. Отраднова, А. І. Ходаков). У цих дослідженнях і розглядаються основні теоретичні проблеми адаптації до трудової діяльності.

Однак, незважаючи на значний бібліографічний матеріал щодо вивчення засобів масової комунікації та трудової адаптації питанню впливу засобів масової комунікації на природні, біологічні та соціально-психологічні чинники в процесі трудової адаптації не приділено значної уваги в науковому дискурсі.

**Мета дослідження** – аналіз ефектів масової комунікації щодо біологічних, природних та соціально-психологічних чинників поведінки людини, а також підтвердження гіпотези про вплив цих чинників на трудову адаптацію.

### Виклад основного матеріалу.

Засоби масової комунікації можуть впливати на дію природних чинників поведінки через участь у створенні картини світу природи або уяви

про дію тих чи інших природних сил на людину. При цьому перебільшення можливостей людини у взаємодії з силами природи на екрані телевізора може призвести до неадекватних дій глядача в реальному житті. Особливо небезпечна така неадекватність оцінки наслідків взаємодії у дітей, які не завжди в змозі розрізнити ці дії в реальному та віртуальному світах (недооцінка небезпек, пов'язаних із користуванням сірниками та іншими вогнебезпечними речами, недооцінка загроз для здоров'я і життя від користування зброєю або наслідування трюків героїв телесеріалів тощо).

Небезпечними можуть бути і перебільшення дії сил природи на людську поведінку. Вони можуть не тільки викликати страх перед силами природи, відчуття власної безпорадності й неспроможності управляти власною поведінкою. Нерідко фільми жахів, катастроф і містичні трилери сприяють відхиленню у психіці людини. У цьому випадку ЗМК підсилюють залежність від природних чинників, зменшуючи поле для дії біологічних та соціально-психологічних факторів.

Отже, вплив ЗМК на дію природних чинників поведінки людини може призвести до ефектів двох видів:

1. Викривлення уявлення суб'єктів трудової адаптації про реальні впливи природних (космічних) сил на умови трудової діяльності за певною професією.

2. Неадекватне уявлення суб'єктами трудової адаптації власних можливостей у взаємодії з природними умовами трудової діяльності.

Переходячи до розгляду впливів комунікації на дію біологічних чинників поведінки людини, нагадаймо, що до останніх зараховують такі: основні біологічні потреби, флора і фауна, спадкоємність, звички та умовні рефлекси. Біологічні сили є не тільки рушійними механізмами дій людини, але й «були і залишаються головними пружинами суспільних рухів» [2, с. 90-132]. Розглянемо коротко прояви ефектів впливу масової комунікації на дію цих основних біологічних сил у процесі трудової адаптації.

Загальними характеристиками біологічних (життєзберігаючих) потреб є їх призначення зберігати життя організму людини. Вони отримуються разом з організмом через спадкоємність, не залежать від свідомості й особистісного досвіду, притаманні всім живим організмам. Їх ще називають рефлексами й інстинктами. Незадоволення будь-якої біологічної потреби наполегливо вимагає певної дії людини щодо її задоволення, виступаючи могутнім чинником поведінки людини.

Головними біологічними потребами є такі: потреби в їжі, потреба статева (розмноження, потреба індивідуального самозахисту, потреба групового самозахисту, несвідоме наслідування, потреба в русі, потреба сну і спокою, витрат додаткової енергії (гра) тощо).

Потреба в їжі є найсильнішим подразником

дій людини, вона впливає на хід думок і уявлень, витісняючи ті з них, що не мають стосунку до їжі. Отже так само сильним є і зворотний зв'язок. Думки й уявлення про їжу, нав'язані передачами ЗМК, можуть штучно актуалізувати потребу в їжі; обмежити сприйняття людиною інших явищ і предметів; сконцентрувати увагу саме на сфері задоволення цієї потреби; сприяти підвищеній купівлі продуктів харчування та їх завищеному споживанню. При цьому під впливом ЗМК завищена потреба в їжі може викликати ослаблення чи подолання інших біологічних потреб (самозахисту, розмноження) та деяких суспільно-психологічних подразників (релігійних, правових і моральних чинників). Крім того, під впливом реклами чи моди можуть викривлятися і руйнуватися інстинктивні механізми харчування. Часто на цій підставі виникає надмірне вживання їжі, порушення режиму харчування. Звичайно, ЗМК можуть сприяти (і в певній мірі сприяють) поширенню знань про науково обґрунтовані форми задоволення потреби в їжі, які можуть частково компенсувати руйнацію інстинктивного механізму. Але вплив такого ефекту МК на населення вкрай обмежений. Отже, «спровокована» ЗМК підвищена потреба в їжі в суб'єкта трудової адаптації може послабити (і навіть витіснити) іншу мотивацію вибору місця роботи та адаптації на ньому.

Подібно до потреби харчуватись, інстинкт продовження роду дається людині разом з організмом, а його вплив на поведінку людини також є одним із найсильніших. Відповідно, значною є можливість впливати через ЗМК на окремі сторони поведінки людини, підсилюючи або послаблюючи дію цієї потреби.

На фізіологічному рівні під впливом еротичних, сексуальних або навіть порнографічних сцен з екрана ТБ або Інтернету у глядачів може виникнути підвищена активність, а подеколи й напруга відтворювальної системи в організмі, що, у свою чергу, позначатиметься на рухах, вчинках, зовнішньому вигляді людини.

На рівні уявлень та ідей подібні передачі можуть вплинути на нормальне функціонування психіки через витіснення всіх уявлень і думок, що не стосуються цієї потреби. Світ уявлень людини заповнюється сексуальними образами та думками, їй важко сконцентруватись на чомусь іншому. Подібні ефекти мас-медіа можуть мати небезпечний характер для молодих людей, в яких ця потреба актуалізована в силу вікових фізіологічних змін в організмі. За певних обставин їх поведінка може набути ознак не тільки сексуальної нервозності, але й сексуальної агресії.

На рівні сприйняття ефекти мас-медіа можуть проявитись у підвищеній увазі та чутливості до предметів і явищ, що мають стосунок до статевої потреби та в послабленні уваги до всього іншого. Саме вплив такого ефекту використовують ЗМК у рекламі, коли широкий асортимент професій,

товарів, призначених для задоволення зовсім не статевої потреби, подається в поєднанні або на фоні сексуальних і еротичних образів, штучно паразитує при цьому на переключенні і концентрації уваги навколо задоволення статевої потреби. Подібне переключення не сприяє адекватній оцінці робіт, послуг і товарів, що пропонуються в рекламі. Зрозуміло, що ЗМК відіграють також позитивну роль щодо статевого виховання підостаючого покоління. Важко переоцінити їх роль у здійсненні сексуальної революції, яка суттєво демократизувала гендерні відносини у світі.

Водночас ЗМК не вдається ефективно диференціювати свої впливи за віковими та етнічними ознаками, що подеколи призводить до неконтрольованих і непередбачуваних наслідків. За певних обставин під впливом передач сексуального спрямування потяги до задоволення статевої потреби долають інстинкт самозбереження, релігійні й морально правові заборони та норми, переваги тієї чи іншої професії.

Наприкінці зазначимо, що описані вище «двигуни людської поведінки» – інстинкти задоволення потреб в їжі та продовженні роду якщо не прямо, то опосередковано сприяють збереженню та підтримці життя людини, її життєдіяльності у всіх сферах, зокрема в трудовій. У той же час існує інстинкт самозбереження у вужчому розумінні. Його роль полягає в тому, щоб спонукати людину на такі дії, що унеможливають небезпеку, яка безпосередньо загрожує життю організму. Він проявляється у двох формах:

1. інстинкт індивідуального самозбереження;
2. інстинкт групового (родового) самозбереження.

Інстинкт індивідуального самозбереження виступає у двох формах: у формі чисто біологічного інстинкту (у вигляді несвідомих актів) та у формі інстинкту усвідомленого (завуальованого міркуваннями користі, задоволення та інше).

Проявами чисто біологічного інстинкту самозбереження є всі несвідомі акти поведінки людини, спрямовані на усунення опосередкованої чи безпосередньої небезпеки для життя будь-якого характеру – космічного, біологічного або соціально-психологічного. Сигналами попередження загроз здоров'ю організму слугують біль і страждання. Отже, механізм самозбереження спрямований на уникнення джерел болю та страждання.

Зазначимо, що під впливом соціально-психологічних подразників у сучасної людини доцільно-природний механізм цього інстинкту переважно зруйнований і розбалансований. ЗМК у такому руйнуванні беруть активну участь шляхом викривлення «простору небезпеки», дезорієнтації щодо сили і спрямованості небезпечних чинників.

Жах і відчуття загрози, що виникає під впливом ЗМК на рівні підсвідомості індивіда, не тільки позначаються на ході фізіологічних процесів (порушення ритму серцебиття, дихання, трав-

лення, потовиділення тощо), але й призводить до неадекватних реакцій на «нормальні» сигнали від навколишнього середовища, виникнення стану пригніченості, роздратованості, агресивності та ін., що можуть проявлятися також в адаптивній поведінці.

Однак, найчастіше інстинкт самозбереження у людей проявляється в усвідомленій формі. При цьому небезпека усвідомлюється людиною, яка під контролем розуму здійснює ряд актів, спрямованих на свій порятунок. Джерелом інформації про загрози і небезпеки нерідко виступають ЗМК. Під впливом насильства, жорстокості, кривавих кримінальних «розборок», фільмів жахів і катастроф, містичних трилерів з поля свідомості витісняються всі «зайві» думки й уявлення. Воно заповнюється жахом і небезпекою, усе концентрується навколо однієї думки – «як врятуватися?», «як зберегти життя?».

За таких обставин під дією віртуальних сигналів щодо загрози життю здійснюється «запуск» як усвідомлених, так і не усвідомлених інстинктивних механізмів самозбереження, які можуть «перекрити» вплив інших інстинктів поведінки людини – голоду, статевого тощо. Нерідко можуть бути «перекриті» впливи на поведінку людини релігійного та морально-правових подразників, переваг тієї чи іншої трудової діяльності, певного місця роботи.

Зазначимо, що на впливі інстинкту самозбереження засновано такий метод управління поведінкою людей, як терор. ЗМК досить часто залучаються для ретрансляції вимог терористів, розширення простору впливу терору.

Звичайно, не варто перебільшувати впливи ЗМК на руйнування і викривлення механізму інстинкту самозбереження, адже останній не є єдиним «мотором» людської поведінки, а тільки одним із чинників, дія якого залежить не лише від його власної сили, але й від сили та напрямів дії інших «моторів». Одним із таких моторів є інстинкт групового самозбереження.

Якщо описаний вище інстинкт індивідуального самозбереження спрямований на збереження життя індивіда, то інстинкт групового самозбереження спрямований на збереження життя всієї групи. Виникнення цього інстинкту обумовлено необхідністю об'єднання зусиль окремих людей для виживання в небезпечному природному й соціальному середовищі. Для розвитку життя важливо було зберегти не тільки (і не стільки) індивіда, але й цілий рід або вид. У цьому випадку інстинкт групового самозбереження проявляється у вигляді «суспільності» – життя групами, спільнотами, в яких безпека життя кожного «свого» обумовлена мірою групової безпеки, що «фіксується» домінуванням інстинкту групового самозбереження.

Залежно від того, кого зараховують до категорії «своїх», у різних людей інстинкт групового

самозбереження, що проявляється у домінуванні його над інстинктом індивідуального самозбе-

реження, готовності жертвувати собою заради «ближніх», виглядає по-різному (див. табл. 1).

Таблиця 1

*Прояви інстинкту групового самозбереження в різних спільнотах*

Визнані ближніми	Спрямованість самопожертви
Родичі	Заради сім'ї
Члени територіальних спільнот	Заради земляків
Члени національних спільнот	Заради нації (народу)
Члени партії чи класу	Заради партії чи класу
Члени країни, держави	Заради батьківщини, держави
Усі люди світу	Заради людства

Як бачимо, інстинкт індивідуального самозбереження набуває різних форм самопожертви індивідів на користь тієї чи іншої групи. А у визначенні цих груп у громадянській свідомості, побудові ієрархії їх важливості для конкретного суспільства суттєву роль відіграють ЗМК.

По-перше, вплив ЗМК може проявитись у визначенні і нав'язуванні індивідам уявлень і стереотипів щодо пріоритетів і міри співвідношення індивідуальних і групових інстинктів самозбереження

По-друге, це вплив щодо визначення і нав'язування певних рейтингів, значущості інстинктів групового самозбереження тих чи інших груп і спільнот. Це надає ЗМК можливості маніпулювати свідомістю людей щодо їх індивідуальної та групової безпеки, механізмів самозбереження.

По-третє, спрямованість самопожертви заради сім'ї під впливом ЗМК може стати домінуючим мотивом вибору адаптації на певному місці роботи.

Ще однією формою прояву інстинкту групового самозбереження є так званий «батьківський інстинкт». Він проявляється в любові до дітей, турботі про них, допомозі в забезпеченні їх життєдіяльності, захисті від небезпеки й загроз, і навіть нерідко готовності до самопожертви заради збереження життя і здоров'я дітей. Нерідко цей інстинкт проявляється в людей у несвідомій формі, але частіше за все в усвідомленому вигляді. Саме на рівень і характер його усвідомлення впливають суспільно-психологічні чинники, зокрема ЗМК. Пропаганда в суспільстві сімейних цінностей підтримує усвідомлення цього інстинкту, водночас домінування прагматичних цінностей, орієнтація на індивідуалістичні засади побудови суспільства сприяють послабленню та руйнуванню такого важливого механізму самозбереження спільнот і суспільства в цілому. Особливо небезпечний руйнівний вплив у традиційних суспільствах, де сімейні цінності є основою національного менталітету. У таких суспільствах, зокрема в Україні, традиційна модель поведінки батьків («усе заради

дітей»), яка передбачає супровід, тобто допомогу дітям у долатті труднощів трудової адаптації, певний тиск на дітей щодо вибору «престижного» (на думку батьків) місця роботи, де можливості батьків щодо допомоги є найбільшими. У ринкових умовах ця традиція вступає в протиріччя з необхідністю заповнювати робочі місця професіоналами, а також з розширенням вимог вибору професії і місця роботи з боку дітей. Отже, отримання від ЗМК правдивої, соціально-обґрунтованої інформації щодо професій і стану ринку праці надалі ускладнюється.

Ще одним важливим для розуміння впливів ЗМК на індивіда видом інстинктів є несвідоме наслідування дій інших людей – сміх, позіхання, жак та ін. Крім того, під впливом несвідомого наслідування та навіювання у людей виникають шаблони смаків та оцінок, які впливають на поведінку.

Впливи ЗМК обумовлені їх участю у створенні особливих сприятливих умов для прояву несвідомого наслідування, обставин, що призводять до приспання та оглушення вищих центрів свідомості, ослаблення й припинення контролю з боку індивіда за подразниками і своїми відповідними реакціями у вигляді актів і дій. З одного боку, цьому сприяють бідність та монотонність вражень, які послаблюють діяльність вищих форм нашої розумової діяльності, особливо у дітей і осіб з недостатньо розвиненим розумом. Думається, що саме на таких засадах здійснюється маніпулювання свідомістю й поведінкою людей у тоталітарних суспільствах. Водночас, прояви ефектів ЗМК у сучасних демократичних суспільствах мають дещо іншу основу, яка призводить, як не дивно, до аналогічних результатів.

Оглушення свідомості, її притуплення відбувається і тоді, коли на людину впливає занадто багато подразників. Свідомість не встигає справитися з ними і «переварити» їх, відбувається ослаблення роботи вищих форм свідомості і перетворення людини на пасивний автомат, що несвідомо підкорюється навіюванню. Як бачи-

мо, вплив ЗМК на оцінку трудової ситуації дітьми, молоддю та людьми недостатньо освіченими та незвиклими до розумової діяльності, може призвести до значних змін у стереотипних оцінках і поведінці, а за певних обставин – до почуття залежності від такого отупляючого свідомість впливу. Крім того, можливим є і зворотний зв'язок – під впливом ЗМК може зменшуватись потреба в усвідомленій розумовій діяльності, у зваженій оцінці і власному аналізі подій і фактів, адаптивних ситуацій у трудовій сфері. Зручні до вжитку готові стереотипи і моделі поведінки, що пропонують ЗМК, спонукають усе частіше звертатись до них за «порадою» все ширшої аудиторії. Додаткові можливості для впливів ЗМК на поведінку людей створює наявність у них біологічної потреби рухатись. Звичайно, ця потреба може реалізуватись ЗМК не через створення реальних умов для її задоволення, а в пропозиції віртуального простору, наповненого динамічними подіями, рухами, спортивними змаганнями, іграми, в яких герої долають складні перешкоди, витрачаючи на це значні фізичні зусилля, демонструючи динамічне, рухливе життя.

Ототожнюючи себе з героями, «перебираючи», «приміряючи» на себе їх динамізм і рухливість, глядачі телепередач (особливо діти), сидячи годинами перед телеекраном, потерпають від нестачі руху в їх житті, а нерідко й від гіподинамії. Від подібних впливів страждають юні користувачі комп'ютерних ігор, а при неврегульованому споживанні такої послуги навіть стають залежними. Прикро, що в комп'ютерних іграх практично не використовуються сюжети професійного спрямування, на яких могли б відпрацьовуватись моделі адаптивної поведінки щодо засвоєння тієї чи іншої професії.

Підсумуємо аналіз проявів ефектів масової комунікації на дію біологічних чинників щодо поведінки людини такими узагальненнями:

1. ЗМК впливають практично на всі головні біологічні подразники, що обумовлюють адаптивну поведінку людини: інстинкти голоду, самозбереження, продовження роду, руху та інше.

2. ЗМК належить суттєва роль у руйнуванні механізмів біологічних інстинктів, що привело до збільшення впливів на адаптивну поведінку людини соціально-психологічних чинників.

3. Взаємодіючи з іншими соціально-психологічними подразниками, ЗМК не можуть не змінювати вплив цих подразників на адаптивну поведінку людини.

Переходячи до розгляду впливів ЗМК на соціально-психічні подразники, нагадаймо, що до цих подразників зараховують прості (ідеї, почуття-емоції та воління) та складні, які об'єднують декілька простих соціально-психічних подразників, космічні й біологічні подразники (часто вони розглядаються як інтегрований подразник – соціальне середовище).

На відміну від впливів на поведінку космічних і біологічних подразників, залежність від яких суттєво сприймається людиною як обмеження (і навіть відсутність) свободи, залежність від соціально-психічних подразників сприймається нами як «вільна», така, що не обмежує нашої свободи. Адже діяти у відповідності з нашими ідеями (знаннями і віруваннями), почуттями і воліннями (а саме вони є головними соціально-психічними подразниками) означає для нас діяти вільно, без обмежень нашої свободи. Таким чином, зростання впливів соціально-психологічних подразників сприйматиметься нами як зростання власної свободи, що практично унеможливило відчуття або усвідомлення можливих маніпуляційних впливів на аудиторію.

Крім того, ЗМК, взаємодіючи з іншими соціально-психологічними подразниками (ідеями, почуттями-емоціями, бажаннями), можуть підсилювати або послаблювати «звільняючі» прояви ефектів їх впливу на поведінку людини.

Переходячи до розгляду впливів ЗМК на ідеї як чинник адаптивної поведінки варто уточнити, як саме ідеї обумовлюють поведінку людини.

Як відомо, ідеї існують у кожної людини як результат задоволення сутнісної потреби – мислення. У процесі мислення людина за допомогою ідей пояснює, обґрунтовує, мотивує своє бачення світу і свою поведінку. Якщо ідеї мають характер знань, тобто відображають об'єктивний зв'язок між предметами та явищами, то їх вплив на поведінку є обґрунтовано виваженим і раціональним. Коли ж ідеї мають вигляд вірувань, то й уявлення людей про навколишній світ буде хибним, а, відповідно, пояснення та мотивація власної поведінки не відповідатимуть об'єктивно існуючим природним і суспільним зв'язкам. Але суб'єктивно і «людина знаюча», і «людина віруюча» переконані в істинності своїх ідей і з однаковою впевненістю керуються ними в обґрунтуванні своїх уявлень та теорій, поясненні своєї поведінки. Хоча ідеї-знання носять об'єктивний характер, розкривають суть речей і за ними не стоять суб'єктивні інтереси окремих людей, груп і організацій. А ідеї-вірування не є об'єктивними, вони відображають інтереси тих людей, які замість викладання того, що дійсно є, тобто знань, істинних для всіх, декларують і відстоюють своє суб'єктивне бачення, яке не може не відображати їхні власні інтереси. Звідси зрозуміло, чому люди різних груп і класів керуються різними ідеями-віруваннями й чому їм так важко порозумітися.

Зрозумілими також стають величезні можливості ЗМК, у матеріалах яких відбувається продукування ідей як у вигляді знань, так і у вигляді вірувань. Поширюючи і відображаючи у свідомості людей знання з широкого спектра природних і суспільних ідей, ЗМК озброюють людей об'єктивним матеріалом для мислення, для нау-

кового пояснення явищ навколишнього світу, розуміння механізмів власної адаптивної поведінки й обґрунтованої її мотивації.

З іншого боку, нерідко ЗМК у гонитві за сенсацією та прибутком транслюють ідеї-вірування, надаючи їм «науково-образного» характеру. Так, переважно на хибних, неперевіренних ідеях базується реклама в ЗМК. Звичайно, що людям з невисоким рівнем знань, схильних до орієнтації на вірування, подібна рекламна продукція щодо професії і ринку праці здається правильною. До того ж слабке володіння науковим мисленням не дає їм змоги критично оцінити істинний характер реклами. За таких обставин хибні ідеї щодо престижу та характеристик професії сприймаються людиною як її вільний вибір, а діяльність щодо їх реалізації – як набуття нею свободи в професійному самовизначенні. Отже, виникають сприятливі умови для маніпулювання свідомістю й поведінкою людини в трудовій сфері, що ускладнює її трудову адаптацію.

Разом із тим ЗМК мають значні можливості посилення або ослаблення впливів ідей на адаптивну поведінку людини опосередковано, за допомогою почуттів-емоцій.

Це особливий вид психічних переживань, що супроводжуються задоволенням і стражданням та ґрунтуються на біологічних механізмах людини прагнути задоволення-насолоди й уникати болю-страждань.

Почуття-емоції є ускладненими проявами біологічних імпульсів і інстинктів, які через ускладнення психічного життя людини відокремились від чисто біологічних імпульсів і набули «усвідомленого» вигляду, тобто мають розглядатись разом із соціально-психологічними подразниками [2, с. 155-156]. Водночас саме близькість до біологічних подразників надає почуттям-емоціям особливої сили впливу на поведінку людини й особливі можливості для ЗМК використовувати почуття-емоції для впливу на адаптивну поведінку людей, який здійснюється як безпосередньо, так і опосередковано. Безпосередній вплив здійснюється через створення за допомогою різних форм мистецтва (жанрів) ситуацій, образів, картин, що виникають у глядача (слухача), аудиторії очікуваних почуттів-емоцій у вигляді переживань любові чи ненависті, симпатії чи гніву, поваги чи відрази, страху й таке інше. Через близькість до біологічних подразників почуття-емоції слабо контролюються свідомістю і тому можуть стати рушійною силою вчинків і дій, не притаманних цій людині й неможливих у емоційно спокійній ситуації. Отже, ЗМК мають можливість впливати на адаптивну поведінку людини поза її власним контролем.

Окрім того, безпосередній вплив пов'язаний з такою особливістю почуттів-емоцій, як здатність передаватись від людини до людини, «навіювати» їх, тим самим обумовлюючи характер їхньої взаємодії. У результаті почуття ненависті до певної

людини або групи людей може викликати таку ж ненависть і можливі агресивні дії у людини, яка дивиться програму за тисячі кілометрів від студії. А почуття відрази до кіногероя певної професії може викликати відразу до цієї професії в реальному житті.

Суть опосередкованого впливу ЗМК через почуття-емоції полягає у використанні їх для посилення або ослаблення інших груп подразників – космічних, біологічних і соціально-психологічних. Так, почуття любові може долати загрозу від стихійного лиха у людини, яка рятує предмет своєї любові. Почуття ненависті може пересилувати інстинкт голоду чи продовження роду. Ідея, забарвлена емоційним піднесенням актора, стає переконливою і впливовою. Ці приклади, кількість яких постійно зростає, доводять, що почуття-емоції є чи не найважливішою силою, використовуючи яку ЗМК отримують змогу впливати на адаптивну поведінку людини в цілому або на окремі її складові. А здатність емоцій передаватись від людини до людини обумовлює можливість ЗМК впливати не тільки на окремих людей або групи на мікрорівні, але й на масову аудиторію, чисельні спільноти, народи й суспільство в цілому (на макрорівні).

Ще одним важливим видом психічних переживань людини, що надає ЗМК можливість впливати на поведінку людини, є бажання – активне намагання досягти певної мети, доклавши до цього вольових переживань і актів (дій). Зазвичай люди проявляють свої бажання словами «я хочу», «я повинен», «я не хочу», «я не повинен». У формі моральних (рекомендованих) і правових (обов'язкових) бажань (воль) вони впливають на поведінку як мотиваційна сила, дресируюча і як сила, що здійснює соціальний відбір. У кожному з варіантів вини можуть як підсилуватись, так і послаблюватись ЗМК.

Так, трансляція на масову аудиторію творів, у яких досягнення успіху героїв здійснюється не трудовою діяльністю, а за допомогою неправових чи аморальних дій тим самим послаблює або руйнує моральні обмеження бажань, вони можуть мати асоціальний характер. Отже, здійснюється зміна в мотивації трудової (і адаптивної) поведінки індивіда.

З іншого боку, чітка пропаганда правових норм, роз'яснення дій, підтвердження дієвості закону в передачах можуть суттєво застерегти людину від бажань і дій кримінального характеру щодо набуття матеріальних і моральних переваг. Таким чином, підкреслюється дресируюча роль бажань щодо формування моделі адаптивної поведінки, що визначається суспільством.

Нарешті, ЗМК можуть впливати на дію «соціального відбору», усунення із суспільства, зі сфери професійної діяльності одних осіб і допомога виживанню інших. Загальновідомо, що ЗМК можуть не тільки «створити героя», його

імідж, але й «знищити» його в сприйнятті громадянськості.

Наприкінці зазначимо, що розглянуті прояви впливів ЗМК на адаптивну поведінку людини стосувались їх дії на прості подразники – космічні, біологічні та соціально-психологічні. Вони доводять, що впливи ЗМК охоплюють практично всі ці подразники. Водночас у реальному житті подразники мають складний характер, вони об'єднують різні конфігурації простих подразників, що дає підстави визнати впливи ЗМК практично на всі подразники, а, значить, і на всі види адаптивної поведінки як окремої людини, так і груп, спільнот, суспільств.

#### Висновки.

1. Вплив ЗМК на дію природних чинників може призвести до ефектів двох видів:

- Викривлення уявлення суб'єктів трудової адаптації про реальні впливи природних (косміч-

них) сил на умови трудової діяльності за певною професією.

- Неадекватне уявлення суб'єктами трудової адаптації власних можливостей у взаємодії з природними умовами трудової діяльності.

2. ЗМК впливають практично на всі головні біологічні подразники, що обумовлюють адаптивну поведінку людини: інстинкти голоду, самозбереження, продовження роду, руху та інше.

3. ЗМК належить суттєва роль у руйнуванні механізмів біологічних інстинктів, що призвело до збільшення впливів на адаптивну поведінку людини соціально-психологічних чинників.

4. Взаємодіючи з іншими соціально-психологічними подразниками, ЗМК не можуть не змінювати вплив цих подразників на адаптивну поведінку людини.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посібник / М. П. Лукашевич. – Київ: ІЗМН, 1998. – 112 с.
2. Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / П. А. Сорокин. – М.: Наука, 1994. – 560 с.

#### REFERENCES

1. Lukashevych, M. (1998) *Socializaciya. Vy'xovni mexanizmy' i texnologiyi: Navch.-metod. posibny'k* [Socialization. Educational mechanisms and technologies]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Sorokin, P. (1994) *Obschedostupnyiy uchebnik sotsiologii. Stati raznyih let* [Public sociology textbook. Articles from different years]. Moscow [in Russian].

#### Согорін Андрій Анатолійович

Кандидат соціологічних наук, доцент  
Класичний приватний університет  
69000, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-Б

#### Sogorin Andriy A.

PhD in sociology, associate professor  
Zaporizhzhya national technical university  
64, Zhukovs'ky'j Str., Zaporizhzhya, 69000

ORCID: 0000-0003-1180-260X

Email: sogorin@i.ua

Цитування: Согорін А. А. Вплив засобів масової комунікації на природні, біологічні та соціально-психологічні чинники в процесі трудової адаптації / А. А. Согорін // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 33-40

Citation: Sogorin, A.A. (2018). Vplyv zasobiv masovoi komunikatsii na pryrodni, biolohichni ta sotsialno-psykhologichni chynnyky v protsesi trudovoi adaptatsii [Influence of mass media on natural, biologic and social-psychological factors in process of labor adaptation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(3)*, 33-40.

Стаття надійшла / Article arrived: 9.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 15.03.2018

## Автоматизм соціальної практики як родова атрибуція поняття

*Настояща К. В., Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена аналізу поняття практики, основній його атрибуції. Неусвідомлюваність, автоматизм визначається як родова атрибуція цього поняття. Ця характеристика є загальною для практик незалежно від того, з якої позиції вони розглядаються і до якого типу належать. Саме вони визначають практику, як практику, відрізняючи її від інших елементів культурної системи. Саме неусвідомлюваність як характеристика практики стала причиною того, що практики часто називаються фоновими, латентними. Багаторазова повторюваність практики протягом життя робить її автоматичною і виміщає пов'язану з нею природню установку в підсвідоме людини, а культурно – в той самий фон повсякденності, через який практика настільки сприймається як належне і звичайне, що не помічається, стає невидимою. Практика виконує механічні прості задачі існування нашого тіла в соціумі, і разом із цим вона є тим, що нас культурно вбудовує в цей соціум, робить нас його елементом. Так, саме практика стає тим локусом перетину каузального з духовним, як культурним, видимого з невидимим, стає емпірично доступним мереживом кордонних значень, харизматичних змістів культури, які піддаються візуалізації.

**Ключові слова:** практики; атрибуції практики; неусвідомлюваність; автоматизм; практична свідомість; природня установка

## Automatizm of social practice as a generic attribution of the concept

*Nastoiashcha K. V., Kyiv National Taras Shevchenko University*

The article is devoted to the analysis of the concept of practice, its main attribution. Unconsciousness, automatism defined as the generic attribution of this concept. Unconsciousness, as a characteristic of practice, has become the reason why practices are often called backgrounds, as unobserved. That is, such as the background, in the shadow, latent. An explanation of why this happened is found in works of A.Giddens. So most actions, according to A.Giddens, are not directly motivated (that is, motivations are usually not understood). Another words, the motivation (conscious) does not necessarily have to be present in each action. In this sense, A.Giddens identifies two types of consciousness: discursive and practical, when the latter plays a fundamental role in structuring.

Practical consciousness thus consists of a common understanding that is distributed among individuals, which is fundamental to social life, but is not clearly understood (verbalized and reflexive). After all, practical knowledge, practical consciousness is the basis of the natural set. And if the set in general in this context can be understood in a classical way, following D. Uznadze, that is, as something that is hidden, but determining a casual one, then the natural set can be understood in the original Schutz's phenomenological interpretation.

In this sense, the natural set corresponds to the institutional level of practice. That is, it remains part of the consciousness (even in psychoanalytic distributions), but it is not reflected and articulated by the individual. From unconsciousness also flows automation of practice. Since hypothetically not every unconsciousness necessarily involves automatism, it should be noted that this is an important feature that gives us an understanding that practice is always automatic. So automaticity is formed from repetitiveness, because every practice every person repeats in his life many times.

Maybe somehow transform the implementation due to the state of health, as a tribute to the fashion, etc., but this will not change the function of practice (read its contents), and the practice remains repetitive. It is the repetition of practice throughout life, often from the childhood, makes it automatic and moves into the pre-conscious, the subconscious (according to V. Nalimov), in the same background of everyday life, through which the practice is so perceived as proper, the usual, which is not realized, becomes automatic.

**Keywords:** practice; attribution of practice; unconsciousness; automatism; practical consciousness; natural set

## Автоматизм социальной практики как родовая атрибуция понятия

*Настоящая К. В., Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко*

Статья посвящена анализу понятия практики, основной его атрибуции. Неосознаваемость, автоматизм определяется как родовая атрибуция этого понятия. Эта характеристика является общей для практик независимо от того, с какой позиции они рассматриваются и к какому типу относятся. Именно они определяют практику как практику, отделяя ее от других элементов культурной системы. Именно неосознаваемость как характеристика практики стала причиной того, что практики часто называются фоновыми, латентными. Многократная повторяемость практики в течение жизни делает ее автоматической и вымещает связанную с ней естественную установку в подсознательное человека, а культурно – в тот самый фон повседневности, из-за которого практика настолько воспринимается как должное и обычное, что не замечается, становится невидимой. Практика выполняет механические простые задачи существования нашего тела в социуме, и вместе с этим она есть тем, что нас культурно встраивает в этот социум, делает нас его элементом. Так, практика становится тем локусом пересечения каузального с духовным, как культурным, видимого с невидимым, становится эмпирически доступным кружевом пограничных значений, харизматичных смыслов культуры, которые способны к визуализации.

**Ключевые слова:** практики; атрибуции практики; неосознанность; автоматизм; практичное сознание; естественная установка

**Постановка проблеми.**

«Там, де було суспільство – постала культура», – писав Г. Белл, тому не дивно, що сьогодні з'являється все більше галузей соціології, які вивчають сферу культури, налаштовуючи оптики своїх методологій на пізнання найменших деталей. І візуальна соціологія, і соціологія тілесності, і соціологія технологій, і теорія фреймів, як і «Соціологія повсякденності», яка сьогодні «удочерила» поняття практики, вийшли своїми коренями з соціальної теорії культури. Аналізуючи її стан і трансформацію сьогодні, А. Реквіц, зокрема, виділяє чотири її напрямки, чотири версії культуральної теорії, за кожною з яких стоїть авторитетна філософська, антропологічна, семіотична, феноменологічна та соціологічна традиція, а саме: менталізм (дослідник зосереджується на когнітивних структурах та актах інтерпретації), текстуалізм (соціальне репрезентоване системою знаків і символів, дискурсами та комунікаціями і становить певний текст), інтерсуб'єктивізм (соціальне як взаємодії індивідів), і власне сама теорія практик [1].

В останній, тій яка нас буде цікавити, соціальний порядок інтерпретується як порядок практик, а самі практики – це рутинізований тип поведінки, який складається з кількох елементів, що пов'язані один з одним: форм тілесної активності, форм ментальної активності, «речей» та їхнього використання, фонове знання у формі розуміння, know-how, стану емоцій та мотиваційного знання.

На відміну від соціологічних теорій, націлених на виявлення істини і подання узагальненого знання про об'єкт або дослідження, теорії соціальних практик сфокусовані на виявленні характерних тенденцій сучасного суспільного розвитку. Вони відкриті не тільки для раціональних, але й для ірраціональних понять. «Практики конституують і відтворюють ідентичності або «розкривають» основні способи соціального існування, можливі в даній культурі і в даний момент історії», – пише П. Штомпка [2]. Разом із тим, теорія практик – це соціологія «тут і зараз». «Жодні трансцендентні сенси, цінності, всеосяжні левістроссівські структури не дозволяють нам вирватися з ситуації «тут і зараз» і зробити якісь генералізовані зіставлення», – пише В. Вахштайн [3]. На сьогодні теорія практик, незважаючи на свою різновекторність, є більш-менш відносно цілісною теорією, яка, пройшовши довгий шлях, сформуvala низку оптик, де практику можна розглядати з різних позицій, і залежно від цих позицій ми можемо виділити різні характеристики цього явища. Розтлумачимо наше твердження ґрунтовніше, проаналізуємо основні оптики.

Так, практику, як у класичній теорії практики, так і в теорії культури, визначають і як елемент структури (культури, соціуму), і як точку перети-

ну змісту і каузальності, смислу і структури, і як зустріч макро- і мікрорівнів аналізу, об'єктивістського і суб'єктивістського підходів. Концепт структурації Е. Гідденса, який хоча і звинувачують в еkleктичності залишається вдалою спробою артикулювати практики, як вирішення дилеми між агентом і структурою, що первинно і досить результативно робить ще П. Бурдьо, вводячи поняття габітуса [4]. Обидва підходи дуже відмінні, проте їх об'єднує не тільки постструктуралістська методологія, але і акцент на тілесності практик, їх рутинності; хоча обидва концепти не позбавлені недоліків і залишають відкритими ряд питань, вони вагомо поповнили теорію практик, розкривши її евристичний потенціал на новому рівні, рівні вже макропроцесів. Так, саме роботи Е. Гідденса і П. Бурдьо створили ґрунт для подальшого переосмислення практик у фокусі вже латурівської перезборки соціального, аналізу основної атрибуції практики – неусвідомлюваності.

**Аналіз як класичних робіт, так і останніх досліджень** свідчить, що процес вищлення практики з фону, контексту, розрізнення від інших дій, які практикою не є, передбачає вибір тих критеріїв, які роблять практику практикою. На основі аналізу праць апологетів теорії практики, як класиків (у цей список занесемо Е. Дюркгейма, М. Хайдеггера, М. Фуко, М. Мосса, Н. Еліаса, П. Бурдьо, Б. Латура, Ж. Дельоза, К. Гірца, Г. Гарфінкеля, А. Реквіца, А. Шюца, І. Гофмана), так і сучасників (В. Волкова і О. Хакордіна, Д. Гінева, П. Штомпка, В. Вахштайна та ін.) ми можемо виділити наступні критерії практики, які визначають її як таку і відрізняють її від різноманітності дій та рухів: перше – неусвідомлюваність, друге – автоматизм виконання, третє – повторюваність, четверте – культурообумовленість, п'яте – тілесність, шосте – рухливість, сьоме – індексичність, вимірюваність, восьме – правилообумовленість, конвенційність.

**Метою нашої статті** буде аналіз саме першого критерію, першої визначальної атрибуції – автоматизм практики.

**Виклад основного матеріалу.**

Так, практики (релігійні, політичні, економічні, приготування їжі тощо) являють собою складні утворення, в яких розрізняють комплекс розумінь, адекватних діям, колекцію правил та «телеоафективну структуру», тобто нормативну, ієрархічно впорядковану систему цілей, проектів, завдань, емоційних станів [5, р. 191-192]. Апологети теорії практик загалом стверджують, що «світ взаємодій між людьми – це світ різноманітних практик (суто фізичних дій і суто ментальних конструкцій), сплетених у щільну мережу» [4].

Укоріненим у таке визначення практики є і те, що, розглядаючи її як певний «спосіб діяти і

говорити», вона є зрозумілою не тільки для того, хто виконує таку практику (тобто, носія практики), а й для всіх потенційних спостерігачів або реципієнтів, принаймні у межах однієї культури. Таким чином, практики є рутинізованим способом пересування тіл, маніпулювання предметами, ставлення та поведінки щодо інших, опису речей і розуміння світу. В цьому сенсі визначення практик як соціальних (або соціокультурних) є тавтологічним – вони є соціальними, бо є «типом» поведінки та розуміння, які проявляються у різних локальностях та моментах часу, виконуються різними тілами / ментальностями (minds) [6, с. 249-250].

Те, що практики самі по собі також складають, утворюють будь-яку культуру, бо детерміновані суспільними міфами, ідеологіями в своїй змістовній частині і складають вже власною інструментальною (каузальною) складовою елементарні одиниці структури останньої – обряди, ритуали, норми, правила, є темою окремого дослідження. Звертаючись же до цих понять і максимально абстрагуючись при цьому, ми побачимо що всі ці структурні елементи культури, як то обряди, ритуали, норми і правила, є нічим іншим, як тими самими практиками як функціонально, так і змістовно, але просто за формою вони є складнішими, масивнішими, усвідомлюваними, бо вони всі, на відміну від практик, які їх утворюють, є досить яскравими унікальними феноменами, що органічно усвідомлюються як унікальні і влітаються в тканину культури дивовижними візерунками.

Як орнамент персидського килима є одночасно унікальним культурним кодом, так і обряди, ритуали, правила, норми є такими, що усвідомлюються в цілому як єдина велика практика, а разом із цим тривають послідовною зміною неусвідомлюваних, автоматичних практик, бо складаються з мікропрактик, які одночасно їх утворюють. Візьмемо для прикладу весільний обряд, ритуал поховання або правила дорожнього руху. Все це – унікальні культурні елементи, які складаються з дрібних повсякденних практик, тобто дій автоматичних, які не усвідомлюються і є тлом, заднім планом спільного масштабного унікального культурного інсценування.

Але чи може усвідомлене бути утвореним тим, що не усвідомлюється? Як можливо, щоб ми розототожилися і побачили себе поза межами навіть цього неусвідомленого, яке є фоновим настільки, що ми не тільки його не аналізуємо, але навіть не помічаємо? Це питання дуже хвилювало М. Хайдеггера. Саме з цих пошуків народилося його розуміння того, що він називав «проблисками буття» [7]. Практики для нього в цьому сенсі були саме проблисками, тому що розуміння і усвідомлювання практик завжди стикалося з тим, що відтворення практик є автоматичним, тілесним. Тіло звикло,

призвичаїлося до певних рухів, операцій, маніпуляцій, алгоритму дій, послідовності, правил виконання, які були тлом, фоном конкретних дій.

Подібне розуміння фону знову повертає нас до потреби розототожнення з автентичним культурним контекстом при аналізі практик, і першим етапом цього розототожнення може бути, як це не дивно, сам факт усвідомлення. Усвідомлення безпосередньої очевидності тієї чи іншої практики, даної як об'єкт певного фону, змушує нас міняти оптику бачення самої практики як чогось такого, що, незважаючи на свою звичайність, є в рамках дослідження певною мірою сакральним кодом – ключем для пізнання через звичність практики природи унікального в культурі.

Саме неусвідомлюваність як характеристика практики стала причиною того, що практики часто називаються фоновими, тобто такими, що не помічаються, такими, які є тлом, знаходяться в тіні, є прихованими, латентними. Але якщо латентність передбачає рано чи пізно об'єктивацію, то латентність практик є тотальною. Пояснення того, чому так сталося, знаходимо у Е. Гідденса. Так, більшість дій та вчинків, за Е. Гідденсом, не є прямо мотивованими (тобто мотивації, як правило, не усвідомлюються). З іншого боку, найбільш раціонально ефективні дії стають рутинізованими, а отже необхідність їх «постійного мотивування» начебто зникає. Все це веде до того, що у соціальній дії рефлексивність і раціоналізація присутні постійно, тоді як мотивація є потенційно можливою. Тобто мотивація (свідома) не обов'язково повинна бути присутня у кожній дії.

У цьому сенсі Е. Гідденс виділяє два види свідомості: дискурсивну і практичну, коли остання грає принципову роль у структурації. Причому практичну свідомість можна розташувати між дискурсивною свідомістю, яку індивід «усвідомлює» та рефлектує, та підсвідомістю (у визначенні З. Фрейда), яку можна досягнути тільки за допомогою психоаналізу. Таке розуміння практичної свідомості поєднує його і є частково запозиченим з феноменології А. Шюца та пізньої філософії мови Л. Вітгенштайна) [6, с. 249-250].

Так, Е. Гідденс говорить: «[Більш] важливими є сірі області практичної свідомості, які існують у відносинах (relation) між раціоналізацією дії і сукупністю знань актора; і між раціоналізацією дії і підсвідомістю. Сукупність знань (stocks of knowledge), у термінах А. Шюца, або те, що я називаю загальне (mutual) знання, використовується і реалізується акторами у продукуванні соціальних подій, але зазвичай не є доступною їм у чітко кодифікованій формі...» [6, с. 58].

Практична свідомість, таким чином, складається зі спільного розуміння, що розподіляється між індивідами, яке принципове для соціального

життя, але не є чітко усвідомлюваним (вербалізованим і рефлексивним). Тобто залишається саме частиною свідомості (навіть за психоаналітичними розподілами), проте не рефлектується та артикулюється індивідом.

Така диспозиція усвідомленості практик, слідуючи за Е. Гідденсом, припускає потенційну можливість певної артикуляції чи рефлексії практичної свідомості або знання у разі виникнення потреби чи відповідних умов. Ідея «безпосереднього знання» (тут – tacit knowledge), хоча й видається аналітично і логічно samozaperечливою і парадоксальною (знання, знання про яке відсутнє), але все ж таки концептуалізується як таке, що ми знаємо дуже добре, але застосовуємо настільки часто і несвідомо в наших інтеракціях, що воно «зникає» з поля зору. Це щось, що розуміється як невизнане розуміння, те що «отримується як таке», як даність, у термінах А. Шюца – «is taken for granted». Отже, можна говорити про розрізнення дискурсивної свідомості – як «самосвідомості», коли ми повністю певні того, що ми знаємо; та практичної свідомості – як «свідомості», коли ми знаємо, але приймаємо це знання без визнання цього) [6].

Свідомість у цьому сенсі можна розглядати не за типами-рівнями, як у Е. Гідденса, а за рівнями відтворення-функціонування, як у В. Налімова, який у своїй книзі «Спонтанність свідомості» виділяє чотири рівні свідомості, при цьому рівень, означений ученим як рівень передсвідомості, відповідає саме за формування неусвідомлюваних, рутинізованих дій, які ми визначаємо як практики. Цей рівень, межуючи з рівнями підсвідомості (простір колективної підсвідомості й архетипів масової свідомості) і рівнем формальної логіки (на якому, власне, і відбувається усвідомлення і раціоналізація), функціонально відповідає за транзит смислів з першого рівня на третій і навпаки [8].

Концепція В. Налімова схожа на концепцію А. Ключова і А. Качалкіна, які внутрішню діяльність суб'єкта розділяють на п'ять рівнів – інтуїтивний підсвідомий, розумовий, емоційний, рефлекторний і інтуїтивний надсвідомий. «Внутрішній процес переробки людською свідомістю може бути або синхронізований у часі зі спостережуваним (контрольованим) зовнішнім процесом, або свідомість спостерігача функціонує в десинхронізованому режимі – відстаючи в часі від спостережуваного (контрольованого) процесу, або ж випереджаючи його» [9]. У випадку з практикою десинхронізація є постійною, хронічною. Адже відбування процесу сприйняття практики опосередковане рядом процесів, зокрема – передмисленням як першою фазою усвідомлення, що триває шляхом інсталяції різноманітних емоційно забарвлених образів-асоціацій. Так триває

процес формування установки протягом соціалізації-культурації шляхом постійного повторювання комплексу одноманітних дій. Під час такого багаторазового повторювання часто відбувається десакралізація культурного смислу дії і дія стає рутинною, звичайною, автоматизованою, перетворюється в практику. Так, у процесі соціалізації триває «осад» «харизматичних змістів» колективної свідомості в індивідуальну. Людина відтворює ту чи іншу дію часто не відрефлексовуючи значення і контекст, що вже обумовлено енергозберезувальною функцією практики.

Цей процес потребує, однак, поглибленої концептуалізації і є предметним полем скоріше психології і соціології пізнання. Зараз же відзначимо те, що видається важливим – знаходження практик, тобто центром їх керування є рівень практичної свідомості, або, в термінології В. Налімова, рівень передсвідомості, кордонний рівень взаємодії свідомого і підсвідомого, на якому починається передмислення і домінують установки – образи, детерміновані колективним підсвідомим.

І тут не можна обійтися без розуміння того, що глибиною кожна практика має корені в певній установці. Адже практичне знання, за Е. Гідденсом, є ґрунтом, джерелом природної установки. І якщо установку як таку в цьому контексті можна розуміти класично, слідуючи за Д. Узнадзе, тобто як те, що є схованим, але визначаючим казуальне [10], то природня установка може розумітися в первинно шюцевській, феноменологічній інтерпретації, в якій і визначає її і Е. Гідденс [11]. У цьому сенсі природня установка відповідна інституційному рівню відбуття практик і відмінна від установки екзистенційної, яка, на думку екзистенціалістів, відображає найменш об'єктивовану, спонтанну, деавтоматизовану і рефлексивну площину свідомості [12]. Ту площину, яку можна визначити як рівень підсвідомості, інтуїції, рівень колективного підсвідомого, архетипів. Обидва види установок, безумовно, пов'язані і хоча цей зв'язок не очевидний, він є об'єктом уваги екзистенційної соціології, соціології пізнання, теорії фреймів і т. д.

Повертаючись же до практики, підкреслимо, що вона має зв'язок з установкою нав'язаною і закріпленою в процесі соціалізації-культурації. Можна сказати, що кожній практиці передують установка, і коли практика сформована і закріплена, установка деактивується, переміщується в несвідоме. Саме процес соціалізації-культурації як темпорально-топологічний життєвий простір конкретної особи, робить установку природною, тобто переводить її на рівень не усвідомлення, чим зводить практику до форми інституціонального автоматизму. У всіх сферах життя формуються такі установки, які детермінують побутові, звичаєві

рутинні практики, полегшуючи життя. Навіть утилітарна практика тут і зараз так чи інакше детермінується певною установкою, яку реципієнт (носій) вже давно не відрефлексовує. Простий і бруталний приклад цього – відсутність громадян, які справляють нужду на вулиці, у публічних місцях і закладах при скупченні людей. Отже, така проста і суто біологічна потреба детермінована соціально і дитину змалечку привчають до норм поведінки в цій сфері. Так, установка об'єктивується в практиці. Неусвідомлюване отримує життя в дії, продовжуючи залишатись не об'єктивованим, але знайомим, призвичаєним. Важливо відзначити, що установка в контексті розуміння практики може бути окреслена лише як певний зміст, значення цієї практики. Як пише М. Полані, практичне знання завжди неявне. Людина часто не знає і не може пояснити, як саме вона щось робить, навіть якщо володіє цією навичкою досконало [13, с. 74]

Таким чином, «практики формуються, зберігаються і транслуються завдяки численним культурним та індивідуальним контекстам, що виступають в якості актуального особистісного, тілесного середовища», – пише Т. Титаренко [14]. Так, практика засвоюється, привласнюється індивідом, перетворюючись на природню частку життєвого патерну, маркер габітусу.

Практика виконує механічні прості задачі існування нашого тіла в соціумі і разом з цим вона є тим, що нас культурно вбудовує в цей соціум, робить нас його елементом. Тілесність і рухливість робить практику вимірюваною, тобто доступною для обчислень і підрахунків у тих чи інших одиницях. Але важливим тут стає не те, скільки і яких саме рухів робить людина, відтворюючи ту чи іншу практику, а як, яким чином відбувається ця практика, які власне дії і в якій послідовності робить досліджуваний? Отже, дослідника цікавить конкретна форма репрезентації практики, алгоритм її перебігу, відтворення. Це важливо саме тому, що дає відповідь на головні питання науки про культуру і повсякденність, бо саме практика стає тим локусом перетину каузального з духовним, як культурним, видимого з невидимим, стає емпірично доступним мереживом кордонних значень, харизматичних змістів культури, які піддаються візуалізації.

З неусвідомлюваності витікає і автоматизм практики. Оскільки гіпотетично неусвідомлюваність обов'язково передбачає автоматизм, то варто зазначити, що це є важлива ознака, яка нам дає розуміння того, що практика завжди є автоматичною. Так, автоматичність формується із повторюваності, бо кожен практику кожна людина повторює в своєму житті безліч разів. Може дещо трансформуватися виконання в силу стану

здоров'я, як данині моді і т. д, але це не змінить функції практики (читай її змісту), отже практика залишається все одно повторюваною. Саме повторюваність практики, як ми вже зазначали, протягом життя робить її автоматичною і виміщає в передсвідоме, підсвідоме, в фон повсякденності [8].

Завершуючи, зазначимо, що загалом нами визначено, що в сучасній соціальній теорії під практиками розуміються узвичаєні рутинні соціальні дії, засновані на колективному досвіді суб'єктів, які мають певні атрибуції. На початку статті ми їх перераховували і тепер, підсумовуючи, варто зазначити, що саме вони визначають практику як таку і відрізняють її від інших елементів культури.

Можна сказати, що перелік цих характеристик повною мірою описує специфіку практики як такої в сенсі соціальної дії, елемента культури, конструкта свідомості і маркера – індексу соціологічних досліджень. Визначені характеристики є загальними для практик незалежно від того, з якої позиції вони розглядаються і до якого типу належать. Саме вони визначають практику як практику, відрізняючи її від інших елементів культурної системи.

Ознаки, атрибуції поняття практики мотивують і наш інтерес до структури практики як явища і тут цікавим буде те, що у випадку ціле раціональної діяльності першим у структурі дії буде думка, розмірковування, а потім дія, то у випадку практики дія буде викликана короткою командою-образом за принципом стимул-реакція, що не потребуватиме осмислення, розмірковування. Отже, в основі структури практики буде алгоритм дій як певна послідовність автоматичних рухів, передбачаючи іноді ту чи іншу маніпуляцію з предметами. В цьому сенсі рухи у складі практики можуть бути простими, складними, довільними і підпорядкованими, але вони обов'язково мають задану послідовність, як алгоритм, правило виконання. Практики теж можуть бути різними і, ймовірно, різні практики матимуть різний ступінь неусвідомлюваності, але це вже окрема тема. Важливо відзначити, що незалежно від ступеня осмислення, її виконання передбачає певний автоматизм. Так, автоматичність, або те що Е. Гідденс називає рутинністю, а М. Вебер традиційною дією і є родовою атрибуцією практики як такої.

#### **Висновки.**

Підсумовуючи наш кроткий аналіз зазначимо, що апіорні буденні дії, звичаєві поведінкові моделі, які складають тканину повсякденного життя людини – це те, що наразі чим далі, тим більше стає предметом уваги науковців, особливо соціологів. Неусвідомлюваність як характеристика практики стала причиною того, що практики часто називаються фоновими, латентними. Саме не-

усвідомлюваність, автоматизм визначається нами як родова атрибуція цього поняття. Багаторазова повторюваність практики протягом життя робить її автоматичною і виміщає пов'язану з нею природно установку в підсвідоме людини, а культурно – в той самий фон повсякденності, через який практика настільки сприймається як належне і звичайне, що не помічається, стає невидимою.

### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Reckwitz A. Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing / A. Reckwitz // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – Vol. 5 (2). – P. 243-263.
2. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 418 с.
3. Вахштайн В. С. Социология повседневности и теория фреймов / В. С. Вахштайн. – СПб.: Изд-во Европейского ун-та, 2011. – 287 с.
4. Schatzki T. Social practices: A Wittgensteinian approach to human activity and the social / T. Schatzki. – N.Y.: Cambridge University Press, 1996.
5. Бурдьё П. Практический смысл / П. Бурдьё; пер. с фр. А.Т. Бикбова, К.Д. Вознесенской, С.Н. Зенкина, Н.А. Шматко; общ. ред. и послесл. Н.А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2008. – 298 с.
6. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс; пер. с англ. – М.: Академический проект, 2003. – 235 с.
7. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – СПб., 2008. – 298 с.
8. Налимов В. В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В. В. Налимов. – М.: Изд-во «Прометей» МГПИ им. Ленина, 1989. – 325 с.
9. Ключев А. Интегральная психофизиология как инструмент адекватного отражения психической деятельности человека / А. Ключев, А. Качалкин // *Прикладная психология*. – 2000. – № 5. – С. 9-16.
10. Узнадзе Д. Н. Основные положения теории установки / Д. Н. Узнадзе // *Экспериментальные основы психологии установки*. – Тбилиси: 2001. – С. 12-68.
11. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: Очерки по феноменологической социологии / А. Шюц. – М.: Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2005. – 235 с.
12. Мельников А. Социологическая интерпретация экзистенциальных ценностей / А. Мельников // *Соціологічні дослідження: зб. наук. праць*. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2010. – № 10. – С. 130-142.
13. Полани М. Личностное знание / М. Полани; пер. с фр. – М.: Прогресс, 1985. – 287 с.
14. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – Київ: Міленіум, 2014. – 206 с.

### REFERENCES

1. Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5 (2), 243-263.
2. Shtompka, P. (1996). *Sotsyolohyia sotsyalnykh yzmenenyi [Sociology of social change]*. Moscow: Aspekt-Press [in Russian].
3. Vakhshtain, V.S. (2011). *Sotsyolohyia povsednevnyosti y teoriya freimov [Sociology of everyday life and theory of frames]*. SPb.: Yzd-vo Evropeiskoho un-ta [in Russian].
4. Schatzki, T. (1996). *Social practices: A Wittgensteinian approach to human activity and the social*. New York.: Cambridge University Press
5. Burde, P. (2008). *Praktycheskyi smysl [Practical meaning]*. SPb.: Aleteia [in Russian].
6. Hyddens, E. (2003). *Ustroenye obshchestva: Ocherk teoryy strukturatsyy [Society's outlook: An outline of the theory of structure]*. Moscow: Akademicheskyyi proekt [in Russian].
7. Volkov, V.V., & Kharkhordin, O.V. (2008). *Teoriya praktyk [Theory of Practices]*. SPb [in Russian].
8. Nalymov, V.V. (1989). *Spontannost soznaniya: Veroiatnostnaia teoriya smyslov y smyslovaia arkhitektontyka lychnosti [Spontaneity of consciousness: Probabilistic theory of meanings and semantic architectonics of personality]*. Moscow: Yzd-vo «Prometei» MHPY im. Lenyna [in Russian].
9. Kliuev, A., & Kachalkyn, A. (2000). Yntehralnaia psykhofyziolohyia kak ynstrument adekvatnoho otrazheniya psykhicheskoi deiatelnosti cheloveka [Integral psychophysiology as a tool for adequately reflecting a person's mental activity]. *Prykladnaia psykhologhyia*, 5, 9-16 [in Russian].
10. Uznadze, D.N. (2001). Osnovnye polozheniya teoryy ustanovky [Basic theories of the theory of installation]. *Eksperimentalnye osnovy psykhologhyi ustanovky*. Tbylysy [in Russian].
11. Shiuts, A. (2005). *Smyslovaia struktura povsednevnoho myra: Ocherky po fenomenolohyicheskoi sotsyolohyy [Semantic Structure of the Everyday World: Essays on Phenomenological Sociology]*. Moscow: Yn-t Fonda «Obshchestvennoe mnenye» [in Russian].

12. Melnykov, A. (2010). Sotsyolohycheskaia ynterpretatsyia ekzystentsyalnykh tsennosti [Sociological interpretation of existential values]. *Sotsiologichni doslidzhennia*. Luhansk: SNU im. V. Dalia, 10, 130-142 [in Russian].
13. Polany, M. (1985). *Lychnostnoe znanye [Personal knowledge]*. Moscow: Prohress [in Russian].
14. Tytarenko, T.M., Kochubeinyk, O.M., & Cheremnykh, K.O. (2014). *Psykhologichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoï sotsialnosti: monohrafiia [Psychological practices of constructing life in the conditions of postmodern sociality]*. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

**Настояща Катерина Василівна**

Кандидат соціологічних наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01601, Київ, вул. Володимирська, 64/13

**Nastoiashcha Kateryna V.**

PhD in Sociology

Taras Shevchenko National University of Kyiv

64/13, Volodymyrska Str., 01601, Kyiv, Ukraine

Email: kvitka2155@gmail.com

Цитування: Настояща К. В. Автоматизм соціальної практики як родова атрибуція поняття / К. В. Настояща // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 41-47

Citation: Nastoiashcha, K.V. (2018). Avtomatyzm sotsialnoi praktyky yak rodova atrybutsiia poniattia [Automatizm of social practice as a generic attribution of the concept]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 41-47.

Стаття надійшла / Article arrived: 14.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 20.03.2018

## Ситуація в сфері житлово-комунальних послуг населенню як фактор зростання протестних настроїв та протестної активності

*Фесенко А. М., Чорна В. О., Чорноморський національний університет імені Петра Могили*

У даній статті здійснено розгляд тематики протестних настроїв та протестної активності населення на тлі погіршення ситуації у сфері житлово-комунальних послуг. Не є таємницею, що протягом вже десятиріч житлово-комунальна сфера потерпає від відсутності належного фінансування та фактичного самоусунення держави від її модернізації, внаслідок чого має місце перманентне, а в останні роки й стрімке зростання тарифів для населення як споживача відповідних послуг – при відставанні якості самого обслуговування. Це слід розглядати як суттєвий фактор погіршення як рівня, так і якості життя громадян України, адже житло та супутні послуги відносяться до фундаментальних потреб цивілізованої людини.

Не дивно, що на цьому підґрунті виникає невдоволення населення ситуацію, що складається, при тому, що жодних шляхів її виправлення не просліджується. Такий стан речей закономірно стає фактором підвищення рівня соціальної напруженості, та, як кінцевий результат, може стати одним із чинників формування й зміцнення протестних настроїв на тлі й без того складної суспільно-політичної ситуації, що нині переживає Україна.

Все це робить відповідний моніторинг важливим науково-практичним завданням.

Тому у межах даної статті проаналізовано дані відповідних соціологічних досліджень моніторингового характеру останніх років та підсумовано результати здійсненого за участю її авторів у 2017 році опитування мешканців м. Миколаєва. Відповідні дані демонструють існування протестного потенціалу як по Україні, так і в м. Миколаєві на ґрунті окресленої ситуації. Зокрема, встановлено, що переважна більшість опитаних миколаївців вважає нинішні тарифи на житлово-комунальні послуги надто завищеними; майже половина опитаних погоджується з тим, що ситуація у житлово-комунальній сфері може стати підґрунтям для протестної активності громадян; близько 15 % опитаних самі готові брати участь у протестних заходах (переважно «м'якого характеру»).

**Ключові слова:** соціальна напруженість; протестні настрої; протестна активність; житлово-комунальні послуги; м. Миколаїв

## The situation in the sphere of housing and communal services of the population as a factor in the growth of protest moods and protest activity

*Fesenko A. M., Chorna V. O., Petro Mohyla Black Sea National University*

In this article, the topic of protest moods and protest activity of the population on the background of deteriorating situation in the housing and communal services sphere was considered. It is no secret that for decades the housing and communal sphere suffers from the lack of proper financing and actual self-elimination of the state from its modernization, as a result of which there is a permanent, and in recent years rapid growth of tariffs for the population as a consumer of corresponding services within the very poor service. This should be seen as an important factor in the deterioration of both the level and quality of life of Ukrainian citizens, because housing and related services are among the fundamental needs of a civilized person.

It is not surprising that on this soil there is a discontent among the population about the emerging situation, despite the fact that there are no ways to correct it. This state of affairs naturally becomes a factor in raising the level of social tension, and, ultimately, it can become one of the factors shaping and strengthening protest moods against the backdrop of the already complex social and political situation in Ukraine.

All this makes relevant monitoring an important scientific and practical task.

Therefore, within the framework of this article, the data of relevant sociological surveys of the monitoring nature of recent years have been analyzed and the results of a survey conducted by the authors in 2017 with the participation of residents of Mykolaiv city have been summed up. The relevant data demonstrate the existence of a protest potential both in Ukraine and in the city of Mykolaiv on the basis of the outlined situation. In particular, it was established that the overwhelming majority of the interviewed believes that current tariffs for housing and communal services are too high; almost half of the respondents agree that the situation in the housing and communal sphere may become the basis for the citizens' protest activity; about 15% of the respondents are ready to participate in protest actions (mostly of 'soft nature').

**Keywords:** social tension; protest moods; protest activity; housing and communal services; Mykolaiv

## Ситуация в сфере жилищно-коммунальных услуг населения как фактор роста протестных настроений и протестной активности

*Фесенко А. М., Чорная В. О., Черноморский национальный университет имени Петра Могили*

В данной статье осуществлено рассмотрение тематики протестных настроений и протестной активности населения на фоне ухудшения ситуации в сфере жилищно-коммунальных услуг. Не секрет, что на протяжении уже десятилетий жилищно-коммунальная сфера страдает от отсутствия надлежащего финансирования и фактически-

го самоустранення государства от ее модернизации, в результате чего имеет место перманентный, а в последние годы и стремительный рост тарифов для населения как потребителя соответствующих услуг – при отставании качества самого обслуживания. Это следует рассматривать как существенный фактор ухудшения как уровня, так и качества жизни граждан Украины, ведь жилье и сопутствующие услуги относятся к фундаментальным потребностям цивилизованного человека.

Неудивительно, что на этой почве возникает недовольство населения складывающейся ситуацией, при том, что никаких путей ее исправления не прослеживается. Такое положение вещей закономерно становится фактором повышения уровня социальной напряженности, и, в конечном счете, может стать одним из факторов формирования и укрепления протестных настроений на фоне и без того сложной общественно-политической ситуации в Украине.

Все это делает соответствующий мониторинг важной научно-практической задачей.

Поэтому в рамках данной статьи проанализированы данные соответствующих социологических исследований мониторингового характера последних лет и подведены итоги проведенного с участием ее авторов в 2017 году опроса жителей г. Николаева. Соответствующие данные демонстрируют существование протестного потенциала как по Украине, так и в г. Николаеве на почве очерченной ситуации. В частности, установлено, что подавляющее большинство опрошенных николаевцев считает нынешние тарифы на жилищно-коммунальные услуги слишком завышенными; почти половина опрошенных согласна с тем, что ситуация в жилищно-коммунальной сфере может стать основой для протестной активности граждан; около 15 % опрошенных сами готовы участвовать в протестных мероприятиях (преимущественно «мягкого характера»).

Ключевые слова: социальная напряженность; протестные настроения; протестная активность; жилищно-коммунальные услуги; г. Николаев

### Постановка проблеми.

**П**ротестні настрої та протестна активність є важливим індикатором проблем соціально-економічного розвитку країни або регіону, а протестний потенціал є важливим фактором зростання соціальної напруги чи навіть суспільно-політичної кризи, коли розгортання протестної активності може набувати деструктивних форм, як то захоплення протестуючими адміністративних будівель, блокування магістральних автошляхів та ін.

Одним із підрунть, на якому традиційно формується та зміцнюється протестний потенціал населення, є його рівень життя (з показниками задоволення населення та його окремих верств або мешканців певної території основними благами та послугами, рівень оплати праці та соціальних виплат).

Вагомою ж складовою рівня життя населення виступає рівень задоволеності його житлових потреб як потреб у наданні, достатній якості та прийнятної вартості житлово-комунальних послуг.

В Україні ж нині стан житлово-комунальної сфери, її господарства (ЖКГ) вже давно характеризується не просто як проблемний, а як аварійний, що перетворило ЖКГ та питання його реформування на одну з найболючіших тем у нашій країні. Протягом не одного десятиліття завищені та постійно зростаючі тарифи разом із неякісними послугами опалення, електро-, водо- та газопостачання, прибирання прилеглих територій, вивіз сміття породжують справедливе невдоволення населення, адже потреби населення у цій сфері відносяться до категорії найбільш життєво необхідних. Саме така ситуація й може стати однією з найбільш вагомих причин формування й зміцнення протестних настроїв, здійснення відповідних акцій масового характеру. Низька ефективність розв'язання органами державної влади проблем в основних сферах життєдіяльності суспільства

протягом тривалого періоду зумовлює як посилення протестних настроїв, так і кількісне зростання публічних акцій протесту. Все це робить моніторинг соціальних протестів важливим науковим і практичним завданням. Потрібно досліджувати стан протестних настроїв та динаміку їх розвитку, виявляючи їхні рушійні сили. Зокрема, це передбачає визначення готовності тих чи інших груп населення (за статево-віковими, територіальними, професійними та іншими ознаками) до участі у протестних акціях, оцінку характеру, ступеня радикальності їхньої готовності до опанування тих чи інших форм протесту.

У межах даної наукової розвідки здійснено дослідження протестних настроїв мешканців м. Миколаєва, спричинених існуючими турбуючими людьми проблемами у житлово-комунальній сфері, визначення протестного потенціалу, що складається на цьому тлі у місті.

### Огляд останніх досліджень і публікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених вивченню протестних настроїв та протестної активності населення, демонструє те, що дана проблематика не лише привертає увагу вітчизняної наукової громадськості, але й є предметом моніторингових досліджень провідних українських соціологічних центрів, фахівців Інституту соціології НАН України. Значний внесок у дослідження протестної активності населення України протягом всього періоду її незалежності й до сьогодні, вивчення різноманітних обставин та факторів її формування, зокрема незадоволеності населення своїм рівнем життя та зростанням його вартості, визначення тенденцій розвитку протестного потенціалу на тлі змін суспільно-політичної ситуації здійснили відомі вітчизняні соціологи: І. Бекешкіна, Є. Головаха, О. Куценко, Н. Паніна та ін. Протягом останніх десятиліть в межах цієї тематики проводилися комплексні загальнонаціональні дослідження моніторингового характеру

ру, зокрема під егідою Інституту соціології НАН України.

У той же час цілеспрямовані дослідження, направлені на вивчення задоволеності або незадоволеності населення ситуацією у житлово-комунальній сфері, наданням йому відповідних послуг, їхньої якості та рівня оплати за них в Україні майже не проводилися. Це й обумовлює актуальність даної науково-практичної розвідки.

**Мета статті** – продемонструвати наявність протестного потенціалу в Україні на тлі погіршення ситуації із житлово-комунальним обслуговуванням населення, спираючись на загальноукраїнські дані та на результати соціологічного опитування мешканців м. Миколаєва.

#### **Виклад основного матеріалу дослідження.**

Соціальна напруженість, протестні настрої, протестний потенціал є ключовими поняттями, за якими соціологічна наука оцінює суспільний настрій у країні (або регіоні, окремій місцевості) у цілому: вони показують рівень невдоволення населення певними аспектами суспільного, економічного і політичного життя, а отже – існуючим станом справ загалом.

Так, високий рівень протестних настроїв у суспільстві, вимірюваних під час досліджень громадської думки, свідчить про ймовірність можливого «сплеску» невдоволення у вигляді участі населення (найперше активної частини громадян), у різноманітних акціях протесту, у формуванні протестного руху того чи іншого рівня масовості й потужності, що є свідченням ситуації соціальної напруженості та перспективи розвитку подій за сценарієм соціально-політичного конфлікту.

У найбільш загальному вигляді соціальну напруженість слід уявляти як психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні ситуації, на незадоволення потреб, очікувань людей. Підґрунтя напруженості – це стійка і тривала ситуація неузгодженості між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями всієї маси або значної частини населення і мірою їх фактичного задоволення, що призводить до накопичення невдоволення, посилення агресивності окремих груп і категорій людей, наростання психічної втоми і дратівливості більшості. За М. Слюсаревським, це певний психічний стан суспільства (спільноти, групи), що зумовлюється об'єктивними чинниками (падіння виробництва, зниження рівня споживання, притік мігрантів, міжгетнічні суперечності) і виявляється в індивідуальній та груповій поведінці [7, с. 10]; за визначенням О. Чернявської – це особливий стан соціальної системи (групи, спільноти, суспільства), що знаходиться в процесі соціальних змін, в основі якого лежить стійке почуття соціальної незадоволеності, як наслідок виникнення і розвитку соціальних протиріч, що відбиваються на стані суспільної свідомості і поведінки соціальних суб'єктів [9].

Аналізуючи соціальну напруженість, слід ро-

зрізняти реальний протест (протест як дію), який являє собою актуальний конфлікт, і потенційний протест – протест як намір, що може як передувати дії, так і залишитися нереалізованим. І ще: соціальна напруженість виявляється як в налаштуванні людей на легітимні форми соціального протесту (збирання підписів, страйки, мітинги, демонстрації, пікетування державних установ та ін.), так і в націленості на радикальні, навіть екстремістські форми протестної поведінки: несанкціоновані мітинги, бойкот, голодування, блокування державних об'єктів й т.д.

Отже, соціальна напруженість постає в суспільстві, по-перше, на рівні масових настроїв (зростання емоційної напруженості: агресивність, нетерпимість, озлоблення, роздратованість тощо), по-друге, на рівні громадської думки (ступінь «протестності», конфронтаційності політичної свідомості), і, по-третє, на рівні масової поведінки (готовність до участі в акціях протесту). Акції ж протесту за своїми проявами бувають різні; можна запропонувати їх поділ на «м'які» та «жорсткі». Так, до «м'яких» акцій протесту можна віднести збирання підписів під петиціями, голосування на виборах за опозиційні по відношенню до діючої влади політичні сили, підтримка діяльності громадських організацій, що порушують ці питання перед владою, участь у вуличних акціях (мітинги, демонстрації). Натомість «жорсткі» акції протесту виражаються у формах, коли людина готова йти на радикальні вчинки, а саме: бойкот (відмова виконання рішень влади), страйки, голодування, захоплення будівель, блокування доріг та інші дії, які містять насильницькі та навіть протиправні дії.

Взагалі, соціальні протести представляють собою нормальне явище за демократичного суспільно-політичного устрою, відображаючи відповідні громадянські та політичні права членів соціуму, їхньої участі у суспільному житті та вирішенні його проблем, впливу на політику діючої влади тощо. Однак, зростання кількості та масовості протестів, а також збільшення серед них неконвенційних протестів (у тому числі із застосуванням насильства) може бути суттєвим фактором політичної дестабілізації. Сьогодні ж в Україні, в умовах війни та проведення «непопулярних» реформ, це є вкрай небажаним сценарієм.

На особливу увагу заслуговує вивчення тієї соціальної напруженості, яка виникає під час зниження рівня та якості життя населення чи усвідомлення громадянами майбутніх подій у цьому напрямку. Рівень життя населення є важливим чинником, невдоволеність потреб якого може призвести до утворення протестних настроїв у країні. Бідність, безробіття, зростання вартості життєво необхідних товарів та послуг, погіршення умов праці, житлових умов, руйнування середнього класу – все це разом із громадсько-політичними підґрунтями сприяє формуванню протестних настроїв населення, незадоволеного рівнем свого

життя, задоволення життєво необхідних потреб. Чимало людей починають схилитися до думки про те, що тільки через масові протести можна змінити соціально-політичну ситуацію в країні на краще.

У виявленні мотиваційної основи протестних настроїв в українському суспільстві протягом останнього десятиліття виразною є наступна тенденція: більшість протестних акцій пов'язана із соціально-економічними питаннями, меншою мірою – з ідеологічними й політичними, питаннями захисту прав людини. Так, за результатами моніторингового дослідження Центру дослідження суспільства (ЦДС) 2011 р., соціально-економічні вимоги висувалися у 79 % протестних подій за участі аполітичних неформальних ініціатив, і лише у 57 % за участі громадських організацій і в 39 % за участі політичних партій або окремих політиків (у середньому для всіх протестів – 60 %); ідеологічні питання піднімалися у 42 % протестних подій за участі політичних партій, у 26 % за участі громадських організацій і лише у 12 % за участі аполітичних неформальних ініціатив (у середньому для всіх протестів – 25 %) [6, с. 15].

Як свідчать результати загальноукраїнських опитувань, майже всі українці відчували на собі падіння власного рівня життя та погіршення соціально-економічної ситуації в країні. Такими були результати спільного опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та Центру ім. О. Разумкова проведеного 11 серпня 2015 року. Згідно із результатами, 59,2 % опитаних казали, що серйозно відчували на собі погіршення фінансово-економічної ситуації в країні. Інші 36,6 % відповіли, що економічна криза зачепила їх «певною мірою». Тих, на кого криза не вплинула,

лише 2,3 % [3].

У 2016 р. (з 17 по 31 травня) Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки, у якому було досліджено соціально-політичну ситуацію у країні та ймовірність початку масових протестів. Результати дослідження показали що абсолютна більшість опитаних (72%) занепокоєна війною на Сході України, а далі серед проблем, які найбільше непокоять українців, якраз рівень життя – 61 % та економічна ситуація в країні, що є його ключовим фактором – 46 % [10]. За результатами ще одного всеукраїнського опитування, проведеного КМІСом з 4 по 13 листопада 2016 р., на запитання «Що, на Вашу думку, краще: терпіти все, що зараз відбувається в країні заради збереження спокою чи вийти на вулицю з протестом?» серед тих, хто негативно оцінює все, що відбувається в країні, 16 % вважають, що «краще терпіти все заради збереження спокою», а натомість 56 % вважають, що «краще виходити на вулицю з протестом» [8]. Нарешті, у межах опитування, що проводилося КМІСом з 2 грудня по 12 грудня 2016 року, порушувалося питання протестних налаштувань українців. Згідно з результатами даного дослідження, 45,6 % опитаних громадян не готові брати участь у будь-яких акціях масового протесту, 5,9 % не могли дати певної відповіді, 48,5 % готові брати участь у певних акціях протесту. Серед тих, хто готовий брати участь у певних акціях протесту, найбільша кількість опитаних готові взяти участь у виборчій кампанії (35,4 %), зборі підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами) та у санкціонованих мітингах і демонстраціях (11,9 %). Найменш популярним видом протестних акцій є, наприклад, створення незалежних від владних структур збройних формувань (0,7 %), захоплення будівель (0,9 %) [2]. (рис. 1).



Рис. 1. Відповіді респондентів на запитання за регіоном: «Чи готові Ви брати участь у акціях соціального протесту?»

Загалом наведені цифри-результати соціологічних досліджень вказують на те, що в Україні поступово формується критична маса громадян, які виражають невдоволення власним рівнем життя та існуючим соціально-економічним порядком як його підґрунтям.

У свою чергу сучасний стан міського житлово-комунального господарства в Україні та перспективи його реформування яскраво висвітлює соціологічне дослідження, яке було проведене Центром соціальних технологій «Соціополіс» в період з 2 по 14 червня 2011 року (тобто, ще до останніх бурхливих подій в нашій державі). Міськими жителями було дано оцінку загального стану ЖКГ, якості послуг в даній сфері, економічних та політичних перспектив реформи житлово-комунального господарства. Майже 70 % опитаних за все-

українською вибіркою не задоволені нинішньою якістю послуг ЖКГ; лише 5 % респондентів оцінили якість послуг як «добру». 44,5 % опитаних погодились із тим, що проблема достатньо серйозна для того, щоб на неї звертали увагу політики та державні діячі; 40,5 % у тій чи іншій мірі погоджуються з даною тезою. Високим виявився й відсоток респондентів, які готові підтримати політичну силу, яка б пропонує чітку програму соціально-прийнятеного реформування ЖКГ – 74 % [5].

Гостроту проблеми зростання тарифів на житлово-комунальні послуги ілюструють наступні цифри: за 2016 р. плата за газ для населення зросла на 42 %, за опалення – на 88 %, а за електроенергію – на 60 %; загалом, житлово-комунальні послуги подорожчали на 47 %, порівняно з 2015 р. (табл. 1).

Таблиця 1. Індекси споживчих цін на товари та послуги у 2016 р. (% до відповідного місяця попереднього року)

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
<b>Житлово-комунальні послуги, в т.ч.:</b>	<b>203,4</b>	<b>200,8</b>	<b>204,3</b>	<b>117,0</b>	<b>113,3</b>	<b>112,1</b>	<b>113,8</b>	<b>114,3</b>	<b>115,8</b>	<b>144,4</b>	<b>147,2</b>	<b>147,2</b>
- електроенергія	166,9	166,9	208,9	156,4	156,4	156,4	156,4	156,4	160,0	160,0	160,0	<b>160,0</b>
- природний газ	373,0	373,0	373,0	100,0	95,7	95,7	95,7	95,7	95,7	142,0	142,0	<b>142,0</b>
- гаряча вода, опалення	177,7	177,3	177,5	177,7	165,4	163,6	176,9	177,2	177,2	180,8	188,2	<b>188,0</b>
- плата за власне житло (квартирна плата)	105,3	105,3	105,4	106,6	106,8	106,1	107,6	107,1	110,4	110,6	111,1	<b>111,5</b>
- утримання та ремонт житла	127,9	118,5	110,0	108,2	107,5	107,8	107,5	107,7	108,5	107,9	107,9	<b>107,6</b>
- водопостачання	136,5	136,3	137,0	137,2	128,6	119,9	117,7	127,9	129,8	137,1	140,9	<b>142,1</b>
- каналізація	125,4	125,6	126,4	126,9	119,6	111,3	109,0	120,2	120,7	125,2	127,5	<b>128,3</b>

\* Без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м.Севастополь та частини території проведення АТО.

Підвищення тарифів призводить до перманентного зростання заборгованості населення. Так, на кінець 2016 року заборгованість становила 16,9 млрд. грн., зокрема: за централізоване опалення та гаряче водопостачання становила 6,1 млрд. грн., за газопостачання – 3,0 млрд. грн., за утримання будинків, споруд та прибудинкових територій – 2,5 млрд. грн., за централізоване водопостачання та водовідведення – 1,7 млрд. грн., за вивезення побутових відходів – 0,4 млрд. грн., за

електроенергію – 3,2 млрд. грн. [1].

Таким чином, основними проблемами ЖКГ, які відчуває на собі населення як споживач його послуг, є: а) зношеність основних фондів суб'єктів ЖКГ, що у підсумку знижує якість відповідних послуг; б) тарифи, встановлені в соціально необґрунтованих розмірах, а також несвоечасність розрахунків держави за пільги та субсидії, компенсації різниці в тарифах; в) зростання вартості тарифів та послуг при падінні рівня життя насе-

лення, що першочергово обумовлює зменшення рівня їх оплати.

У 2017 році Миколаївським центром соціологічних досліджень при ЧНУ ім. Петра Могили було проведено омнібусне опитування (анкетування) мешканців м. Миколаєва (в ньому взяло участь 400 мешканців м. Миколаєва віком від 18 років, що репрезентує статево-вікову структуру міста станом на 01.01.2016 р.), в межах якого фігурувала й тематика ставлення містян до ситуації у сфері надання житлово-комунальних послуг.

Зокрема, передбачалося встановити рівень невдоволеності містян як споживачів ситуацією у житлово-комунальній сфері, їхньої протестної активності на тлі виявленої невдоволеності; основні питання цього блоку анкети стосувалися оцінки готовності миритися або ж не миритися зі зростанням тарифів на житлово-комунальні послуги у кореляції з їхньою якістю, погодження або непогодження з твердженням про те, що ситуація у

житлово-комунальній сфері є підґрунтям для соціальних протестів і, власне, про участь та ймовірну участь респондентів у протестних акціях на тлі означеної ситуації. Результати дослідження було представлено у магістерській роботі В. Кравченка, виконаної під науковим керівництвом доцента кафедри соціології ЧНУ ім. Петра Могили А. М. Фесенка; найбільш значущі з них подано нижче.

Так, більше половини опитаних містян (63,8 %) не готові платити скільки необхідно, щоб отримувати високоякісні житлово-комунальні послуги (висловили готовність лише 15,8 %, ще 20,4 % не визначились). 73,3 % респондентів хочуть отримувати кращі житлово-комунальні послуги, але платити за них більше – не готові. Найбільш показовою є згода миколаївців із запропонованим в анкеті твердженням «Враховуючи якість житлово-комунальних послуг, тарифи і так завищені» – 80 % респондентів. Повну картину відповідей ілюструє рис. 2.

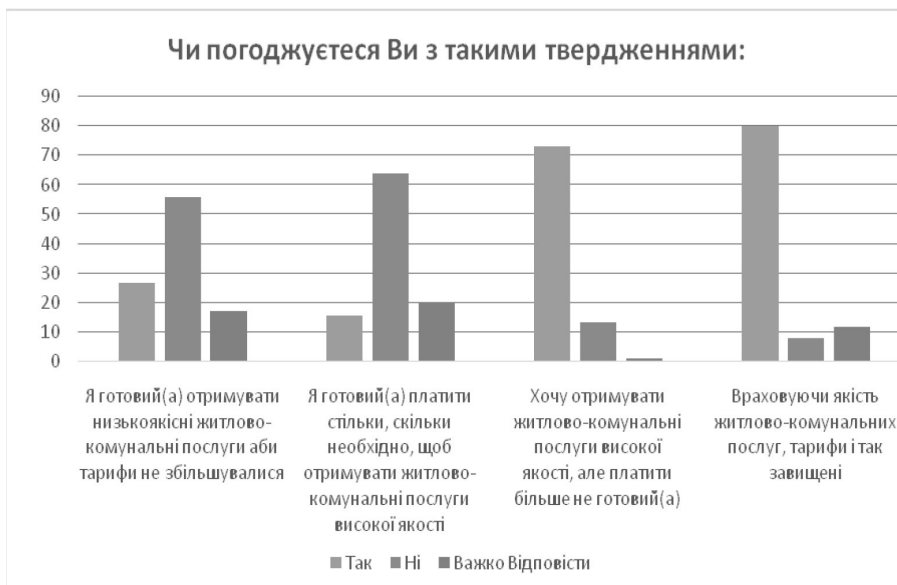


Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів

Майже половина опитаних (44 %) вважає, що стан житлово-комунальної сфери України може бути підґрунтям для протестів населення, ще третина респондентів погоджується з тим, що стан у житлово-комунальній сфері скоріше може стати причиною протестів населення.

У той же час, як показують відповіді на наступне питання, кількість опитаних миколаївців, що вже брали участь у протестних заходах, які пов'язані з порушенням питань у сфері житлово-комунальних послуг м. Миколаєва, є відносно невеликою. Ті респонденти, що брали участь у акціях протесту, брали участь у так званих «м'яких» заходах протесту: збирання підписів під колективними петиціями – 18,5 %, голосування на

виборах за опозиційні по відношенню до діючої влади політичні сили – 16 %, підтримка діяльності громадських організацій, що порушують ці питання перед владою – 6,8 %, участь у вуличних акціях (мітинги, демонстрації) – 4,3 %. У «жорстких» же заходах протесту опитані миколаївці майже не брали участі, про що свідчить наступний розподіл: бойкот (відмова виконання рішень влади) – 1,5 %, страйки, голодування – 0,5%, захоплення будівель, блокування доріг – 0,8 %.

Таким чином, лише майже п'ята частина мешканців (з числа опитаних) брала участь у акціях протесту – до 20 % у різних заходах, приблизно половина опитаних взагалі не брали участі у протестних заходах. Ще менша кількість людей (15

% в середньому) є потенційними учасниками цих заходів. У «жорстких» заходах, а саме: бойкот як відмова виконання рішень влади – не візьмуть участь 28 %, страйки, голодування – 33,8 %, захоплення будівель, блокування доріг – 33,5 %.

Щодо потенційних учасників акцій таких протестів, то більшість опитаних виявилася готовою брати участь здебільшого у «м'яких» заходах протесту: збирання підписів під колективними петиціями – 14 %, голосування на виборах за опози-

ційні по відношенню до діючої влади політичні сили – 14 %, підтримка діяльності громадських організацій, що порушують ці питання перед владою – 17 %, участь у вуличних акціях (мітинги, демонстрації) – 12,8 %, ніж у «жорстких»: бойкот (відмова виконання рішень влади) – 6 %, страйки, голодування – 4,3 %, захоплення будівель, блокування доріг – 2,3 %. Повну картину відповідей ілюструє рис. 3.

Відзначимо також і віковий поділ респондентів

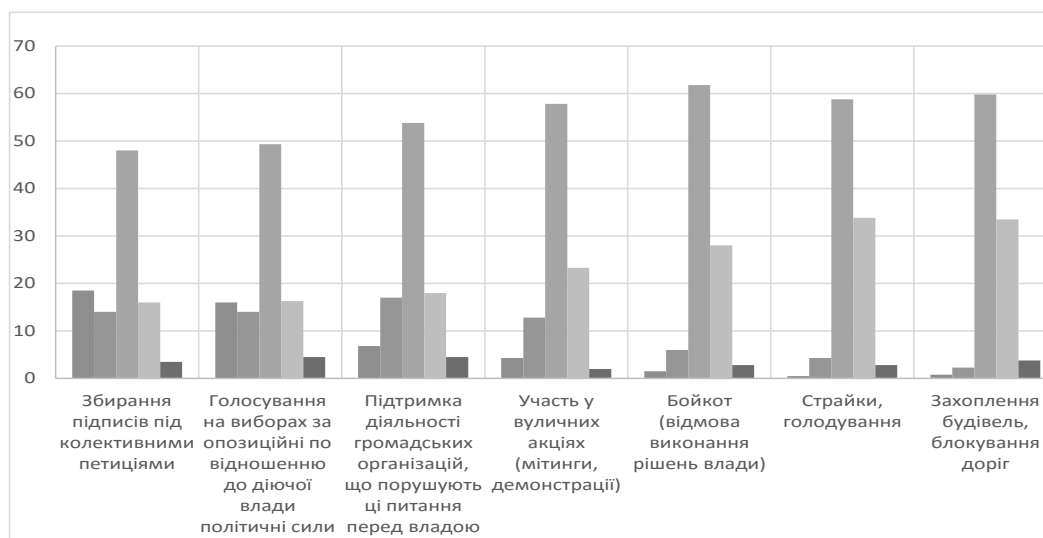


Рис. 3. Розподіл відповідей респондентів на питання про участь у протестних заходах

стосовно участі у різних формах протесту або протестних намірів. Так, щодо участі респондентів у «м'яких» акціях протесту, то за віковою ознакою виділяється група віком 30-45 років. Респонденти цієї вікової групи активно беруть участь у «м'яких» акціях протесту. Одразу ж за ними активними учасниками подібних заходів є респонденти віком від 46-59 років; натомість пенсіонери та молодь мало беруть участь у таких заходах. Стосовно ж «жорстких» протестних заходів, то найбільш активними учасниками таких заходів, як бойкот (відмова виконання рішень влади), страйки, голодування, захоплення будівель, блокування доріг, є пенсіонери віком від 60 років і старше. Виявляється, що люди похилого віку є радикально налаштованими. Це, напевно, пояснюється тим, що пенсіонери живуть за рахунок пенсій, які в нашій країні ледве вистачає, щоб прожити, і ціни, які приходять пенсіонерам за житлово-комунальні послуги, їх більше всього і не влаштовують.

#### Висновки.

Житлово-комунальне господарство є найбільш технічно відсталою галуззю з багатьма проблемами, які останнім часом особливо загострилися, що й відчуває на собі населення як споживач житлово-комунальних послуг. Соціологічні дослідження моніторингового характеру, проведені в Україні, засвідчили, що в українців протестні на-

строї зумовлені погіршенням соціально-економічної ситуації в країні, яке викликає падіння рівня життя населення. І однією з причин невдоволення населення таким станом є ситуація, що склалася у житлово-комунальній сфері: зростання тарифів на житлово-комунальні послуги останніх років, якими нині влада намагається врятувати ситуацію (а по суті, перекласти тягар на плечі самого населення) при тому, що стан самого житлово-комунального господарства не покращується, є фактором формування протестних настроїв.

Як доводять результати опитування, проведеного серед мешканців м. Миколаєва, люди вкрай незадоволені наявним станом житлово-комунальної сфери. Головною причиною цього є високі ціни та невисока якість житлово-комунальних послуг, в той час як миколаївці (природно) хочуть отримувати якісні житлово-комунальні послуги, але платити більше, за свого матеріально-фінансового становища, який безпосередньо залежить від сучасної кризової ситуації в країні та падіння рівня життя населення, не готові: люди не хочуть отримувати низькоякісні житлово-комунальні послуги, не хочуть платити, скільки потрібно за послуги високої якості, вони хочуть якісні послуги за тією ж ціною, що є.

На думку миколаївців, нинішня ціна, яку вони сплачують за житлово-комунальні послуги, є за-

вищеною і не відповідає реальності, що зумовлює негативні настрої містян. Як результат, майже половина опитаних миколаївців погоджується з тим, що ситуація у житлово-комунальній сфері може реально бути підґрунтям для протестної активності. Під час опитування було виявлено, що близько 15 % опитаних готові брати участь у протестних заходах. Респондентами, що вже зараз готові брати участь у протестних заходах через окреслену ситуацію, є люди середнього і старшого віку, причому останні (пенсіонери) є також і більш радикально налаштованими. В той же час близько половини опитаних миколаївців не брали участі в протестних заходах та не готові до цього.

Звичайно, постає питання про те, як оцінити встановлену кількість потенційних протестувальників: це багато чи мало? Можна припустити, що цієї кількості достатньо для того, аби привернути увагу громадськості чи політикуму до існуючої суспільної проблеми, але недостатньо для того, щоб стати рушійною силою яких-небудь змін ситуації. До того ж основними протестними заходами, у яких люди готові брати участь, за результата-

ми даного дослідження є «м'які», а саме: збирання підписів під колективними петиціями та підтримка громадських організацій, що порушують ці питання перед владою.

Таким чином, люди невдоволені ситуацією, що склалася у сфері житлово-комунальних послуг населенню, але брати активну участь у акціях протесту на цьому тлі поки що не готові. В той же час, враховуючи 80 % одержаних відповідей респондентів даного опитування про завищеність тарифів на житлово-комунальні послуги, протестний потенціал мешканців міста на ґрунті означеної ситуації має об'єктивні передумови до зростання.

Отже, здійснення соціологічного моніторингу стосовно кількості, масовості та тенденцій розгортання, визначення «тональності» протестної активності населення на тлі наявної ситуації у сфері житлово-комунальних послуг, що можуть спричинити переростання загального рівня невдоволення у масові протестні дії як на рівні країни в цілому, так і на регіональному ґрунті найближчим часом не втратить своєї актуальності.

## БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Борг українців за комуналку становить майже 17 млрд. грн. – Режим доступу: <https://news.finance.ua/ua/news/-/389937/borg-ukrayintsiv-za-komunalku-standovyt-majzhe-17-mlrd-grn>
2. Готовність населення України до участі у акціях протесту // КМІС. – 2016. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=685>
3. Зануда А. Соціологи: українцям важко, але масових протестів не очікується / А. Зануда // ВВС Україна. – 2015. – Режим доступу: [http://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/08/150811\\_crisis\\_protests\\_az](http://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/08/150811_crisis_protests_az)
4. Індеси споживчих цін на товари та послуги у 2016 році // Офіційний сайт Державної служби статистики України. – 2017. – Режим доступу: [www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)
5. Панасенко І. О. Особливості функціонування та розвитку житлово-комунального господарства в Україні / І. О. Панасенко. // Державне будівництво. – 2012. – № 2. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu\\_2012\\_2\\_14](http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_14)
6. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2011 р. / За ред. В. Іщенка. – Київ: Центр дослідження суспільства, 2012. – 72 с.
7. Слюсаревський М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2002. – № 5. – С. 3-24.
8. Тарасенко Н. Акції протесту в Україні: причини й перспективи в оцінках експертів / Н. Тарасенко // Резонанс. – 2016. – № 64. – С. 4-16.
9. Чернявська О. В. Механізм впливу соціальних змін на соціальну напруженість в сучасній Україні (на прикладі мегаполісу): Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук / О. В. Чернявська. – Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2001.
10. Які проблеми турбують українців // КМІС. – 2016. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=640&page=5>

## REFERENCES

1. Dolg Ukrainskiy za kommunalku sostavlyayet pochti 17 mlrd. Grn. [The debt of Ukrainians for communal is almost 17 billion UAH]. Retrieved from: <https://news.finance.ua/ua/news/-/389937/borg-ukrayintsiv-za-komunalku-standovyt-majzhe-17-mlrd-grn> [in Ukrainian].
2. Gotovnost naseleniya Ukrainy k uchastiyu v aktsiyakh protesta [Readiness of the population of Ukraine to take part in the protest actions]. (2016). KMIS. Retrieved from: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=685> [in Ukrainian].
3. Zanuda, A. (2015). Sotsiologi: Ukrainskiy trudno, no massovykh protestov ne ozhidaetsya [Sociologists: Ukrainians are hard, but mass protests are not expected] *VIS Ukraina*. Retrieved from: [http://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/08/150811\\_crisis\\_protests\\_az](http://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/08/150811_crisis_protests_az) [in Ukrainian].
4. Indeksy potrebitelskikh tsen na tovary i uslugi v 2016 godu [Consumer price indices for goods and services in 2016]. (2017). *Ofitsialnyy sayt Gosudarstvennoy sluzhby statistiki Ukrainy*. Retrieved from: [www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua) [in Ukrainian].
5. Panasenko, I.A. (2012). Osobennosti funktsionirovaniya i razvitiya zhilishchno-kommunalnogo khozyaystva v Ukraine

- [Features of functioning and development of housing and communal services in Ukraine]. *Gosudarstvennoe stroitelstvo*, 2. Retrieved from: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu\\_2012\\_2\\_14](http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_2_14) [in Ukrainian].
6. Ishchenko, V. (Eds.). (2012). *Protesty, pobydy i represii v Ukraini: rezultaty monitoringa 2011 [Protests, victories and repressions in Ukraine: results of monitoring in 2011]*. Kyiv: Tsentr issledovaniya obshchestva [in Ukrainian].
7. Slyusarevskiy, M. (2002). Sotsialnaya napryazhennost: teoreticheskaya model neobkhodimykh i dostatochnykh pokazateley [Social tension: the theoretical model of necessary and sufficient indicators]. *Nauchnye issledovaniya po sotsialnoy i politicheskoy psikhologii*, 5, 3-24 [in Ukrainian].
8. Tarasenko, N. (2016). Aktsii protesta v Ukraini: prichiny i perspektivy v otsenkakh ekspertov [Protest actions in Ukraine: causes and prospects in experts' assessments]. *Rezonans*, 64, 4-16 [in Ukrainian].
9. Chernyavskaya, A. V. (2001). *Mekhanizm vliyaniya sotsialnykh izmeneniy na sotsialnyuyu napryazhennost v sovremennoy Ukraine (na primere megapolisa) [Mechanism of influence of social changes on social tension in modern Ukraine (for example, megacity)]*. Extended abstract of candidate's thesis Kharkov, KNU im. V.N. Karazina [in Ukrainian].
10. Kakie problemy bespokoyat ukrainskiy [What problems trouble Ukrainians] (2016). *KMIS*. Retrieved from: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=640&page=5> [in Ukrainian].

**Чорна Вікторія Олександрівна**

Кандидат соціологічних наук,  
Старший викладач кафедри соціології  
Чорноморський національний університет  
імені Петра Могили  
54003, Миколаїв, вулиця 68 Десантників, 10

**Chorna Viktoriya O.**

PhD of Sociology,  
Lecturer, Department of Sociology  
Petro Mohyla Black Sea National University  
10, 68 Desantnykiv Str., 54003, Nikolayev, Ukraine

Email: [chornav2008@gmail.com](mailto:chornav2008@gmail.com)

**Фесенко Артур Михайлович**

Кандидат історичних наук  
Доцент кафедри соціології  
Чорноморський національний університет  
імені Петра Могили  
54003, Миколаїв, вулиця 68 Десантників, 10

**Fesenko Artur M.**

PhD of History,  
Associate Professor, Department of Sociology  
Petro Mohyla Black Sea National University  
10, 68 Desantnykiv Str., 54003, Nikolayev, Ukraine

Цитування: Фесенко А. М., Чорна В. О. Ситуація в сфері житлово-комунальних послуг населенню як фактор зростання протестних настроїв та протестної активності / А. М. Фесенко, В. О. Чорна // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 48-56.

Citation: Fesenko, A.M., Chorna, V.O. (2018). Sytuatsiia v sferi zhytlovo-komunalnykh posluh naselenniu yak faktor zrostannia protestnykh nastroyiv ta protestnoi aktyvnosti [The situation in the sphere of housing and communal services to the population as a factor in the growth of protest moods and protest activity]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 48-56.

Стаття надійшла / Article arrived: 13.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 21.03.2018

## Віртуальне навчання як головний вектор нової інформаційної епохи

*Половая Н. О., Національний авіаційний університет*

Використання технологій віртуальної реальності в освіті спричинило появу віртуального освітнього середовища, в рамках якого можна здійснювати безперервну самореалізацію та саморозвиток вільної, активної та творчої особистості за умов організації і функціонування відкритих освітніх систем на основі технологій віртуальної реальності. В освітньому процесі домінує інтерактивне самонавчання за наявності постійного зворотного зв'язку в системі «викладач-студент», а організація самостійної роботи спрямована на розвиток умінь творчості, пізнавальної діяльності та системності мислення суб'єктів навчання. Важливими компонентами є забезпечення доцільності навчання за рахунок дотримання пріоритету навчання перед викладанням; передавання діяльностного типу навчання; організації самостійної навчальної діяльності; підвищення мотивації навчання за допомогою використання засобів комплексного представлення та маніпулювання аудіовізуальною інформацією; підвищення рівня емоційного сприйняття інформації та формування навичок реалізовувати різні форми самостійної діяльності щодо обробки та аналізу інформації. Віртуальне освітнє середовище є типовим творчим середовищем саморозвитку відкритої та активної людини, якій притаманна активність, висока самооцінка, воля, а також свобода міркувань. Переважаючим у віртуальному освітньому середовищі є метод інтерактивного самонавчання із постійною співпрацею суб'єктів викладання та суб'єктів навчання за умови присутності безперервних зворотних зв'язків між ними.

**Ключові слова:** віртуальна освіта; віртуальна реальність; віртуалізація; освітнє середовище; освітній процес

## Virtual study as a main vector of new information epoch

*Polovaya N. A., National aviation university*

Using technologies of virtual reality in studies caused appearance of virtual studying environment. In its content free, active and creative personality may realize its continuous self-actualization and self-development under conditions of organization and functioning of open study systems based on virtual reality technologies. Interactive self-studying dominates in the studying process having continuous connection in the system "teacher-student" and the organization of self-reliant work is aimed at development of creation, cognitive activity and system thinking skills. The important components are ensuring expediency of study with its priority in comparison with teaching, predominance of active study type, organization of self-reliant study, increase study motivation using means of complex presentation and manipulation of audiovisual information, increasing level of information emotional perception and formation of skills to realize different forms of self-reliant activity for information analysis. Virtual study environment is a typical for self-development of open-minded active person with 2 high self-rating, will and freedom of mind. In the virtual study environment prevles method of interactive self-education with constant cooperation of teaching subjects with study subjects under condition of constant reverse connections between them.

So, in the education system, the search for new forms of learning began. One of them was distance learning, continuing education, transnational learning, virtual education using network information technologies.

Thus, the virtualization of education reveals fundamentally new opportunities for overcoming the two most important and pressing problems of modern society:

- increasing accessibility to the openness of the quality education (including for disabled);
- the continuity of the learning process throughout human life, which today is a commonly accepted need and requirement proclaimed in UNESCO documents.

At the same time, it must be remembered that the virtual education system can not be recognized as complete because it is fundamentally unable to completely replace the personal contact between a student and a teacher, the processes of their personal communication and interaction.

The development of virtual reality, the transformation into the everyday communication processes carried out within its framework, is an essential prerequisite for the development of distance learning.

**Keywords:** virtual education; virtual reality; virtualization; educational environment; educational process

## Виртуальное обучение как главный вектор новой информационной эпохи

*Половая Н. А., Национальный авиационный университет*

Использование технологий виртуальной реальности в образовании повлекло появление виртуальной образовательной среды, в рамках которой можно создавать непрерывную самореализацию и саморазвитие свободной, активной и творческой личности при условии организации и функционирования открытых образовательных систем на основании технологий виртуальной реальности. В образовательном процессе доминирует интерактивное самообучение при наличии постоянной обратной связи в системе «преподаватель-студент», а организация самостоятельной работы направлена на развитие умения творчества, познавательной деятельности и системности мышления субъектов обучения. Важными компонентами является обеспечение целесообразности учебы за счет

соблюдения приоритета учебы перед преподаванием; передача деятельностного типа учебы; организации самостоятельной учебной деятельности; повышение мотивации учебы с помощью использования средств комплексного представления и манипулирования аудиовизуальной информацией; повышение уровня эмоционального восприятия информации и формирование навыков реализовывать разные формы самостоятельной деятельности по поводу обработки и анализа информации. Виртуальная образовательная среда является типичной творческой средой саморазвития открытого и активного человека, которому присуща активность, высокая самооценка, воля, а также свобода соображений. Преобладающим в виртуальной образовательной среде является метод интерактивного самопознания с постоянным сотрудничеством субъектов преподавания и субъектов обучения при условии присутствия беспрерывных обратных связей между ними.

**Ключевые слова:** виртуальное образование; виртуальная реальность; виртуализация; образовательная среда; образовательный процесс

### Постановка проблеми.

**Ш**видкі зміни в суспільстві, зумовлені бурхливим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, ставлять перед системою освіти завдання створення нового освітнього середовища для забезпечення якісної підготовки сучасних фахівців. Освітнє середовище виступає системою психологічних, педагогічних, соціальних умов і впливів, які утворюють можливість для розкриття здібностей та особистісних характеристик суб'єктів освітнього середовища, так і тих, які ще не виявилися. В цьому контексті актуальне значення отримує нова форма освіти – віртуальна.

### Аналіз досліджень і публікацій.

Різні аспекти проблеми освітнього середовища розглянуті в дослідженнях як класичних (Я. А. Коменський, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, І. Г. Песталоцці та ін.), так і сучасних (С. Дерябо, В. Лебедева, В. Орлова, В. Панова, М. Князева, Ю. Мануйлов, В. Ясвін та ін.).

З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та їх широкого застосування в освітній практиці постала актуальною проблематика взаємодії закритих освітніх систем та соціального середовища. Дана обставина розкрита в розвитку соціально-філософського дискурсу про віртуальну реальність (А. Бюль, М. Вейнстейн, Д. Ланьє, А. Крокер); у використанні інформаційно-комунікаційних технологій в освіті та організації систем відкритої віртуальної освіти (А. П. Єршов, В. П. Зінченко, М. М. Моїсєєв, В. М. Монахов, В. С. Ледньов, М. П. Лапчик, В. Ю. Биков, В. М. Глушков, М. І. Жалдак, В. С. Михалевич, Ю. І. Машбиць, Ю. А. Бикадоров, А. Т. Кузнєцов, І. А. Новик, А. І. Павловський та ін.). У цих роботах досліджуються можливості, що пов'язані із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій, присвячені питанням актуалізації концепції безперервної освіти, переходу від «освіти на все життя» до «освіти протягом усього життя», практичної реалізації особистої освітньої парадигми.

**Мета дослідження** – проаналізувати специфіку віртуального навчання в контексті інформатизації суспільства.

### Виклад основного матеріалу.

З приходом XXI століття стає помітнішою нова тенденція соціальних змін, що отримала назву віртуалізації суспільства. Сутність даної тенденції полягає в тому, що на сьогоднішній день у багатьох життєво важливих сферах життєдіяльності суспільства (науці, економіці, політиці, освіті) все більше і більше спостерігається заміщення реальних речей та реальних дій їх штучно створеними образами, які є тільки символами цих речей та дій. Інакше кажучи, сучасне суспільство активно створює навколо себе новий, «увяний світ символів, що існує паралельно з реальним фізичним світом та стає такою ж частиною буття, як і фізична реальність» [1, с. 116].

Популярності набуває питання науково обґрунтованого визначення поняття віртуального освітнього середовища та конкретизації шляхів здійснення освітнього процесу, в рамках якого можливе ефективне використання інформаційно-комунікаційних технологій в освітніх системах. Одним із таких шляхів є створення і поширення віртуального освітнього середовища – відкритої системи, в рамках якої на основі застосування технологій віртуальної реальності забезпечується ефективне інтерактивне самонавчання в освітньому процесі.

Безумовно, віртуальне освітнє середовище є суспільним феноменом реальної дійсності, але його дидактичний потенціал залишається розкритим не в повному обсязі, тому що наявні протиріччя між вимогами освітньої практики в ефективному освітньому середовищі та становищем наукового знання про них. Вагомою проблемою є створення моделі віртуального освітнього середовища та визначення шляхів оптимального застосування технологій віртуальної реальності в освітній системі.

Використання технологій віртуальної реальності в освіті спричинило появу віртуального освітнього середовища, в рамках якого можна здійснювати безперервну самореалізацію та саморозвиток вільної, активної та творчої особистості за умов організації і функціонування відкритих освітніх систем на основі технологій віртуальної реальності. В освітньому процесі домінує інтерактивне самонавчання за наявності постійного зво-

ротного зв'язку в системі «викладач – студент», а організація самостійної роботи спрямована на розвиток умінь творчості, пізнавальної діяльності та системності мислення суб'єктів навчання. Важливими компонентами є забезпечення доцільності навчання за рахунок дотримання пріоритету навчання перед викладанням; передавання діяльнiсного типу навчання; організації самостійної навчальної діяльності; підвищення мотивації навчання за допомогою використання засобів комплексного представлення та маніпулювання аудіовізуальною інформацією; підвищення рівня емоційного сприйняття інформації та формування навичок реалізовувати різні форми самостійної діяльності щодо обробки та аналізу інформації.

Віртуальне освітнє середовище виступає творчим середовищем, навчання в якому можливе за присутності високої внутрішньої мотивації студентів, їх емоційного налаштування та позитивного, оптимістичного настрою. Важливою умовою навчання у віртуальному освітньому середовищі є активізація особистої освітньої парадигми. Ступінь довіри викладачів до ініціатив та креативності студентів в такій системі вища, ніж у традиційній системі освіти. При цьому діяльність студентів залишається високою тому, що технології активної творчої діяльності на основі інформаційно-комунікаційних технологій надають базові можливості для самореалізації студента, будучи важливим елементом забезпечення ефективного навчального процесу.

Запровадження інформаційно-комунікаційних технологій з використанням мультимедійних технологій та віддаленого доступу до інформаційно-освітніх ресурсів забезпечують безперервність віртуальної освіти, а можливість вибору плану та методики навчання сприяє виявленню у студентів індивідуальних творчих здібностей. Актуалізація інтенсивних форм навчання, а особливо при організації самостійної навчальної активності у віртуальному освітньому середовищі, є важливим чинником підвищення мотивації до навчально-пізнавальної діяльності, збільшення рівня емоційного сприйняття нового матеріалу. У віртуальному освітньому середовищі формується сукупність умов, які сприяють процесу активної взаємодії між викладачами та студентами за допомогою орієнтації на здійснення різних видів самостійної роботи, враховуючи й інформаційно-навчальну, експериментально-дослідницьку, науково-практичну діяльність на базі інформаційних технологій.

Результати закордонних досліджень свідчать про те, що студенти мають достатньо уявлень щодо дидактичного потенціалу віртуального освітнього середовища і адекватні уявлення про можливості організації навчання у сучасному

світі з точки зору самостійного планування навчання. Вони оцінюють особистісно-орієнтований характер потенціалу віртуального освітнього середовища, що свідчить про їх готовність обирати алгоритм вивчення навчального матеріалу та час навчання.

Віртуальна реальність із використанням інформаційно-комунікаційних технологій в навчанні сприяє формуванню інтерактивного освітнього віртуального середовища за допомогою користування сукупності засобів, методів формування та реалізації віртуальних образів з метою ефективної взаємодії з ними або всередині них, а також із високим рівнем достовірності. Віртуальне освітнє середовище, масовий і одночасно цілеспрямований процес, розвиток якого можна чітко побачити на сучасному етапі розвитку і є відкритою системою, що являє собою взаємозв'язок засобів та способів нових інформаційно-комунікаційних технологій, а також комунікаційних можливостей для забезпечення ефективної освіти за присутності інтерактивної взаємодії всіх суб'єктів навчального процесу.

Віртуальне освітнє середовище є типовим творчим середовищем саморозвитку відкритої та активної людини, якій притаманна активність, висока самооцінка, воля, а також свобода міркувань. Переважаючим у віртуальному освітньому середовищі є метод інтерактивного самонавчання із постійною співпрацею суб'єктів викладання та суб'єктів навчання за умови присутності безперервних зворотних зв'язків між ними.

В умовах віртуалізації та інформатизації суспільства, моделювання віртуального освітнього середовища служить базою для виявлення потенціалу сучасного освітнього середовища та можливостей його практичного втілення в освітньому процесі.

У суспільстві вже давно панує думка того, що багато в чому невідповідність між пропозицією робочої сили та попитом зумовлена недоліками та суперечностями традиційної системи фахової освіти, насамперед, її консервативністю, негнучкістю, відірваністю від практики, байдужістю до індивідуальності особистості та орієнтованістю на широкі маси, несистемністю інформаційних потоків. Проте, найголовніше – вона потребує від студента повного чи глибокого «занурення» виключно в навчальний процес так, що йому краще забути про інші види життєдіяльності. Саме тут виникають труднощі соціального, технологічного, а найважливіше, освітнього характеру. Соціологам слід було давно звернути увагу на дану проблему, адже той факт, що галузь вищої та професійної освіти в наш час перебуває, за великим рахунком, на утриманні держави, є ні що інше, як вираження суперечності між наявністю коштів

у тих, хто хотів би навчатися, і їх можливостями увійти в рамки навчального процесу, що надається традиційною системою. Проте, мабуть, легше та спокійніше «складати» рейтинги, орієнтовані на створення «дугих» PR-іміджів, ніж дійсно досліджувати процеси розвитку суспільства та його проблеми.

Ми всі є членами нового інформаційного суспільства, яке відрізняють нові характеристики, умови та способи життя. Молоді люди, які виступають «основними споживачами» освітніх послуг, відчувають ці відмінності дуже гостро і саме з цих позицій все більше і більше висувують вимоги до змісту, рівня та якості освітнього процесу. Ці вимоги спрямовані на індивідуалізацію навчальних програм, відкритий доступ до освітніх ресурсів, комунікабельність студентів та викладачів, гнучкість та керованість навчального розкладу, наочність та практична значущість навчального матеріалу та ін. Крім того, не можна не звертати увагу, що навчання в наш час перевтілилось в супер-продукт, необхідний рівень якості якого має підтримуватися протягом усього активного життя людини. Дослідження показують, що тих знань, які «виносить» з вищого навчального закладу дипломований фахівець, вистачає йому на три роки, максимум на п'ять років. У галузі економіки та бізнесу старіння знань відбувається ще швидше. Отже, інтенсивність попиту на післядипломну освіту повинна збільшуватися. Проте, вузи реагують на це збільшення попиту збільшенням числа екстенсивних форм навчання (друга вища освіта, курси підвищення кваліфікації, програми навчання в рамках центрів додаткових освітніх послуг і т. п.).

Суспільні погляди сьогодні на процес навчання включають в себе наступне:

- навчання як процес надбання знань, досвіду та вмінь – це безперервний довічний процес;
- освіта вже не кваліфікується практикою як певна сума отриманих у вищому навчальному закладі знань, а як здатність ефективно діяти в реальних ситуаціях, ухвалювати правильні рішення та робити ефективні дії;
- цінність освіти професіонала багато в чому залежить від того, наскільки знання, уміння та навички, якими він володіє, входять у систему корпоративних знань, а також доповнюють та розвивають її;
- ефективність навчання прямо пропорційно залежить від пошукової діяльності самого студента.

Віртуальна реальність, як і об'єктивна, надається людині через її відчуття в її уявленні. Проте, якщо об'єктивна реальність відображається людською уявою, то віртуальна реальність є повністю творенням такої уяви. Можна вважати,

що світ, котрий виникає в нашій уяві, коли ми перечитуємо книгу чи дивимося кінофільм, також віртуальний. Але це не зовсім так. Цей світ виступає творенням чужої уяви, що зафіксоване в книзі або кінофільмі, то ми сприймаємо його так, як він зафіксований. Стосовно нас він є об'єктивним.

Віртуальна реальність – це термін, який характеризує особливий тип взаємодії між різнорідними об'єктами, що розташовані на різних ієрархічних щаблях, а також специфічні стосунки між ними – погодженості та інтерактивності. Об'єкти віртуального рівня створюються об'єктами нижчого рівня, проте, незважаючи на свій статус породжених, перебувають у взаємодії з об'єктами породжуючої реальності як онтологічно рівноправні. Сукупність віртуальних об'єктів стосовно породжуючої реальності, власне, й утворюють віртуальну реальність. Віртуальні об'єкти існують тільки тут і зараз, поки в «породжуючій реальності» відбуваються генеруючі процеси; по завершенню процесу породження відповідні віртуальні об'єкти зникають» [2, с. 167].

Віртуальна реальність – це реальність, що може змінюватися нашою уявою, виникати тоді і там, коли і де ми забажаємо, щоб вона виникла. А у людської уяви можливості необмежені.

У своїй роботі «Онтологія віртуальної реальності» Н. Карпінський досліджує «...сміслову зображення віртуальної реальності через різноманітний матеріал, намагаючись знайти в ньому характеристики віртуальності, зокрема на прикладі дзеркала, телефону, телевізора, сновидіння, літературної дійсності та внутрішньо-комп'ютерної образної реальності» [3, с. 13].

Розуміючи під процесом навчання процес формування у того, хто навчається, деякої системи знань, умінь та навичок дії, то можна стверджувати, що віртуальність виступає одним із його базових принципів. Наприклад, професор економіки розказує студентам-першокурсникам про часи Великої Депресії в США, а в їх уяві створюються образи безробіття, організованої злочинності, злиднів одних на тлі багатства та розкоші інших класів американського суспільства. У той же час у кожного зі студентів дані образи свої. Проте, головним є те, що включилася уява та почалося ефективне запам'ятовування причинно-наслідкових зв'язків між фактами в системі знань кожного окремого індивіда.

З технологічного боку, віртуальне навчання являє собою закономірний розвиток методів опанування інформаційних і засобів нових інформаційних технологій в системі освіти. Використання таких засобів не виступає самоціллю, а тільки засобом інтенсифікації та поглиблення навчального процесу. Цієї мети вже намагаються досягти принаймні протягом останніх 35 років – з моменту по-

яви у вищих навчальних закладах перших зразків обчислювальної техніки. Проте лише сьогодні, коли комп'ютери дійсно стали набувати властивостей, що дають змогу називати їх інтегральними засобами обробки інформації і телекомунікації, випала нагода реально відчутися результати досягнення поставленої мети. Річ у тому, що сучасна технологічна база дає змогу перетворити різноманітні знання, якими володіють вищі навчальні заклади, в єдиний віртуальний ресурс, який буде доступний студенту в будь-який час, в будь-якому місці та в будь-якому контексті, визначеному самим студентом.

У класичному процесі навчання всі навчальні ресурси реальні, а можливості доступу студента до них залежить від реального часу, реального місця та реального контексту. Режим, порядок та інтенсивність освіти за таких умов практично не залежать від учня. Але, мабуть, найгіршим є те, що навчальні програми та плани традиційного навчання орієнтуються в більшості випадків на простого студента. Проте, такий студент не безлика сутність – це маса. Зосереджуючи увагу на задоволенні масового попиту, система освіти на сьогоднішній день просто приречена мати масу людей, які незадоволені своєю освітою. Проте, є відомий нам давно вихід із такої ситуації: освітні програми та плани мають стати адаптивними, легко орієнтуватися не лише просто під вимоги особистості, але і під її освітній рівень, під динаміку її навчання. Цього досить важко досягти, так як є державний освітній стандарт. Тому доцільним буде, якщо навчальні програми будуть розроблятися не в рамках такого стандарту, а на його базі. Стандарт мусить бути мінімумом, від якого будуть відштовхуватися всі студенти, проте до закінчення навчання кожен із них приходить своїм шляхом. Технологія віртуального навчання є найоптимальнішим та найефективнішим способом для досягнення цієї мети.

Усвідомлення того, що XXI століття класичні університети мають виходити з неокласичної технології віртуального навчання, кожного року все більше і більше зміцнюється академічне середовище. На сьогоднішній день за даними International Data Corporation у світі налічується уже близько 200 університетів, що займаються он-лайн технологією навчання своїх студентів так же серйозно, як і традиційною. Результати не змушують себе чекати. В одних тільки США минулого року навчальні програми першої вищої освіти віртуально опановували 710 000 чоловік, що складає приблизно 4,8 % від загальної кількості американських студентів, яких налічується 14 600 000. В майбутньому очікується збільшення популяції віртуальних студентів у США до 2 230 000 осіб, що повинні скласти 14,8 % від загальної кількості студентів [4].

Явище віртуалізації суспільства стрімко проникає і в галузь наукової діяльності. Досить часто результати наукових проєктів оформлюються у вигляді «електронних публікацій» в Інтернет-мережі та стають надбанням електронних журналів та електронних бібліотек. Тим самим світові запаси електронних наукових ресурсів безупинно зростають. Це ставить на порядок денний нову масштабну проблему формування ефективних способів пошуку необхідної студенту інформації в електронних мережах.

Важливим напрямом вирішення даної проблеми є те, щоб створити пошукові машини – спеціальні види інформаційних технологій, що мають на меті спростити семантичний пошук інформації в різноманітних видах електронних бібліотек. У порівнянні з традиційними пошуковими машинами, що виокремлюють інформацію на базі ключових слів, які розміщені в запиті користувача, така програма, насамперед, намагається логічно проаналізувати поставлене їй запитання, «зрозуміти» його суть і тільки потім починає шукати адекватну цьому змісту інформацію. Цей цікавий напрям розвитку інтелектуальних мережевих технологій в майбутньому буде займати одне з найважливіших місць у нових умовах інформаційного суспільства. Технології віртуальної освіти стають досить ефективним засобом для наукового дослідження. Вони дозволяють створити модель розвитку багатьох реальних процесів та явищ у таких умовах їх протікання, які не можна або ж небезпечно створювати в реальній дійсності.

У роботі сучасного дослідника науковий експеримент з реальними об'єктами природи чи зразками нової техніки все частіше замінюється штучно створеними віртуальними моделями. Це дає змогу економити велику кількість часу, енергії та матеріальних затрат, і тому це корисно для науки і для суспільства. Але тут виникає небезпека заміщення фізичної реальності світом уявлення та фантазій, який в подальшому може стати неадекватним цій дійсності [5].

Віртуалізація системи навчання ефективно здійснюється і поширюється в розвинених країнах світу протягом останнього десятиліття. Мотивами для цього є три основні фактори:

- збільшення вимог до рівня кваліфікації працівників у зв'язку з технологічним удосконаленням сучасного виробництва та галузі обслуговування населення;
- перехід промисловості на дрібносерійне виробництво при швидкому заміщенні моделей, яке потребує оперативної перепідготовки робітників більшості компаній;
- все більше розуміння в суспільстві ціннісного значення якісної освіти як особистого та національного надбання.

Висновки. Таким чином, у системі освіти розпочався пошук нових форм навчання. Одними з них стали дистанційне навчання, безперервна освіта, транснаціональне навчання, віртуальна освіта з використанням мережевих інформаційних технологій.

Отже, віртуалізація освіти розкриває принципово нові можливості для подолання двох найважливіших та актуальніших проблем сучасного суспільства:

- збільшення доступності до відкритості якісної освіти (у тому числі для осіб з обмеженими фізичними можливостями);

- безперервності процесу навчання протягом усього людського життя, що вже на сьогоднішній день є загальновизнаною потребою та вимогою, яка проголошена в документах ЮНЕСКО.

У той же самий час потрібно пам'ятати, що віртуальна система освіти не може бути визнана повноцінною тому, що вона принципово не в змозі повністю замінити особистий контакт студента та викладача, процесу їх особистого спілкування та взаємодії.

Освоєння віртуальної реальності, перетворення на повсякденність комунікативних процесів, здійснюваних у її рамках, є суттєвою передумовою для розвитку дистанційного навчання.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Краткий словарь по социологии / под ред. Д. Гвишиани, Н. Лапи. – М.: Политиздат, 1988. – 564 с.
2. Степко М. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник / М. Степко, Я. Болубаш, В. Шинкарук, В. Грубінко, І. Бабін; за ред. В. Кременя. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 384 с.
3. Карпінський Н. Онтологія віртуальної реальності / Н. Карпінський. – Київ: Мілленіум, 1995. – 352 с.
4. Топчій Т. Інституціоналізація безперервної освіти в Україні: факторна обумовленість: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук / Т. Топчій. – Харків, 2006. – 20 с.
5. Огаренко В. Зміна парадигми державного управління та моделі управління вищою освітою / В. Огаренко // Держава та регіони. – 2004. – № 1. – С. 75-80.

#### REFERENCES

1. Gvishiani, D., & Lapi, N. (1988). *Kratkij slovar' po sociologii [Short dictionary of sociology]*. Moscow: Politvydav [in Russian].
2. Stepko, M., Bolyubash, Ya., Shynkaruk, V., Grubinko, V., & Babyn, I. (2004). *Vyshcha osvita Ukrainy i Bolonskyi protses [Higher study in Ukraine and the Bologna process]*. Ternopil: Bogdan
3. Karpinskyi, N. (1995). *Ontolohiia virtualnoi realnosti [Virtual reality ontology]*. Kyiv: Millennium
4. Topchiy, T. (2006). *Instytutsionalizatsiia bezpererвної osvity v Ukraini: faktorna obumovlenist [Institutionalization of continuous study in Ukraine: factorial conditionality]*. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv
5. Ogarenko, V. (2004). *Zmina paradyhmy derzhavnoho upravlinnia ta modeli upravlinnia vyshchoiu osvitoiu [Changing paradigms of state administration and model of higher studies management]*. *State and regions, 1*, 75-80.

#### Половая Наталья Александрівна

Викладач

Національний авіаційний університет

03680, м. Київ, просп. Космонавта Комарова, 1

#### Polovaya Natalia O.

Lecturer

National aviation university

1, Komarova Ave., 03680, Kyiv, Ukraine

Email: [sosonovitch.natalia@ukr.net](mailto:sosonovitch.natalia@ukr.net)

Цитування: Половая Н. О. Віртуальне навчання як головний вектор нової інформаційної епохи / Н. О. Половая // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 56-62.

Citation: Polovaya, N.O. (2018). *Virtualne navchannia yak holovnyi vektor novoi informatsiinoi epokhy [Virtual study as a main vector of new information epoch]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(3)*, 56-62.

## Внесок дипломатичного корпусу Гетьманату в реалізацію геополітичної стратегії Павла Скоропадського

*Приходько М. М., Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова*

За допомогою комплексу робіт проведено дослідження основних умов та аспектів практичної реалізації програми формування міждержавних відносин між Українською Державою гетьмана Павла Скоропадського та країн Четверного Союзу. Особлива увага в статті приділена діяльності дипломатичної місії у Відні, завданням якої була практична реалізація австро-угорського вектору зовнішньополітичної стратегії Української Держави.

В статті проаналізовано спроби встановлення та розширення зв'язків із Болгарським Царством та Османською Імперією, протистояння територіальним претензіям Румунії та Польщі.

Окремо висвітлено процес реалізації геополітичної стратегії гетьманської держави головами дипломатичних місій: в Болгарському царстві – О. Шульгіним, в Австро-Угорщині – В. Липинським та М. Левитським, першим тимчасовим представником України в Туреччині.

Аналіз матеріалів із досліджуваної теми дозволяє констатувати, що активність дипломатичного корпусу Української Держави в даному напрямку дійсно принесла велику користь для становлення молодій держави в тих умовах, в яких відбулося її формування.

**Ключові слова:** Перша світова війна; Українська Держава; гетьманський уряд; Четверний Союз; дипломатія; зовнішня політика; геополітика

## Contribution of the Hetmanate's diplomatic corps in implementing the geopolitical strategy of Pavlo Skoropadsky

*Prykhodko M. M., National Pedagogical Dragomanov University*

We analyzed the main conditions and aspects of practical implementation of intergovernmental relations of the Ukrainian Hetman state in the context of foreign policy connected with West European direction.

We characterized the division of the directions of interstate relations into four groups. The first group includes relations with Germany and Austria-Hungary. The second group includes relations with the countries and state formations that appeared in the territory of the Russian Empire after its collapse. The third group includes Romania and Poland. The common feature of these countries should be the presence of territorial claims and ambitions of both states in relation to Ukraine and the restoration of its historic grandeur. The countries of the Quadruple Alliance and neutral countries of Europe are included to the fourth group.

We made an important conclusion that the main export potential and the main factor influencing the countries of the Quadruple Alliance of the Ukrainian State were military goods, arms, ammunition and food.

We highlighted a number of shortcomings in the geopolitical strategy of Hetman Skoropadsky's government. Firstly, it is excessive concentration on the German and Austro-Hungarian vectors, the lack of development of relations with neutral countries in order to attract additional capital to the Ukrainian economy. Secondly, significant outflows of capital from the Entente countries, which were invested in the industrial sector during the time of the Ukrainian People's Republic is also considerable.

We think that the analysis of the practical geopolitical strategy of Hetman Pavlo Skoropadsky by the diplomatic corps of the Ukrainian State makes positive conclusions regarding the quality and quantity of established diplomatic communications.

We looked into the question of the priority orientation on the countries of the Quadruple Alliance from the part of Hetman Skoropadsky, who tried to develop diplomatic relations with neighboring countries, including the states formed on the territory of the Russian Empire after its collapse.

We found that the attempts of the Ministry of Foreign Affairs and the diplomatic corps of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky were connected with permanent international communication with 10 countries. Besides, temporary diplomatic missions were sent to more than 20 countries during this period. The delay in the establishment of diplomatic relations with Entente countries should be considered as a disadvantage of the geopolitical strategy of Hetman Skoropadsky, which can be explained by the active opposition of the diplomatic corps of Germany and Austria-Hungary.

**Keywords:** First World War; Ukrainian State; hetman's government; Fourth Union; diplomacy; foreign policy; geopolitics

## Вклад дипломатического корпуса Гетманата в реализацию геополитической стратегии

Приходько Н. Н., Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова

С помощью комплекса работ проведено исследование основных условий и аспектов практической реализации программы формирования межгосударственных отношений между Украинским Государством гетмана Павла Скоропадского и стран Четверного Союза. Особое внимание в статье уделено деятельности дипломатической миссии в Вене, задачей которой была практическая реализация австро-венгерского вектора внешнеполитической стратегии Украинского Государства.

В статье проанализированы попытки установления и расширения связей с Болгарским царством и Османской Империей, противостояние территориальным претензиям Румынии и Польши.

Отдельно освещены процесс реализации геополитической стратегии гетманского государства главами дипломатических миссий: в Болгарском царстве – А. Шульгиным, в Австро-Венгрии – В. Липинским и М. Левитским, первым временным представителем Украины в Турции.

Анализ материалов по исследуемой теме позволяет констатировать, что активность дипломатического корпуса Украинского государства в данном направлении действительно принесла большую пользу для становления молодого государства в тех условиях, в которых произошло ее формирование.

**Ключевые слова:** Первая мировая война; Украинское Государство; гетманское правительство; Четверной Союз; дипломатия; внешняя политика; геополитика

### Постановка проблеми.

Період існування Української Держави кінця квітня – початку грудня 1918 р. є особливо цікавим своєю складністю. Українська Держава була одним із можливих образів нової України, яка відновлювала свою незалежність і навколо чого точилася боротьба внутрішніх сил. За своєю інтенсивністю ця боротьба набувала форм гострого громадянського конфлікту, що відповідало умовам Української революції 1917-1921 рр. Із цієї точки зору геополітичне позиціонування України, яким його бачили гетьман Павло Скоропадський та його прибічники, було частиною консервативного проекту Української революції.

### Аналіз досліджень і публікацій.

У новітній вітчизняній історіографії було проведено своєрідну «реабілітацію» Української Держави та її провідних діячів. Було проведено низку вагомих конференцій, присвячених проблемам осмислення історії Української Держави і особистостей її провідників та ідеологів, формування дипломатичного корпусу, створення дієвого механізму реалізації зовнішньої політики.

Зокрема, цілий пласт досліджень із даної тематики було оприлюднено на II Міжнародній науковій конференції «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року» (1998 р.), Всеукраїнських наукових читаннях пам'яті В'ячеслава Липинського з нагоди 120-річчя з дня народження (2002 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії» (2008 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 95-річчя Української Держави та 140-річчя від дня народження Павла Скоропадського)» (2013 р.).

Були видані збірки «Останній гетьман.

Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського» [1] та «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. Наук. зб. присвячений 125-річчю від дня народження П. Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави» [2], «Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)» [3].

**Метою роботи** є висвітлення внеску дипломатичного корпусу Гетьманату в реалізацію геополітичної стратегії П. Скоропадського.

### Вклад основного матеріалу.

Важливим напрямком геополітичної стратегії Гетьмана П. Скоропадського слід вважати вирішення так званого Західноукраїнського питання. Воно полягало у двох аспектах:

- встановлення дипломатичних зв'язків із Австро-Угорщиною з метою ратифікації нею Брестського мирного договору, а також з метою визнання останньою Української Держави;

- встановлення суверенітету Української Держави на територіях розселення етнічних українців на Західній Україні, землі якої перебували у складі, під протекторатом чи в інший спосіб підпорядковувались Австро-Угорщині.

Реалізація і першого, і другого напрямку зовнішньої політики Української Держави багато в чому залежала від дипломатичної майстерності та досвіду українського посла у Відні.

Т. Осташко з цього приводу зауважує, що «уряд П. Скоропадського намагався уладнати взаємини з Австро-Угорщиною, причому діяв досить рішуче й наполегливо. Між іншим, Відень від самого початку приходу гетьмана П. Скоропадського до влади ставився до нього з пересторогою. Він дуже болісно відреагував на титул «Гетьман усієї України», який номінально поширював його владу також на українські землі у складі Габсбурзької

монархії. У листах до Києва В. Липинський пропонував урядові і Міністерству закордонних справ рішучіше відстоювати право на українські землі й вимагати ратифікації та виконання Віднем Брестських угод. Він пропонував не лише висловлювати ноти протесту, а й погрожувати припиненням поставок хліба й навіть відкликанням посольства з Відня, тобто розривом дипломатичних відносин» [4, с. 657]. «Українське посольство в Австрії мало першорядний статус. Призначення послом у Відні В. Липинського було свідченням великого значення, яке надавала Українська держава політичним стосункам з Австро-Угорщиною. Це був ключовий дипломатичний напрям з огляду на те, що саме Австро-Угорщина мала в своєму складі українські й польські землі, що вимагало тут від України особливо сильної і активної дипломатії. Обізнаність В. Липинського з польською проблемою, його авторитет у впливових галицьких колах і серед українців державницької орієнтації свідчили про те, що він є найбільш вдалою кандидатурою на цю важливу дипломатичну посаду» [5, с. 325].

Л. Білас у своїх дослідженнях зауважував те, що В. Липинський підійшов до реалізації своєї дипломатичної місії неординарно, налагодивши спочатку контакти в науковому середовищі Відня, а потім вже в дипломатичному. Справа в тому, що В. Липинський був визнаним на заході політичним та громадським діячем і істориком, а тому його призначення на посаду посла Української Держави «було кроком надзвичайно розсудливим та далекоглядним, враховуючи його прагнення до об'єднання українських земель» [6, с. 37-38]. Ще більш ємний та цілковито правдивий історико-політичний портрет В. Липинського можна знайти в працях Б. Яроша, який акцентує увагу на тому, що В. Липинський хоча і не був дипломатом за своїм фахом чи освітою, однак він був надзвичайним прихильником української державності і обстоював позицію необхідності існування «державного утворення на теренах Українських земель, в тому числі і тих, що входили до складу Австро-Угорщини» [7, с. 172-173].

Таким чином, перебування на посаді посла Української Держави В. Липинського у Відні, на противагу Ф. Штенгелю у Берліні, не дали суттєвих сьогочасних переваг, однак заклали підвалини для подальшого об'єднання українських земель. Австро-Угорщина ніколи не розглядала можливість існування потужного східного сусіда, а тому протистояла у цих питаннях навіть Німеччині, хоча, як демонструє практика ратифікації Брестської угоди, політикум Австро-Угорщини був надзвичайно розрізнений та переймався виключно проблемами єдності імперії.

Дипломатична місія у Відні загалом може

вважатися досить ефективною, якщо розглядати її в перспективі появи нових можливостей для реалізації геополітичної стратегії П. Скоропадського. «Водночас залишалось чимало зовнішньополітичних, зокрема територіальних проблем, неврегульованих через непоступливість позиції Австро-Угорщини. Незважаючи на підтримку гетьмана німецькою стороною і активну діяльність міністра Кюльмана та посла Мумма, які домагались обов'язкового виконання Брестської угоди щодо Холмщини, Відень порушив домовленості про її передання Україні, більш того, відмовлявся ратифікувати Брестський договір Центральних держав з Україною, тому угода про автономію Галичини й Буковини не була реалізована» [8, с. 183].

Хоча загалом той факт, що Австро-Угорщина відмовиться від ратифікації Брестської угоди, був очевидним, а більш того передбачуваним. Тому основною метою діяльності В. Липинського у Відні слід вважати все ж таки обстоювання інтересів Української Держави з метою розширення суверенітету на всі території проживання етнічних українців. Об'єднання українських земель, що перебували у складі Австро-Угорщини, а також частково у складі Румунії та Польщі В. Липинський ставив собі за першочергове завдання.

Для цього після свого призначення в якості посла в Австро-Угорщині 21.06.1918 року В. Липинський зі своїм радником І. Токаржевським-Карашевичем та послом Української Держави в Болгарському Царстві О. Шульгіним провели «важливі зустрічі у Львові з визначними галицькими політичними діячами, керівниками української репрезентації в австрійському парламенті Костем Левицьким і Євгеном Петрушевичем, митрополитом греко-католицької церкви Андреем Шептицьким» [8, с. 365]. Окремим напрямком роботи посольства В. Липинського була визначена опіка над «українцями – військовополоненими і біженцями на землях Габсбурзької імперії» [9].

Окремо слід звернути увагу на те, що П. Скоропадський доручив В. Липинському саме через Австро-Угорщину встановити та розширити зв'язки із Болгарським Царством та Османською Імперією.

Загалом Австро-Угорський вектор зовнішньополітичної стратегії Української Держави зводився скоріше до захисту українських інтересів від посягань європейських держав.

По-перше, місія посольства у Відні включала окрім спонукання Австро-Угорського уряду до ратифікації Брестської мирної угоди, також і до виконання її іншими членами Четверного Союзу: Болгарією та Туреччиною.

По-друге, важливим, але так і нездійсненим, завданням виявилось протистояння територіаль-

ним претензіям Румунії та Польщі. Перша, маючи підтримку Австро-Угорщини, претендувала на землі Буковини. Однак, захоплення міста Чернівці румунськими військами сталося лише після падіння Австро-Угорщини. Польська ж дипломатія виявилася потужнішою за українську, оскільки не лише протистояла ратифікації Австро-Угорщиною Брестської мирної угоди, але і висловлювала претензії на території Лемківщини, Посаяння, Холмщини й Підляшшя. Окупація польськими військами цих територій відбулася в листопаді 1918 року після розпаду Австро-Угорщини.

По-третє, економічний зріз двосторонніх відносин між Українською Державою та Австро-Угорщиною постійно демонстрував панування інтересів останньої. Хоча посольство В. Липинського у Відні і було найчисленнішим із усіх закордонних представництв Української Держави, однак домогтися виконання всіх покладених завдань В. Липинський так і не зміг.

Разом із тим, даючи історичну оцінку реалізації австро-угорського геополітичного вектору, слід зауважити, що вихідні умови були надзвичайно складними. Українська Держава, яка фактично утворилася за результатами Першої Світової Війни, була новим суб'єктом міжнародних відносин, але намагалася реалізувати власний потенціал, враховуючи ресурси та геополітичне становище. В. Липинський досяг максимальних успіхів, враховуючи наявні ресурси та можливості Української Держави, однак він був фактично позбавлений підтримки Голови Ради Міністрів та гетьмана П. Скоропадського, які віддали перевагу Німеччині. Хоча саме В. Липинський, розуміючи падіння Австро-Угорщини, передбачив основні загрози територіальній цілісності України з боку Румунії та Польщі і намагався попередити окупацію західних земель Української Держави, однак в силу відсутності регулярної армії суто дипломатичні спроби не дали необхідного ефекту. Важливим здобутком дипломатів в Австро-Угорщині слід відзначити встановлення контактів із Болгарією та Туреччиною, що в подальшому відкрило нові можливості для міжнародних відносин Української Держави на тлі загрози агресії з боку Більшовицької Росії.

Насправді ж діяльність В. Липинського у Відні багато в чому сприяла порушенню рівноваги Четверного Союзу та реальній підтримці визвольного руху на українських землях у складі Австро-Угорщини. Наприклад, той факт, що саме В. Липинським було налагоджено перші дипломатичні контакти з Болгарським Царством та Туреччиною у Відні, засвідчують далекоглядність дипломата та складність завдання, яке перед ним стояло при очоленні власної дипломатичної місії.

Посольство в Болгарському Царстві очолив О. Шульгін, який був досить перспективним дипло-

матом та якому дісталася незвичайна місія – поширення економічної та торговельної співпраці із Болгарією і налагодження через цю країну торговельних контактів із країнами півдня Європи. «Аналізуючи взаємини України з Болгарією, треба відзначити, що від самого початку вони склалися дуже добре. Приязне ставлення до України та гетьмана П. Скоропадського демонстрував болгарський цар Фердинанд, який був задоволений тим, що замість заборчої, імперіалістичної Росії, сусідом Болгарії по північному березі Чорного моря є Україна. Важливим аспектом українсько-болгарських відносин у цей період було поглиблення торговельно-економічних зв'язків, які істотно збільшили заплановані Брестським мирним договором обсяги поставок українських товарів у Болгарію» [10, с. 134-135]. Гетьман П. Скоропадський та Д. Дорошенко чітко усвідомлювали, що Болгарія є однією із найбільш слабких у політичному сенсі країн із Четверного Союзу, а тому дипломатичний потенціал Української Держави дасть змогу реалізувати південно-європейський геополітичний вектор. Однак, відносини з Болгарією встановлювалися досить складно з організаційної точки зору, оскільки багато часу займало вирішення проблеми економічного співробітництва, пошуку найбільш оптимальних сфер для торгівлі тощо. Сама дипломатична місія на чолі з О. Шульгіним переймалася також проблемою ратифікації Брестської мирної угоди, але домагалася цього виключно після того, як таку ратифікацію здійснила Німеччина.

О. Шульгін, судячи з його політичної активності, мав і інші завдання гетьмана П. Скоропадського. По-перше, видається його надзвичайна хитрість у самому маршруті слідування із дипломатичною місією до Софії. З початку посол відвідує Відень, після того Белград, Бухарест і лише потім Софію. При цьому вже у Відні він обмінюється дипломатичними документами із послом Болгарії у Австро-Угорщині, а у Бухаресті, зустрічаючись із представниками української інтелігенції, оголосив про свої наміри в Болгарії. Такі дії викликали невдоволення у дипломатичних колах Австро-Угорщини, яка вважала Болгарію своєю сферою впливу.

Натомість О. Шульгін одразу по прибутті у Софію домігся «укладання двосторонньої угоди про торгівлю між Українською Державою і Болгарією. Усвідомлюючи брак часу, О. Шульгін волів не очікувати призначення з Києва офіційного консульства та окремого торговельного агента. Посольство переймалося також проблемою захисту прав біженців з України, опікою над військовополоненими українцями» [11, с. 30-31].

Крім того, як зауважує А. Папакін, «судячи з документів, одним з основних питань діяльності українського посольства в Болгарії були справи

військовополонених. Колишні російські піддані, захоплені у полон у ході Першої світової війни, за умовами Брестського миру повинні були бути звільнені; болгарський уряд не перешкодив цьому, але на перешкоді стали дії української сторони: затягування зі створення спеціальної комісії, відсутність військового аташе ген. Б. Бобровського, відсутність грошей» [12, с. 35]. «У підсумку О. Шульгін домогся визволення з полону й дозволу на повернення до Батьківщини 15 тис. військовиків-українців, що були зосереджені у Болгарії та на Балканах й переправлялися до Одеси через транзитний табір у Варні. Крім того, практично без ускладнень було розв'язано питання відновлення майнових і громадянських прав українських громадян у Болгарії та болгарських громадян в Українській Державі» [13, с. 55].

По-друге, дипломатична активність О. Шульгіна зводилася в Софії до активного захисту українських інтересів у питаннях румуно-українських відносин. О. Шульгін домагався підтримки Царя Болгарії Фердинанда I Кобура в питаннях можливої військової допомоги або можливих гарантій захисту кордонів Української Держави від Румунської агресії. Двосторонні відносини у військовій сфері підтримувалися і послом Болгарського Царства у Києві І. Шишмановим. Цікаво, що саме за допомогою І. Шишманова були укладені одні з перших економічних угод між Українською Державою та Болгарським Царством у військовій та продовольчій сферах. Більше того, саме Болгарія стала першою країною, яка відкрила своє представництво у Києві, визнавши при цьому незалежність Української Держави.

Реалізація геополітичної стратегії стосовно Туреччини розпочалася з призначення М. Левитського «першим тимчасовим представником України в Туреччині. Це рішення українського уряду було направлено Великому Візирю Талаату-паші листом від 8 квітня 1918 року. Туреччина також направила до Києва своє посольство. Першим послом став досвідчений дипломат Ахмет Мухтар Бей. Поруч із дипломатичною місією в Києві також було засновано консульські установи Туреччини в Харкові та Одесі. Зазначений період вважається провідними турецькими фахівцями ключовим у формуванні підвалин двосторонніх взаємин» [14, с. 28]. Насправді укладення Брест-Литовського мирного договору стало важливим кроком на шляху політичного та економічного єднання країн. Хоча їх історичне минуле було надзвичайно складним, на етапі Першої Світової війни Порто розглядалася вітчизняними дипломатами як можливий майданчик для контактів із країнами Антанти, оскільки Туреччина була слабкою у військовому плані і потерпала від поразок військ Антанти.

Усталеності в українсько-турецькі відносини привніс віденський період В. Липинського, який 22.08.1918 року «у Відні обмінявся ратифікаційними грамотами з представниками Османської Імперії. Українську сторону репрезентував В. Липинський, турецьку за підписом Магомета V – турецький посол у Відні Гусейн-Гільмі-Паша. Головою українського посольства в Туреччині ще в червні 1918 р. було призначено М. Суковкіна» [15, с. 172]. «Незважаючи на дуже складну ситуацію у країні (вихід з війни та присутність у Золотому Розі військових кораблів Антанти), турецький султан Магомет П'ятий прийняв українців із великими почестями. Він тепло привітав посла М. Суковкіна, потім особисто кожного з членів представництва, заявивши, що «дуже радий був пізнати нас і бажає нам доброго життя в своїй державі» [16, с. 360]. Такий прийом і головне участь М. Суковкіна в офіційних заходах, що провадилися Османським двором, давала йому змогу встановити надзвичайно тісні контакти з турецькими торговельними та політичними колами. Однак, коротка тривалість дипломатичної місії не дала необхідних результатів у контексті реалізації геополітичної стратегії гетьмана П. Скоропадського.

Більше того, як зауважує в своїх працях В. І. Головченко, «М. Суковкін до кінця не розумів значення Туреччини для Української Держави, намагаючись використовувати потенціал турецького султана Магомета П'ятого для політичного тиску на країни Четверного Союзу з метою послаблення окупаційного ярма на українську державність, а також в питаннях розбудови відносин із Кримом, а точніше в питанні приєднання території Кримського півострова до Української Держави» [17, с. 560-562]. Саме таку мету переслідував М. Суковкін, перебуваючи в Туреччині, оскільки кримське питання вже давно назріло для вирішення в українській метрополії, але для цього Україна потребувала союзників, одним із яких М. Суковкін бачив беззаперечно Туреччину, яка вже вийшла з війни, але прагнула реваншу за рахунок менших та слабших країн.

#### **Висновки.**

Таким чином, підсумовуючи внесок дипломатичного корпусу гетьманату в реалізації геополітичної стратегії П. Скоропадського, слід зауважити наступне.

По-перше, чітка зовнішньополітична доктрина так і не була вироблена за часів існування Української Держави. Власне, навіть сам П. Скоропадський чітко не визначав пріоритети зовнішньої політики, хоча і сконцентрував повноваження в сфері міжнародних відносин у своїх руках.

По-друге, аналіз дипломатичної активності МЗС та реального геополітичного становища Української Держави продемонстрували хиб-

ність установлених напрямків та цілей, оскільки було знехтувано значенням російської загрози для українського суверенітету, а також значенням країн Антанти в умовах, коли стало зрозуміло, що поразка Четверного союзу в Першій Світовій Війні є неминучою.

По-третє, активність дипломатичного корпусу

Української Держави насправді принесла велику користь для становлення молодій державі в тих умовах, у яких відбулося її формування. Дипломатичні місії в Німеччині та Австро-Угорщині, а також посольство в Болгарії домоглися значних результатів у розширенні міжнародного визнання Української Держави.

### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Останній гетьман: ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського, 1873-1945 / відп. ред. О. Лупанов // Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України. – Київ: Академпрес, 1993. – 397 с.
2. Кульчицький С. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: наук. зб., присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року / С. Кульчицький [та ін.]. – Київ, 1998. – 242 с.
3. Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження) // Національна та історична пам'ять. – 2013. – № 7. (Спецвипуск).
4. Осташко Т. В'ячеслав Липинський – історик, політик, дипломат / Т. Осташко // Україна дипломатична: науковий щорічник. – 2002. – № 3. – С. 656-659.
5. Нариси історії української революції 1917-1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) // НАН України. Інститут історії України. – Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2012. – Кн. 1. – 390 с.
6. Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик / Л. Білас // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (Студії). – Київ; Філадельфія, 1994. – Т. 1. – С. 30-41.
7. В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення: Зб. наук. праць / Ред. Б. Ярош // НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень та ін. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2001. – 188 с.
8. Дацків І. Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917-1923 рр.) – Рукопис: дис. ... доктора істор. наук: 07.00.02 / І. Б. Дацків. – Київ: Дипломатична академія України при МЗС України, 2010.
9. ЦДАВО України, ф. 3198, оп. 2, спр. 3, арк. 3. 2 Там само, спр. 2, арк. 1-4
10. Дацків І. Б. Дипломатичні заходи Гетьманату П. Скоропадського щодо міжнародного визнання і недоторканості кордонів України / І. Б. Дацків // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2008. – № XIV. – С. 133-136.
11. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. / В. Павленко – Київ: Інститут історії України НАН України, 1995.
12. Папакін А. Українські архівні документи з історії українсько-болгарських дипломатичних стосунків 1918-1920 рр. / А. Папакін // Славистична збірка. – Випуск 1: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). – Київ, 2015.
13. Гай-Нижник П. П. Українсько-болгарські міждержавні і дипломатичні відносини: рік 1918-й / П. П. Гай-Нижник // Гілея. – 2017. – Т. 125 – № 10. – С. 47-58.
14. Корсунський С. В. Українсько-турецькі відносини: минуле, сьогодення, завтра... / С. В. Корсунський // Зовнішня політика і дипломатія: погляд із XXI століття. – 2011. – № 17. – С. 24-31.
15. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Д. Дорошенко. – Київ: Темпора, 2002. – Т. 2. – 351 с.
16. Головченко В. І. Суковкін Михайло Акініфійович // Українська дипломатична енциклопедія: [у 2-х т.] / В. І. Головченко. – Київ: Знання України, 2004. – Т. 2. – 812 с.

### REFERENCES

1. Lupanov, O. (Eds.). (1993). *Ostanniy het'man : yuvileyyny zbirnyk pam'yati Pavla Skoropads'koho, 1873-1945* [The last hetman: the jubilee collection of the memory of Pavlo Skoropadsky, 1873-1945]. Center for Social Studies them V. Lypinsky, Institute of Ukr. Archeology of the Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Akadempres [in Ukrainian].
2. Kul'chyts'kyu, S. et al. (1998). *Het'man Pavlo Skoropads'kyu ta Ukrayins'ka Derzhava 1918 roku* [Hetman Pavlo Skoropadsky and the Ukrainian State of 1918]. *Nauk. zb., prysvyachenyy 125-richchyu vid narodzhennya Het'mana Skoropads'koho, ta 80-richchyu proholoshennya Ukrayins'koyi Derzhavy 1918 roku – scientific collection devoted to the 125th anniversary of the birth of Hetman Skoropadsky and 80-th anniversary of the proclamation of the Ukrainian state of 1918*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Pavlo Skoropads'kyu – ostanniy het'man Ukrayiny (do 140-richchya vid dnya narodzhennya) [Pavlo Skoropadsky – the last hetman of Ukraine (to the 140th anniversary of his birthday)]. (2013). *National and historical memory*, 7 (Special issue) [in Ukrainian].
4. Ostashko, T. (2002). Vyacheslav Lypyn's'kyu – istoryk, polityk, dyplomat [Vyacheslav Lipinsky is a historian, politician, diplomat]. *Diplomatic Ukraine: Scientific Yearbook*, 3, 656-659 [in Ukrainian].
5. Smoliy, V.A. (Eds.). (2012). *Narysy istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv* [Essays on the history of the

- Ukrainian revolution of 1917-1921]. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. (Vol. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo Naukova dumka NAN Ukrainy» [in Ukrainian].
6. Bilas, L. (1994). Vyacheslav Lypyns'kyi – istoryk [Vyacheslav Lipinsky is a historian]. Vyacheslav Lipinsky: Historical and Political Heritage and Modern Ukraine. (Vol. 1.), (pp. 30-41). Kyiv; Filadelfiya [in Ukrainian].
  7. Yarosh, B. (2001). Vyacheslav Lypyns'kyi – ideoloh ukrayins'koho derzhavotvorennya [Vyacheslav Lipinsky is an ideologue of the Ukrainian state-building]. Lutsk: Volyn. obl. druk. [in Ukrainian].
  8. Datskiv, I.B. (2010). Dyplomatiya ukrayins'kykh natsional'nykh uryadiv u zakhysti derzhavnosti (1917-1923 rr.) [Diplomacy of the Ukrainian National Governments in the Defense of the Statehood (1917-1923)]. Doctor's thesis. Kyiv: Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine [in Ukrainian].
  9. TsDAVO Ukrainy, f. 3198, op. 2, spr. 3, ark. 3. 2 Tam samo, spr. 2, ark. 1-4 [in Ukrainian].
  10. Datskiv, I.B. (2008). Dyplomatychni zakhody Het'manatu P. Skoropads'koho shchodo mizhnarodnoho vyznannya i nedotorkanosti kordoniv Ukrainy [Diplomatic measures of Hetmanate P. Skoropadsky concerning the international recognition and inviolability of the borders of Ukraine]. Scientific notes of M. Kotsyubinsky Vinnitsa State Pedagogical University. History, XIV, 133-136 [in Ukrainian].
  11. Pavlenko, V. (1995). Ukrayins'ko-bolhars'ki vzayemyny 1918-1939 rr. [Ukrainian-Bulgarian relations 1918-1939]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
  12. Papakin, A. (2015). Ukrayins'ki arkhivni dokumenty z istoriyi ukrayins'ko-bolhars'kykh dyplomatychnykh stosunkiv 1918-1920 rr. [Ukrainian archival documents on the history of Ukrainian-Bulgarian diplomatic relations 1918-1920]. Slavic collection. Issue 1: Collection of articles on the materials of the First International Scientific Sokhaniv Readings (Kyiv, November 18, 2014). Kyiv [in Ukrainian].
  13. Hay-Nyzhnyk, P.P. (2017). Ukrayins'ko-bolhars'ki mizhderzhavni i dyplomatychni vidnosyny: rik 1918-y [Ukrainian-Bulgarian intergovernmental and diplomatic relations: the year of 1918]. Hileya, 125 (10), 47-58 [in Ukrainian].
  14. Korsunsky, S.V. (2011). Ukrayins'ko-turets'ki vidnosyny: mynule, s'ohodennya, zavtra... [Ukrainian-Turkish Relations: Past, Present, Tomorrow...]. Foreign Policy and Diplomacy: A View from the 21st Century, 17, 24-31 [in Ukrainian].
  15. Doroshenko, D. (2002). Istoryia Ukrainy 1917-1923 rr. [History of Ukraine 1917-1923]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
  16. Holovchenko, V.I. (2004). Sukovkin Mykhaylo Akinfiyovych [Sukovkin Mikhail Akinfiyovych]. Ukrainian Diplomatic Encyclopedia. (Vols. 1-2). Kyiv: Znannya Ukrainy [in Ukrainian].

**Приходько Микола Миколайович**

Аспірант

Національний Педагогічний Університет ім. М. П. Драгоманова  
02000, м. Київ, вул. Пирогова, 9

**Prykhodko Mykola M.**

Post-graduate-student

National Pedagogical Dragomanov University  
9, Pirogova str., Kyiv, 02000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7428-8540 Email: prihod@ukr.net

Цитування: Приходько М. М. Внесок дипломатичного корпусу Гетьманату в реалізацію геополітичної стратегії Павла Скоропадського / М. М. Приходько // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 63-69.

Citation: Prykhodko, M.M. (2018). Vnesok dyplomatychnoho korpusu Hetmanatu v realizatsiiu heopolitychnoi stratehii Pavla Skoropadskoho [Contribution of the Hetmanate's diplomatic corps in implementing the geopolitical strategy of Pavlo Skoropadsky]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 63-69.

Стаття надійшла / Article arrived: 8.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 14.03.2018

DOI: 10.15421/171840

УДК: 792.2(477.62-2)(045)

## Зародження та становлення театрального мистецтва в Маріуполі протягом XIX ст.

*Демідко О. О., Маріупольський державний університет*

Досліджено становлення театрального мистецтва в Маріуполі. Зроблено історичний екскурс, що дозволило проаналізувати та визначити особливості театральної культури Маріуполя протягом XIX ст. Виявлено, що протягом 40-х років XIX ст. вагомим чинником формування театральної культури в Маріуполі стає наявність мандрівних (пересувних) труп. Охарактеризовано виникнення першої професійної трупи в місті, загальні тенденції розвитку маріупольського театру, а також проаналізовано наявні проблеми в театральній культурі міста у зазначений період. З'ясовано, що особливе місце в театральному житті Маріуполя наприкінці XIX ст. посідав український музично-драматичний театр. Встановлено, що особливостями розвитку театрального мистецтва в Маріуполі в цей період стали постійна наявність у регіоні гастролюючих труп, музично-розважальна спрямованість багатьох вистав та розвиток аматорського руху. Оцінено вплив театрального мистецтва на мешканців міста і встановлено, що серед маріупольців театр користувався великим пошануванням.

**Ключові слова:** маріупольський театр; антрепренер; «Храм музи Мельпомени; Концертна зала; зимовий театр

## The birth and formation of theatrical art in Mariupol during XIX the century

*Demidko O. O., Mariupol State University*

The author explores the history of Mariupol theater in the initial period of its activity. The research allowed to analyze the features of the theatrical life of Mariupol in the initial period of development of the theater. Based on the available literature, the author examined the general trends of formation and development of the theater in Mariupol during XIX century. Scientific interest in the issues of the history of theater as a social phenomenon, regional characteristics of a culture of Ukraine, and rethinking the revival of forgotten pages of artistic life in the regions, the study of their genesis is actively updated in domestic science present.

History of theatrical art in Mariupol began in the mid-19th century, when the city began to appear visiting acting troupe brought into the city entrepreneur Vladimir Vinogradov. Due to the lack of suitable premises performances were held in rented barns, which were often lacking the most basic conditions.

In 1878 Shapovalov created the first professional troupe in Mariupol. It was in 1878 – is considered the founding year of Mariupol theater for many reasons. First, the city created a special space for the theater, and secondly acted ongoing training Mariupol corpse. V. Shapovalov first performances were a great success, but in spite of this at the end of the season was an entrepreneur in a very difficult financial position.

In 1887 the opening of the theater building, built at the expense of the same Basil Shapovalov, which was called the Concert Hall, and later – Winter Theatre. Opening of the Hall was a great event in the life of the city, wrote about him in the metropolitan and provincial newspapers. Hall has begun to attract the best in the seaside town theater forces of Ukraine and Russia. In gratitude, the city government released V. Shapovalov from tax for a concert hall for 10 years.

Thus, the formation and development of creative theater culture Mariupol began in the mid XIX century. When the city appeared first permanent acting troupe. Due to lack of space performances were held in rented storage rooms, which often did not have basic conditions. In 1878, the city established the first local company, consisting of professional actors. After the opening of the concert hall V. Shapovalov collective creative work was aimed at staging performances of Russian and Ukrainian classics. Mariupol theater has always remained faithful to the traditions of the past, and maintaining the level of excellence of its productions.

**Keywords:** Mariupol theater impresario; «Temple of the Muses Melpomene»; a concert hall; a winter theater

## Зарождение и становление театрального искусства в Мариуполе в течение XIX в.

*Демидко О. А., Мариупольский государственный университет*

Исследовано становление театрального искусства в Мариуполе. Сделан исторический экскурс, что позволило проанализировать и определить особенности театральной культуры Мариуполя в течение XIX в. Выявлено, что в течение 40-х годов XIX в. весомым фактором формирования театральной культуры в Мариуполе становится наличие гастролирующих трупп. Охарактеризовано возникновения первой профессиональной труппы в городе, общие тенденции развития маріупольского театра, а также проанализированы существующие проблемы в театральной культуре города в указанный период. Выяснено, что особое место в театральной жизни Мариуполя в

конце XIX в. занимал український музикально-драматический театр. Установлено, что особенностями развития театрального искусства в Мариуполе в этот период стали постоянное наличие в регионе гастролирующих трупп, музыкально-развлекательная направленность многих спектаклей и развитие любительского движения. Оценено влияние театрального искусства на жителей города и установлено, что среди мариупольцев театр пользовался большим уважением.

**Ключевые слова:** мариупольский театр; антрепренер; «Храм музыки Мельпомены»; концертный зал; зимний театр

### Постановка проблеми.

**В**ивчення регіональних традицій театрального мистецтва залишається невичерпним об'єктом для дослідження духовної культури суспільства. На сьогоднішній день театральне життя Маріуполя не висвітлено як самобутній мистецький феномен, потребує осмислення з позицій розуміння його як культурної цілісності. Протягом XIX ст. відбулося формування, творче становлення та пошук власного шляху у мистецтві своєрідної театральної культури міста.

Регіональна проекція, за допомогою якої розглядається театральне мистецтво Маріуполя в цілісному культурно-історичному аспекті соціального, духовного, художнього, мистецького життя регіону кінця XIX – початку XX ст., уможливило сучасну інтерпретацію культури України в її регіональних вимірах.

### Аналіз досліджень і публікацій.

Загальною думкою є думка про те, що першим історіографом театру в Маріуполі був викладач давніх мов Олександрійської чоловічої гімназії О. Петрашевський, який написав нарис, що вміщений у збірці «Мариуполь и его окрестности: отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии» від 1892 р. У ньому розглянуто численні проблеми, пов'язані з формуванням театральної культури Маріуполя у XIX ст. У роботі радянського бібліографа, бібліотекознавця та літературознавця Ю. Меженка «Життя артистки» висвітлюється діяльність видатної української акторки Любові Павлівни Ліницької у трупі В. Шаповалова.

Формування і становлення театральної культури Маріуполя досліджували краєзнавці А. Иванов [1], Л. Чуприк [9], Л. Яруцький [10-13]. Незважаючи на наявність праць, присвячених розвитку театрального мистецтва в Маріуполі, до цього часу відсутнє спеціальне історичне дослідження, присвячене означеній проблематиці. Більшість публікацій представлена критичними рецензіями на сторінках місцевої періодичної преси. Цей матеріал потребує систематизації, осмислення і введення до наукового обігу в якості фактологічної бази.

**Мета дослідження** – проаналізувати зародження та становлення театрального мистецтва в Маріуполі протягом XIX ст.

### Виклад основного матеріалу.

Складні умови історичного та соціально-

економічного життя українського народу XIX та початку XX століть позначалися на культурному розвитку мешканців Приазов'я. Проте в таких складних умовах серед жителів Маріуполя відчувався потяг до мандрівного дійства. Тривалий час у регіоні не було жодного стаціонарного театру.

Протягом 40-х років XIX ст. вагомим чинником формування театральної культури в Маріуполі стає наявність мандрівних (пересувних) труп. Так, у 1847 р. трупа антрепренера В. Виноградова, згодом актора петербурзького Олександрінського театру, прибувши до Маріуполя, відкрила перший театральний сезон. Спочатку вистави мешканцям міста здалися дивними і незрозумілими. Суспільство, не виховане на театральному мистецтві, не могло одразу відповідно реагувати на культурні нововведення. Але, незважаючи на це, трупа В. Виноградова мала в Маріуполі успіх [3, с. 291]. Через відсутність театрального приміщення вистави можна було побачити в кам'яній коморі на Катерининській вулиці, що належала купцеві М. Логофетову. Репертуар першого колективу, який відвідав Маріуполь, встановити не вдалося. Відомо, що в той час на сценах провінційних театрів найчастіше ставили твори В. Шекспіра, І. Шиллера, М. Гоґоля, О. Грибоєдова [3, с. 293].

Перший театральний сезон був настільки успішним, що драматичні трупи стали частіше відвідувати Маріуполь. За кілька років театр у Маріуполі став центром культури міського життя. Цим скористався мариупольський купець Н. Попов, який свою дерев'яну комору нашвидку переобладнав на театральне приміщення і дав йому пишну назву: «Храм музи Мельпомени» [11, с. 176]. У театрі були обладнані невелика сцена, місце для оркестру, партер з декількох рядів лав і галерея в кінці зали. У будівлі могло розміститися не більше 30-40 осіб. Місцеві мешканці відвідували театр дуже охоче і щедро винагороджували різними подарунками тих антрепренерів і акторів, які особливо їм подобалися. «Храм музи Мельпомени» приносив чимало незручностей як акторам, так і публіці, проте на його сцені грали цікаві трупи, відомі на той час усій Російській імперії. Отримуючи дуже часто від різних антрепренерів пропозиції здати їм в аренду для драматичних вистав «Храм Мельпомени», Н. Попов вирішив удосконалити театр: розширив сцену, влаштував ряд лож, а галерею з окремим входом розмістив нагорі. Однак, як зауважує перший історіограф те-

атру в Маріуполі О. Петрашевський, побудований «Храм музи Мельпомени» був далеким від свого справжнього «типу», але порівняно зі старим театром він був дуже зручним і красивим». У бенефісні дні театр приносив до 300 руб. прибутку [3, с. 292].

Поступово Маріуполь набуває популярності театральних місць, яке охоче відвідували професійні трупи. У 1868 р. в місто прибули одночасно дві трупи – Пілоні і Міодушевського. Трупа Пілоні грала в старому театрі Н. Попова, а для трупи Міодушевського акторам вдалося умовити місцевого мешканця В. Айналова обладнати під театр свою комору на Катерининській вулиці. На той час маріупольці надавали перевагу трагедіям, драмам та малоросійським п'єсам. Театр В. Айналова мав неабияку сцену, зручні, оббиті червоним сукном місця для публіки, ярус лож і галерею. Кореспондент журналу «Артист», одного з провідних видань театральної періодики останньої третини XIX ст. в Російській імперії, повідомляв: «На сцені нового театру найбільший успіх мала провінційна артистка Жданова, у якої в Маріуполі була велика кількість шанувальників. Користувався любов'ю публіки у новому театрі й актор малоросійських ролей Любимов-Деркач, у той час як у старому театрі успіхом користувався трагік Александров» [4, с. 191].

Отже, одночасно в Маріуполі грали дві театральні трупи і жодна з них не залишилася в збитку. І це при тому, що кількість мешканців у місті в той час становила 7 644 особи [11, с. 178].

Після закінчення сезону і з від'їздом трупи Міодушевського з Маріуполя В. Айналов зруйнував театр і натомість побудував торгові лавки [4, с. 191].

Згодом Н. Попов продав свій театр Кіюце, а той своєю чергою – І. Деспоту. У театрі І. Деспота видатним антрепренером був місцевий громадянин В. Шаповалов (1845-1897) [3, с. 294]. У 1878 р. він створив першу професійну трупу в Маріуполі. Цей факт підтверджують відомості першого номеру щомісячного журналу з питань драматургії і сценічного мистецтва «Театральна бібліотека». У цьому виданні вказувалося, що в 1878 р. в Маріуполі «під управлінням В. Шаповалова» були здійснені 22 постановки, що може свідчити про роботу професійної трупи в місті [12, с. 4]. Театральний сезон розпочався восени 1877 р., але саме в 1878 р. було збудоване спеціальне приміщення для театру і почала діяти постійна професійна маріупольська трупа. Зважаючи на це, ми вважаємо датою заснування маріупольського театру саме 1878 рік.

Василь Леонтійович Шаповалов був людиною цілеспрямованою, пристрасно закоханою в театр. Саме ця пристрасність до мистецтва підштовхнула його на ризикований шлях театральних антрепре-

нера. В. Шаповалов був не тільки антрепренером, але й талановитим актором, режисером, вихователем та організатором театральних колективів, він здійснив постановку семи драм – трьох-, чотирьох- і п'яти-актів [9, с. 4]. Маріупольський глядач побачив такі вистави, як «Російське весілля», «Царева наречена», «Людина, яка сміється», слухав триактну оперу «Фауст навиворіт», а сміялися мешканці міста під час чотириактного водевілю «Волоцюга». Успіхом користувалися також одноактні оперети. Всього в 1878 р. В. Шаповаловим було здійснено 22 вистави, що є значним досягненням для початкового періоду діяльності театру [11, с. 181].

Наприкінці XIX ст. набуває розвитку аматорський рух у регіоні. На той час аматорський театр в Україні існував поряд із професійним і був одним із важливих атрибутів національно-культурного відродження. Важливою подією стало створення Маріупольського драматично-музичного товариства у 1884 р. під керівництвом освіченого діяча Е. Батієвського. Члени товариства здійснювали постановки аматорських вистав, влаштовували концерти, сприяли естетичному вихованню мешканців міста [3, с. 297].

У 1885 р. В. Шаповалов ліквідує свою торговельну справу і вирішує побудувати приміщення театру власним коштом. Попри фінансові труднощі та завдяки наполегливій праці, В. Шаповалов втілює у життя свою мрію.

У 1887 р. Василь Леонтійович закінчив будівництво театру на 800 місць із буфетом, фойє, касами та назвав його «Концертною залюю». Серед маріупольців приміщення називали «Зимовим театром». У залі була велика сцена, для якої В. Шаповалов замовив гарні декорації. Водночас були зроблені зручні, пронумеровані сидіння для публіки, особливе, відокремлене від глядачів, місце для оркестру. Театральне приміщення В. Шаповалова було безпечним: до глядацької зали вели широкі двері, в самій залі вихід розташовувався з лівого боку. По кутах залу милувалися 4 ложі, з них одна – «театральна» [3, с. 295].

Концертну залу урочисто відкрили 8 листопада 1887 р. прем'єрою «Ревізора» М. Гоголя. При переповненій залі В. Шаповалов з великим успіхом зіграв роль Городничого [2, с. 127]. Відкриття нового театральних приміщення стало великою подією в культурному житті міста, про нього писали в столичних і провінційних газетах Катеринослава, Ростова, Харкова, Новочеркаська, Таганрогу. «Пан Шаповалов збудував прекрасну Концертну залу», – зазначали «Екатеринославские губернские ведомости». «Обширна», «зручна», «містка», «прекрасна» – такими епітетами нагороджували газети Концертну залу В. Шаповалова. Після побудови нового театру до Приазов'я

були залучені кращі театральні сили України та Росії. На знак подяки міська влада звільнила В. Шаповалова від сплати податку за Концертну залу на 10 років [9, с. 5].

При повному зборі тепер театр давав тисячу рублів прибутку [3, с. 191]. Отже, квиток коштував не менше рубля, і найбідніші верстви населення не могли дозволити собі таку розкіш – відвідати виставу. І все ж таки Концертна зала В. Шаповалова була демократичною – її відвідувала не тільки місцева інтелігенція, тоді ще дуже нечисленна, не тільки багаті купці і заможні міщани. В. Шаповалов демонстрував землякам кращі сучасні вистави, запрошуючи до Маріуполя відомих гастролерів. У першому сезоні (з 8 листопада 1887 р. до 6 березня 1888 р.) маріупольці познайомилися з мистецтвом талановитих акторів В. Андрєєва-Бурлака, М. Глебової, М. Іванова-Козельського. Збори були «більш ніж задовільними». Більшість антрепренерів України у тому сезоні зазнали невдач, на відміну від В. Шаповалова, який «залишився задоволений місцевою публікою». Підводячи підсумки зимового сезону, «Екатеринославские губернские ведомости» писали 26 березня 1888 р.: «Маріуполь – місто вельми інтелігентне, в якому мистецтво цінують насправді» [11, с. 194].

Василь Леонтіївич умів розгледіти й оцінити талановитого актора. У трупі В. Шаповалова з 1888 р. почало працювати подружжя Загорських – Іван Онікійович та Любов Павлівна (Ліницька). В. Шаповалову належить заслуга першовідкривача таланту видатної української акторки Любові Павлівни Ліницької, котра грала в російських та українських виставах, але перевагу надавала останнім. Найбільший успіх вона мала у п'єсах: «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Невільник», «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці». Бібліограф і літературознавець Ю. Меженко зазначав: «У трупі Шаповалова Ліницька на перших ролях і має бенефіс. У неї є власний сценічний гардероб» [5, с. 21]. Через рік (у 1889-му році) подружжя Загорських поїхало до М. Кропивницького, визнаного корифея української культури, який Івана Онікійовича, чия акторська слава була на той час вже досить гучною, взяв у свою трупу відразу ж, а Любов Павлівну – після випробувального терміну [6, с. 35]. Отже, деякі маріупольські актори були запрошені в трупу М. Кропивницького, творця реалістичного українського театру, що слугувало найкращою атестацією В. Шаповалову як режисеру і організатору театральної справи [9, с. 4].

Дослідник маріупольського театру А. Іванов зазначив, що «з усієї трупи глядачі виділили лише чотирьох акторів: І. Загорського, якому особливо вдався український репертуар; Н. Абрамову, О. Вікторова і самого В. Шаповалова (він добре

грав Жака Паганеля). Талановитим актором був О. Вікторов, який не тільки грав, але і виступав у якості автора. Так, наприклад, для свого бенефісу О. Вікторов поставив власну оперетку «Українська ніч», що викликала бурхливі оплески» [1, с. 4].

Особливе місце в театральному житті Маріуполя наприкінці XIX ст. посідав український музично-драматичний театр. Гастролі великих майстрів української сцени М. Кропивницького, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, М. Садовської-Барілотті дали можливість городянам ознайомитися з національною театральною драматургією. Популярністю в Маріуполі користувались вистави «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Сватання на Гончарівці», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Наймичка». На сцені концертної зали грали А. Рютчі, Я. Козельський, Л. Манько та ін. [9, с. 7]. Важливим є те, що «Товариство російсько-малоросійських артистів» під керівництвом П. Саксаганського першим містом для своїх виступів обрало Катеринослав, а другим – Маріуполь.

У спогадах видатного українського актора, режисера і драматурга П. Саксаганського зазначається, що трупа під його керівництвом почала вистави в Маріуполі навесні 1889 р. [7, с. 142]. Звісно, популярністю серед маріупольців користувалися виступи І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського та їхньої сестри М. Садовської-Барілотті. Своім соковитим, красивого тембру сопрано тепло і задушевно виконувала вона українські народні пісні, була незрівнянною в ролі Наталки Полтавки. Успіхом серед маріупольців користувався й Д. Мова, чоловік Марії Карпівни. Талановитий драматичний актор, він з дружиною складав чудовий дует у «Наталці Полтавці», в «Запорожці за Дунаєм», у «Сватанні на Гончарівці» – у всіх спектаклях «Товариства» [11, с. 209].

У Музеї театрального, музичного та кіномистецтва України зберігається годинник із лаконічним написом: «Кропивницькому від маріупольців 29.09.1889 р.». Цей подарунок є матеріальним свідченням того, що дійсно в 1889 р. М. Кропивницький виступав у Маріуполі. Так, у 1891 р. в Маріуполі впродовж декількох днів – з 9 по 14 серпня – гастролувала трупа М. Кропивницького. Збереглися відомості лише про одну виставу «Зайдиголова», в якій М. Кропивницький – автор п'єси – виконав роль Захарки Лободи. Разом із ним виступали такі видатні актори, як Анна Петрівна Затиркевич-Карпінська і Леонід Якович Манько.

27 червня 1892 р. «Товариство» знову приїжджає до Маріуполя. На наступний день гастролі почалися виставою «Безталанна», в якій І. Карпенко-Карий, автор п'єси, виконував роль Івана,

а П. Саксаганський, режисер-постановник – роль Гната [10, с. 4].

У газеті «Приазовский край» від 22 липня 1892 р. повідомлялося: «...15 липня відбувся в Маріуполі останній спектакль малоросів «Товариства» П. Саксаганського. «Товариство», за винятком П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого, залишилося ще в Маріуполі на кілька вистав. 16 липня трупа «Товариства» поставила концерт-виставу за участю Л. Ліницької на користь чоловічого і жіночого хору та танцюристів» [8, с. 3]. Автор кореспонденції не випадково наголосив на участі у концерті-виставі Л. Ліницької: маріупольці пам'ятали Любов Павлівну і пишалися тим, що свій блискучий шлях актриси вона розпочала саме в їхньому місті.

Завдяки зростанню театральної слави міста влітку 1889 р. маріупольці вперше познайомилися зі справжньою оперою. У місті виступила трупа під керівництвом С. Буховецького. Опера «Життя за царя», вперше поставлена в Маріуполі, пройшла при повних зборах. На останньому спектаклі «Гугеноти» публіка не знала, як і чим висловити свій захват: квіти, бурхливі оплески, подяки акторам. 3 червня того ж року відзначали успіх «Аїди» Дж. Верді. А в 1892 р. Маріуполь відвідала опер-

на трупа С. Черкасова. Вона поставила 6 опер [3, с. 296].

#### Висновки.

Таким чином, творче становлення та розвиток театрального мистецтва Маріуполя почався в середині XIX ст., коли в місті з'являлися перші заїжджі акторські трупи. Через відсутність відповідного приміщення спектаклі влаштувалися в орендованих коморах, в яких часто не було найелементарніших умов. У 1878 р. в Маріуполі була створена перша місцева трупа, що складалася з професійних акторів. Музично-розважальна спрямованість багатьох вистав, постановка спектаклів української, російської та іноземної класики, розвиток аматорського руху та активна благодійна діяльність акторів сприяли зростанню глядацької активності жителів Маріуполя. З кінця XIX ст. особливе місце в репертуарі посідає українська класика. Серед маріупольців театр користувався великим пошануванням. Провідними жанрами театрального мистецтва в регіоні стали музичний (опера, водевіль, музична драма і вокальні концерти) та драматичний (трагедія, комедія, драма). Маріупольський театр завжди залишався вірний традиціям минулого, зберігаючи рівень і майстерність своїх постановок.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Иванов А. Театр у нас – капитальнейшее развлечение / А. Иванов // Приазовский рабочий. – 1968. – № 109. – С. 4.
2. Божко Р. П. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашененко и др. – Мариуполь: «Рената», 2008. – 428 с.
3. Мариуполь и его окрестности / Издание почетного попечителя Д. А. Харджаева. – Мариуполь: Типо-Литография А. А. Франтова, 1892. – 461 с.
4. Мариуполь (от нашего корреспондента) [Из Провинциальных корреспонденций] // Артист: Журнал изящных искусств и литературы. – 1893. – № 26. – С. 191.
5. Меженко Ю. О. Життя артистки / Ю. О. Меженко. – Київ: Держ. видавництво образотворчого мистецтва і музичної літ., 1957. – С. 3-99.
6. Некролог. И. А. Загорский // Киевская старина. – 1904. – № 6. – С. 34-35.
7. Саксаганський П. По шляху життя: мемуари (П. К. Тобілевич) / П. Саксаганський. – Харків: Держлітвидав, 1935. – 230 с.
8. Спектакль товарищества П. Саксаганского // Приазовский край. – 1892. – № 157. – С. 3.
9. Чуприк Л. Н. Научная справка из истории Мариупольского театра / Л. Н. Чуприк. – Мариуполь: Архив Мариупольского краеведческого музея, 1998. – 28 с.
10. Яруцкий Л. Д. Корифеи украинской культуры в Мариуполе. Биография нашего театра / Л. Д. Яруцкий // Приазовский рабочий. – 1978. – № 120. – С. 4.
11. Яруцкий Л. Д. Мариупольская старина: Рассказы краеведа / Л. Д. Яруцкий. – М.: Советский писатель, 1991. – 432 с.
12. Яруцкий Л. Рубежный год / Л. Яруцкий // Приазовский рабочий. – 1978. – № 57. – С. 4.
13. Яруцкий Л. Д. Старейший в Украине (Из истории Донецкого обласного драматического театра) / Л. Д. Яруцкий. – Мариуполь: «Рената», 1998. – 104 с.

#### REFERENCES

1. Ivanov, A. (1968). *Teatr u nas – kapitalneyshee razvlechenie [The theater we have – the most fun]*. Priazovsk Worker [in Russian].
2. Bozhko, R.P, Buli, T.Yu., & Gashenenko, N.N. (2008). *Mariupol i ego okrestnosti: vzglyad iz XXI veka [Mariupol and its environs: a view from the 21st century]*. Mariupol: «Renata» [in Russian].
3. *Mariupol i ego okrestnosti. Izdanie pochetnogo popechitelya D.A.Hardzhaeva [Mariupol and its surroundings]*.

- Publication of the Honorary Trustee DA Khardzhayev*. (1892). Mariupol: Typo-lithography AA Frantova [in Russian].
4. Mariupol (ot nashego korespondenta). Iz Provintsialnyih korespondentsiy. [Mariupol (from our correspondent). From Provincial Correspondence]. (1893). *Artist: Journal of Fine Arts and Literature*, 26, 191 [in Russian].
5. Mezhenko, Ju. (1957). *O. Zhyttja artystky [The life of the artist]*. Kyiv: State Publishing House of Fine Arts and Music Literature [in Ukrainian].
6. Nekrolog. I. A. Zagorskiy [Obituary. I. A. Zagorsky]. (1904). *Kievskaya starina*, 6, 34-35 [in Russian].
7. Saksaghanskyj, P. (1935). *Po shljakhu zhyttja: memuary (P. K. Tobilevych) [By the way of life: memoir (P. K. Tobilevich)]*. Kharkiv: State Council issued [in Ukrainian].
8. *Spektakl tovarishestva P. Saksaganskogo [Performance of the partnership of P. Saksaganskogo]*. (1892). Priazovsk Region, 157, 3 [in Russian].
9. Chuprik, L.N. [1998]. *Nauchnaya spravka iz istorii Mariupolskogo teatra [A scientific reference from the history of the Mariupol Theater]*. Mariupol: Archive of the Mariupol local history museum [in Russian].
10. Yarutskiy, L.D. (1978). Korifei ukrainskoy kulturyi v Mariupole. Biografiya nashego teatra [Coryphaeus of Ukrainian culture in Mariupol. Biography of our theater]. *Priazovsk Worker*, 120, 4 [in Russian].
11. Yarutskiy, LD. (1991). *Mariupolskaya starina: Rassказы kraevedy [Mariupol antiquities: Stories of local lore]*. Moscow: Soviet listener [in Russian].
12. Yarutskiy, L. (1978). Rubezhnyiy god [Boundary year]. *Priazovsk Worker*, 57, 4 [in Russian].
13. Yarutskiy, L.D. (1998). *Stareyshiy v Ukraine (Iz istorii Donetskogo oblasnogo dramaticheskogo teatra) [The oldest in Ukraine (From the history of the Donetsk Regional Dramatic Theater)]*. Mariupol: Renata [in Russian].

**Демідко Ольга Олександрівна**

Аспірант

Маріупольський державний університет  
87500, Маріуполь, пр. Будівельників, 129а**Demidko Olha O.**

Post-graduate student

Mariupol State University  
129a, Budivelnykiv Ave., Mariupol, 87500, Ukraine

ORCID: 0000-0003-2605-5934 Email: demidko.olga1991@gmail.com

Цитування: Демідко О. О. Зародження та становлення театрального мистецтва в Маріуполі протягом XIX ст. / О. О. Демідко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 70-75.

Citation: Demidko, O.O. (2018). Zarodzhennia ta stanovlennia teatralnoho mystetstva v Mariupoli protiahom XIX st. [The birth and formation of theatrical art in Mariupol during XIX the century]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 70-75.

Стаття надійшла / Article arrived: 6.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 12.03.2018

## Security policy of the Slovak Republic in the context of intensifying the hybrid actions of the Russian Federation

*Maksymets V. Y., Lviv Polytechnic National University*

The article analyzes the changes in the security environment of Slovakia, which took place after the annexation of the Crimea and the situation in eastern Ukraine. This changed the strategic situation not only in Central and Eastern Europe, but de facto in the European and transatlantic defense complex. These strategic changes not only changed the existing situation that existed since the end of the Cold War, but led to a paradigm shift in security policy. Today, besides defense, citizens of Slovakia also define other vectors, in particular energy, ecological, and cybernetic. They are clearly international in nature, and therefore the Slovak foreign policy and diplomacy must take them into account more intensively than before, possibly to the detriment of other activities. In order to realize its security interests, the Slovak Republic uses its membership in international (NATO, UN) and regional (Visegrad Four, EU, OSCE) organizations and associations, developing its capabilities, flexibility, and mutually reinforcing cooperation. NATO membership is the determining factor in Slovak foreign security.

The benefits of this study are consideration of the issues of European security and its interconnectedness with the policy of the Slovak Republic is relevant and at the same time complicated. This is due to the transformation of the European security system and the security and foreign policy of Slovakia as a result of a number of factors.

First, the main factors determining the security of Central and Eastern Europe, as well as the security policy paradigm that existed in Europe since the end of the Cold War, have changed. The second important factor is Slovakia's response to these changes, because the foreign policy priorities of the country have not yet been determined. In this regard, in the formulation and implementation of the security policy of Slovakia in 2014, there was a period of systemic changes through the annexation by the Russian Federation of Crimea. The Ministry of Foreign and European Affairs of the Slovak Republic, on the one hand, sought to maintain the neutral nature of foreign policy, while the Ministry of Defense did not react to changes. The third factor, which is also closely related to others, is a difficult task, accordingly, to find consensus on the destruction of some of the key priorities of the foreign and security policy of Slovakia, which would lead to the adoption by the Ministry of Foreign Affairs and European Affairs of a comprehensive plan to counter foreign policy challenges, addressed to the Visegrad Four, the Eastern Partnership, the EU and NATO.

**Keywords:** foreign policy; Slovak Republic; Central and Eastern Europe; Ukrainian crisis; security

## Політика безпеки Словацької Республіки у контексті активізації гібридних дій Російської Федерації

*Максимець В. Є., Національний університет «Львівська політехніка»*

Проаналізовано зміни в середовищі безпеки Словаччини, що відбулися після анексії Криму та ситуації на сході України. Це змінило стратегічну ситуацію не тільки в Центрально-Східній Європі, але де-факто в європейському та трансатлантичному оборонному комплексі. Обґрунтовано тезу, що ці стратегічні зміни не тільки змінили ситуацію, яка існувала з кінця холодної війни, але призвели до зміни парадигми в політиці безпеки. Сьогодні, крім оборони громадяни Словаччини, визначають також інші вектори, зокрема енергетичний, екологічний, кібернетичний. Як у формулюванні так і у виконанні політики безпеки Словаччини у 2014 р. був період системних змін через анексію Російською Федерацією Криму. Для реалізації інтересів безпеки Словацька Республіка використовує своє членство в міжнародних (НАТО, ООН) і регіональних (Вишеградська четвірка, ЄС, ОБСЄ) організаціях та об'єднаннях, розвиваючи свої здібності, гнучкість і їх взаємно посилюючу співпрацю. Визначальним у словацькій зовнішній безпеці виступає членство в НАТО.

**Ключові слова:** зовнішня політика; Словацька Республіка; Центрально-Східна Європа; українська криза; безпека

## Политика безопасности Словацкой Республики в контексте активизации гибридных действий Российской Федерации

*Максимець В. Е., Национальный университет «Львовская политехника»*

Проанализированы изменения в среде безопасности Словакии, произошедшие после аннексии Крыма и ситуации на востоке Украины. Это изменило стратегическую ситуацию не только в Центрально-Восточной Европе, но де-факто в европейском и трансатлантическом оборонном комплексе. Обоснованный тезис, что эти стратегические изменения не только изменили ситуацию, которая существовала с конца холодной войны, но привели к изменению парадигмы в политике безопасности. Сегодня, кроме обороны граждане Словакии, определяют также

другие векторы, в частности энергетический, экологический, кибернетический. Как в формулировке, так и в исполнении политики безопасности Словакии в 2014 был период системных изменений из-за аннексии Российской Федерацией Крыма. Для реализации интересов безопасности Словацкая Республика использует свое членство в международных (НАТО, ООН) и региональных (Вышеградская четверка, ЕС, ОБСЕ) организациях и объединениях, развивая свои способности, гибкость, и их взаимно усиливающее сотрудничество. Определяющим в словацкой внешней безопасности выступает членство в НАТО.

**Ключевые слова:** внешняя политика; Словацкая Республика; Центрально-Восточная Европа; украинский кризис; безопасность

### **Problem statement.**

**A**t the end of the Cold War, as in previous times, security continues to be seen as the main problem of international politics, as a prerequisite for successful solution of other problems, including global. However, the perspective differ primarily of going beyond the limits of the concept of «national security», previously seen mainly in its military-political dimension. Continuity is found in the uncertainty of international legal subjectivity role and status of many countries, the absolute efficacy of unilateral action and new endless debates about the ethical principles of foreign policy.

The annexation of Crimea sets a very dangerous precedent for the future security environment in Europe, and in post-Soviet space especially. The Ukrainian conflict has also exposed weaknesses in international law, agreements and treaties, as these often allow for contradictory interpretations. The factors and potential negative consequences of forces imbalance are identified not only in Central and Eastern Europe, but also in the global arena in general.

### **Analysis of studies and publications.**

The problem of the development of political international relations of the countries of Central and Eastern Europe in the post-communist period is covered in numerous scientific works, publications, monographs. The specifics of Slovakia is that most of the publications are carried out by experts from independent research centers and non-governmental organizations of the Slovak Republic. Among the Slovak scholars, politicians and publicists, the main place is occupied by the scholars from the non-governmental scientific-analytical research center of the Slovak Foreign Policy Association such as S. Goda, O. Gyarfashova, A. Duleba, Y. Marusyak, G. Mesezhnikov, R. Ondreychak, D. Fischer.

An analysis of recent research and publications on this issue suggests that it is the subject of research by many Ukrainian scholars. Among domestic researchers of transformations and institutional foundations of national minority policies during the period of postcommunist transformation in Central and Eastern Europe and Slovakia in particular, it is necessary to identify such scholars as V. Andreiko, S. Vidnyansky, G. Gaitanzhy, N. Lazar, M. Landeel, S. Mitryayev, G. Perepelytsya, V. Prikhodko, I. Syuska, L. Yanchuk and others.

**The purpose of the study** is to investigate the

current state of foreign policy of the Slovak Republic and to analyze the fundamental principles and interests of Slovakia in the field of security policy.

### **Essential material.**

The Slovak Republic is geographically, historically, culturally, politically and economically linked to the Euro-Atlantic area. Individually or in cooperation with other countries and international organizations, defends and defends freedom, democracy, the rule of law and human rights in accordance with the principles of the UN Charter and other norms of international law. The Slovak Republic defends the values of freedom, peace, democracy, rule of law, justice, pluralism, solidarity and human rights and fundamental freedoms. Carries out security policy in order to guarantee the necessary level of security of the citizen and the state.

In preserving its security interests, the Slovak Republic exercises its sovereign right to guarantee its security, based on the right of individual and collective self-defense in accordance with the UN Charter. In order to achieve this, Slovakia follows the following principles: the sovereign right to ensure the safety of citizens and the state; the right to individual and collective self-defense; indivisibility of security; solidarity and commitment; prevention of potential threats and conflicts; giving priority to peaceful means of resolving conflicts; effective functioning of international standards; coordination of joint actions by the international community; a comprehensive approach to ensuring the security of citizens and the state; use of all available national and international documents and facilities in accordance with the law and obligations; trust in the state in the system of international relations and security; awareness and active participation of citizens [2].

The Common Security and Defence Policy (CSDP), as an integral part of the Common Foreign and Security Policy (CFSP), is a crisis management instrument belonging to the sphere of intergovernmental activities of the EU. CSDP provides the EU with operational capacity based on civilian and military resources to carry out peacekeeping missions outside its territory, prevent conflicts and strengthen international security. Along with the UN and NATO it constitutes a preferred multinational framework for external peacekeeping operations.

The interests of Slovakia's security, based on the common values and needs of their

citizens and state, are:

- providing security of citizens and protecting their human rights and fundamental freedoms;
- guaranteeing territorial integrity, sovereignty, inviolability of borders, political independence and identity;
- the development of a democratic state, a constitution, the rule of law and a market economy;
- creation of conditions for sustainable economic, social, ecological and cultural development of society;
- strengthening of strategic transatlantic partnership, joint security of allies;
- increasing the efficiency of international organizations in which Slovakia is a member and support of the enlargement of NATO and the EU;
- development of good partnership relations and all forms of mutually beneficial cooperation with the countries with which Slovakia has common interests;
- promoting the consolidation and expansion of freedom and democracy, respect for human rights, the rule of law, international law, peace and stability in the world [8].

In order to realize its security interests, the Slovak Republic uses its membership in international and regional organizations and associations, developing its capabilities, flexibility, and mutually reinforcing cooperation.

Slovakia's membership in the United Nations, the OSCE and other organizations and structures of a particular region actively contributes to the efforts of the international community to maintain peace and security in the world. By joining NATO, the Slovak Republic has become part of collective defense and security as a basis for transatlantic security and stability, and its security is guaranteed by allied commitments. As a member of the EU, Slovakia has received guarantees of political and economic stability, as well as the opportunity to take an active part in the development, implementation and strengthening of overall security and defense policy within the framework of the common foreign and security policy.

As noted by L. Chekalenko, the leveling of the previous system of security has led to uncontrolled chaos, to the destruction of human lives, economic potential, to the disaster of civilizations. On the agenda came the Russian factor of influence, which began a new round of repartition of the world. It should be noted that Russia took advantage of the current situation: the weakening of the European security factor, the deep dependence of European integration on Russian raw materials resources, on the one hand. On the other hand, the gradual removal of the American factor from European processes, enshrined in the US state strategy for the near future, is an American node of unrealized geostrategic interests in the Middle East and Africa, in which the US, to put

it mildly, is stuck [1].

However, as evidenced by the destabilization of the ethno-political situation in Ukraine in 2014-2015, which led to an ethnic-political conflict with the participation of a neighboring state, the Russian Federation should always take into account the conflictual potential of ethnicity, which in certain circumstances may overcome the constructive interaction of various ethnic communities and provoke ethnic instability in some regions and states in general. The annexation of the Crimea, the situation in the east of Ukraine brought fundamental changes in the security environment of Slovakia, which changed the strategic situation not only in Central and Eastern Europe, but de facto in the European and transatlantic defense complex. These strategic changes not only changed the existing situation that existed since the end of the Cold War, but led to a paradigm shift in security policy.

As already noted, membership in NATO plays a decisive role in Slovak foreign security. As a result of the Ukrainian crisis, and the spread of instability on the southern borders of NATO and the Middle East, the Alliance has taken steps to increase its defense capability. NATO Summit in Wales in September 2014 adopted an action plan for readiness, supported by Slovakia. In this context, the Slovaks are committed to stop reducing defense expenditures and to ensure their real growth in line with economic growth, while in 2020 it will allocate 1.6% of GDP to defense. Slovakia presented a plan to spend 20% of defense spending on modernization of the armed forces in 2016 [5].

Today, besides the defense of Slovaks, other vectors are determined, including energy, ecological, and cybernetic. They are clearly international in nature, and therefore the Slovak foreign policy and diplomacy must take them into account more intensively than before, possibly to the detriment of other activities.

M. Laichak believes that there is a security issue in the so-called frozen conflicts. In Europe, in particular in Transnistria, Abkhazia, South Ossetia, Nagorny Karabakh, Northern Cyprus, in some respects Kosovo. Also M. Laichak claims that, perhaps, Crimea and perhaps Donetsk and Luhansk regions should be included here. The first four conflicts are not considered by the Slovaks directly, but are carefully observed. The opening of the Slovak embassy in Tbilisi in 2014 contributes to the more balanced position of Abkhazia and South Ossetia, which Slovakia uses to «cover» only from Moscow. As far as Northern Cyprus is concerned, in 2014, Slovaks continued to promote dialogue between hostile communities through meetings of their representatives on the grounds of the Slovakian embassy in Nicosia. According to M. Laychak, this

is a good example and an approach to international problems - diplomacy should be able to live and work [7, p. 15-16].

The Russian-Ukrainian war has long been a priority theme for social and political discourse in Slovakia in the field of security and defense. The Slovaks believe that a similar situation occurred about ten years ago, in 2003, in connection with the war in Iraq and in comparison with Iraq, the current situation is more serious because the war takes place in the immediate vicinity of Slovakia and directly threatens the security of Central -East region.

O. Gyarfashova emphasizes that the discussion of the Russo-Ukrainian conflict in Slovakia was focused on the following issues: the description and characteristics of the conflict (description of the events of the «Russian-Ukrainian war» against the «civil war in Ukraine»), whether there are Russian armed forces, whether they are directly involved in operations in Ukraine or not, should the same line be retained as in the Slovak strategic security policy partners (USA, Germany, Poland), and what consequences will it have for Ukraine's potential integration ambitions for joining the ATO and what this will mean for Slovakia [6].

The polarity in the positions here appears in the reverse order. The president of the Slovak Republic, Andrei Kisk, is definitely pro-Ukrainian and pro-Western. He fully supports the sanctions regime introduced by the European Union, advocating for NATO's defense capabilities, including the Visegrad countries, including Slovakia.

In connection with the presidency of Slovakia in the Visegrad Quartet (2014-2015), A. Kisk invited the Ukrainian President P. Poroshenko to take part in the Visegrad Group summit in Germany. Such an initiative by the Slovak president is undoubtedly a signal of the awareness of the need to strengthen the interaction between the Central European countries, Ukraine and Germany in the face of the challenge that the current Russian authorities threw at the united Europe.

Unlike the Slovak president, Slovak Prime Minister R. Fico defines his attitude to the Russian-Ukrainian conflict and European sanctions against Russia in another coordinate system. For him, judging by his statements, other factors than the common European values and the principle of inviolability of the borders east of Slovakia itself are important (good, its borders are securely protected as a result of membership in NATO and the EU). Economics, above all, can be generalized to express the essence of his views on how to respond to events in the east of Ukraine. The main thing is that Slovakia should continuously receive Russian gas and oil, and that in Russia it would be easy to sell cars produced in Slovakia. Obviously, it is precisely here that the

reasons for Mr Fito's statements are about the absurdity of European sanctions, their criticism of Ukraine as a country, allegedly incapable of solving their own internal problems and problems that arise in relations with other states [4, p. 33].

The pro-Russian bias in the system of G. Fito's views on international relations has been notable for a long time. This Slovak politician never particularly concealed his personal sympathy for Putin, calling him a man who turned national pride into Russian people. Now, however, taking into account what has happened and still occurs in Ukraine, Crimea and eastern Ukraine, when the Russian president violates the fundamental principles of international law, R. Fito is no longer profitable to praise Putin, which is called an open text. However, he does not lose the opportunity to speak critically about the attitude of sanctions imposed by Europe. However, it does not proactively put the issue of cancellation or mitigation into the agenda of the EU, realizing that the chances of such a decision simply do not exist at the moment.

A. Duleba assesses NATO's role in the current crisis. On the one hand, most of the Slovak public agrees that NATO is the guarantor of the security of the Slovak Republic, is obliged to take part in collective defense in the event of an attack on NATO members and that, in the context of Russia's military aggression against Ukraine, NATO's presence in Central and Eastern Europe should be increased, but on the other hand, the apparent majority of the Slovak public are opposed to the presence of infrastructure in Slovakia [3].

The fundamental principles and interests of Slovakia in the field of security policy, including support for the integration ambitions of Ukraine and the Western Balkans, in 2014, formed a broad political and expert consensus (in relation to Ukraine). This fact is also recognized as an official document of the Ministry of Foreign Affairs and European Affairs on the external European policy in 2015 [10]. Although the political debate on the involvement of Russian troops in the conflict can be classified as irrelevant for public discourse, even from the point of view of the so-called information warfare, the question of the future of Ukraine, especially in the context of its integration ambitions, is absolutely crucial strategic issues in the security policy of Slovakia.

Still, all relevant parliamentary parties, regardless of their political significance, as well as the broad consensus of the community of experts, agreed that the main strategic goal was to support Slovakia's integration efforts and ambitions of the Western Balkan states and Ukraine, including support for membership in the European Union and NATO. This consensus was based on the idea that Central and Eastern Europe is the only security complex with Ukraine and this region can not be safe without

stability, security and development of the Slovak largest neighbor, and without its membership in the same structure as Slovakia.

This consensus was officially announced in the Security Strategy, which states that «Slovakia will continue to perceive NATO enlargement, strengthening the zone of security and stability in the Euro-Atlantic». The program declaration states that «the government will actively pursue an open door policy as a means to expand the zone of security and stability» [9], which de facto means unequivocal support for the further expansion of the Alliance.

### Conclusions.

2014 has become a turning point in Slovak security policy for several reasons. First, the main factors determining the security of Central and Eastern Europe, as well as the security policy paradigm that existed in Europe since the end of the Cold War, have changed. In addition to military-technical, legal and

political changes that were characterized by the most important factor at the strategic level, Russia revives the political will to conduct military operations in Europe in order to achieve political or strategic goals. This situation has also affected the wider context of security, including NATO-Russia relations, which are crucial for Slovakia in shaping security policy. The change that can be described as a transition from Russia's «strategic partner» to a «strategic competitor» is a determining factor affecting Slovak security, at least in the long term, decades, but probably more.

The second important factor is Slovakia's response to these changes. In this regard, in 2014 there was a period of systemic changes, both in the formulation and in the implementation of the security policy of Slovakia. The Ministry of Foreign Affairs and European Affairs, on the one hand, sought to maintain the neutral nature of foreign policy, while the Ministry of Defense did not respond to changes.

### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Чекаленко Л. Європа. Безпека. Україна. Дипломатія / Л. Чекаленко. – Режим доступу: [http://lyudmilache.at.ua/blog/evropa\\_bezpeka\\_ukrajina\\_diplomatija/2014-11-29-12](http://lyudmilache.at.ua/blog/evropa_bezpeka_ukrajina_diplomatija/2014-11-29-12)
2. Bezpečnostná politika Slovenskej republiky // Ministerstvo zahraničných vecí a európskych záležitostí Slovenskej republiky. – Режим доступу: [https://www.mzv.sk/zahranicna\\_politika/bezpecnostna\\_politika-uvod](https://www.mzv.sk/zahranicna_politika/bezpecnostna_politika-uvod)
3. Duleba A. Kríza na Ukrajine ako impulz pre východnú politiku SR a EÚ / A. Duleba // Výskumné centrum Slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku. – Режим доступу: <http://www.sfpa.sk/wp-content/uploads/2015/09/A09.pdf>
4. Duleba A. Twenty years of Slovak foreign policy: teething problems, successful integration and post-accession challenges / A. Duleba // International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs. – 2012. – Vol. XXI – № 3-4. – P. 25-64.
5. Gyárfášová O. Desiat rokov v euroatlantickom priestore: obraz verejnej mienky / O. Gyárfášová // Ročenka zahraničnej politiky Slovenskej Republiky 2014, Výskumné centrum slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, N.O. – Bratislava, 2015 – P. 141-153.
6. Gyárfášová O. Rusko-ukrajinská kríza ako obraz slovenskej spoločnosti [Електронний ресурс] / O. Gyárfášová // Zahranična politika. – Режим доступу: [www.zahranicnapolitika.sk/rusko-ukrajinska-kriza-ako-obraz-slovenskej-spolocnosti/](http://www.zahranicnapolitika.sk/rusko-ukrajinska-kriza-ako-obraz-slovenskej-spolocnosti/)
7. Lajčák M. Slovensko, európa, svet / M. Lajčák // Ročenka zahraničnej politiky Slovenskej Republiky 2014, Výskumné centrum slovenskej spoločnosti pre zahraničnú politiku, N.O. – Bratislava, 2015 – P. 9-17.
8. Slovensko a Spoločná bezpečnostná a obranná politika EÚ [Електронний ресурс] / Ministerstvo zahraničných vecí a európskych záležitostí Slovenskej republiky. – Режим доступу: [https://www.mzv.sk/zahranicna\\_politika/bezpecnostna\\_politika-rt\\_slovensko\\_a\\_spolocna\\_bezpecnostna\\_a\\_obranna\\_politika\\_eu](https://www.mzv.sk/zahranicna_politika/bezpecnostna_politika-rt_slovensko_a_spolocna_bezpecnostna_a_obranna_politika_eu)
9. Stratégia MZV SR – Úspešné Slovensko v bezpečnom svete – Режим доступу: <https://www.mzv.sk/documents/10182/621898/Strategia+MZV+definit+260208.pdf>
10. Strednodobá stratégia zahraničnej politiky Slovenskej republiky do r. 2015 // Ministerstvo zahraničných vecí a európskych záležitostí Slovenskej republiky. – Режим доступу: <https://www.mzv.sk/documents/10182/621946/strategia+ZP+SR.pdf>

### REFERENCES

1. Chekalenko L. *Yevropa. Bezpeka. Ukrayina. Dyplomatiya [Europe. Security. Ukraine]*. Retrieved from: [http://lyudmilache.at.ua/blog/evropa\\_bezpeka\\_ukrajina\\_diplomatija/2014-11-29-12](http://lyudmilache.at.ua/blog/evropa_bezpeka_ukrajina_diplomatija/2014-11-29-12) [in Ukrainian].
2. *Polityka bezpeky Slovats'koyi Respubliky [Security Policy of the Slovak Republic]*. *Ministerstvo zakordonnykh sprav ta yevropeys'kykh sprav Slovats'koyi Respubliky*. Retrieved from: [https://www.mzv.sk/zahranicna\\_politika/bezpecnostna\\_politika-uvod](https://www.mzv.sk/zahranicna_politika/bezpecnostna_politika-uvod) [in Slovak].
3. Duleba, A. *Kryza v Ukrayini yak impul's dlya skhidnoyi polityky SR ta EU [The crisis in Ukraine as an impetus for the Eastern policy of the Slovak Republic and the EU]*. *Naukovyy tsestr Slovats'koho tovarystva zovnishn'oyi polityky*. Retrieved from: <http://www.sfpa.sk/wp-content/uploads/2015/09/A09.pdf> [in Slovak].
4. Duleba, A. (2012). *Twenty years of Slovak foreign policy: teething problems, successful integration and post-accession challenges: International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*.

5. Gyárfášová, O. (2015). Desyat' rokov u Yevroatlantychnomu rehioni: znimok hromads'koyi dumky [Ten Years in the Euro-Atlantic Area: A Picture of Public Opinion]. *Shchorichnyk zovnishn'oyi polityky Slovats'koyi Respubliky 2014, Doslidnyts'ky tsestr Slovats'koho tovarystva zovnishn'oyi polityky, N.O. Bratislava*. 141-153 [in Slovak].
6. Hyarfashova, O. Rosiys'ko-ukrayins'ka kryza yak kartyna slovats'koho suspil'stva [Russia-Ukrainian crisis as a picture of Slovak society]. *Zovnishnya polityka*. Access mode: [www.zahranicnapolitika.sk/rusko-ukrajinska-kryza-ako-obraz-slovenskej-spolocnosti/](http://www.zahranicnapolitika.sk/rusko-ukrajinska-kryza-ako-obraz-slovenskej-spolocnosti/) [in Slovak].
7. Laychak, M. (2015). Slovachchyna, Yevropa, Svit (2014) [Slovakia, Europe, the World (2014)] *Shchorichnyk zovnishn'oyi polityky Slovats'koyi Respubliky 2014, Doslidnyts'ky tsestr Slovats'koho tovarystva zovnishn'oyi polityky, N.O. Bratislava*. 9-17 [in Slovak].
8. Slovachchyna ta Spil'na polityka bezpeky ta oborony EU [Slovakia and the Common Security and Defense Policy of the EU]. *Ministerstvo zakordonnykh sprav ta yevropeys'kykh sprav Slovats'koyi Respubliky*. Retrieved from: [https://www.mzv.sk/zahranicna\\_politika/bezpecnostna\\_politika-rt\\_slovensko\\_a\\_spolocna\\_bezpecnostna\\_a\\_obranna\\_politika\\_eu](https://www.mzv.sk/zahranicna_politika/bezpecnostna_politika-rt_slovensko_a_spolocna_bezpecnostna_a_obranna_politika_eu) [in Slovak].
9. *Stratehiya MZS SR - uspishna Slovachchyna v bezpechnomu sviti [The Strategy of the MFA SR - Successful Slovakia in a Safe World]*. Retrieved from: <https://www.mzv.sk/documents/10182/621898/Strategia+MZV+definit+260208.pdf> [in Slovak].
10. Seredn'ostrokovaya stratehiya zovnishn'oyi polityky Slovats'koyi Respubliky do r. 2015 [Medium-term Strategy of the Foreign Policy of the Slovak Republic till r. 2015]. *Ministerstvo zakordonnykh sprav ta yevropeys'kykh sprav Slovats'koyi Respubliky*. Retrieved from: <https://www.mzv.sk/documents/10182/621946/strategia+ZP+SR.pdf> [in Slovak].

**Maksymets Vira Ye.**

PhD in Political science

Lviv Polytechnic National University

79000, Lviv, st. St. Bandery, 12

**Максимець Віра Євгенівна**

Кандидат політичних наук

Національний університет «Львівська політехніка»

79000, Львів, вул. Степана Бандери, 12

Email: maksymetsvira@ukr.net

Цитування: Максимець В. Є. Політика безпеки Словацької Республіки у контексті активізації гібридних дій Російської Федерації / В. Є. Максимець // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 76-81.

Citation: Maksymets, V.Y. (2018). Polityka bezpeky Slovatskoi Respubliky u konteksti aktyvizatsii hibrydnykh dii Rosiiskoi Federatsii [Security policy of the Slovak Republic in the context of intensifying the hybrid actions of the Russian Federation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 76-81.

Стаття надійшла / Article arrived: 15.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 23.03.2018

## Громада як суб'єкт культури локальної демократії

*Цумарев М. І., Центральноукраїнський інституту Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

Аналізуються особливості територіальної громади як суб'єкта культури локальної демократії – специфічної сфери локальної політичної культури, що стосується знань, умінь, навичок застосування законодавчо визначених механізмів локальної демократії, політичної участі у згаданих механізмах.

У ході дослідження проаналізовано основні підходи до розуміння територіальної громади, її правовий статус та специфіку територіальної громади як групового суб'єкта культури локальної демократії. Виявлено особливості культури локальної демократії, притаманні різним рівням групових суб'єктів (базовий, основний, загальний), які виокремлені нами за критеріями: кількості населення територіальної громади; міцності соціальних зв'язків мешканців, усвідомлення ними необхідності участі у вирішенні спільних проблем.

З'ясовано, що до групових суб'єктів культури локальної демократії належать територіальні громади (мешканці населених пунктів в межах таких адміністративно-територіальних одиниць, як місто, селище, село); частини територіальної громади на мікрорівні, локалізовані за територіальною ознакою (мешканці району у населеному пункті, мікрорайону, кварталу, вулиці, багатоквартирного будинку). Також шляхом аналізу нормативних актів встановлено, що суб'єктом механізмів локальної демократії може бути територіальна громада в цілому, але окремі механізми можуть бути здійснені тільки на рівні частини територіальної громади.

**Ключові слова:** самоорганізація; громада; механізми локальної демократії; культура локальної демократії

## Community as a subject of local democracy culture

*Tsumarev M. I., Central-Ukrainian Institute of Private Joint-Stock Company «Higher Educational Institution» Interregional Academy of Personnel Management»*

The peculiarities of the territorial community as a subject of the local democracy culture- a specific sphere (part) of local political culture, system of knowledge, skills, values, the convictions of the members of the territorial community regarding the legislatively determined mechanisms of local democracy (public hearings, citizens' meetings at the residenceplace, activities of self-organization bodies of the population, local referendums), and also includes forms of political participation of the community in the mechanisms, behavior examples, social norms, fundamental principles and civic Institutions that target subjects on one or other forms of activity in politics, provide a transfer of accumulated experience, assist local democracy strength in time.

During research the main approaches to the understanding of the local community, its legal status and the specific local community group as the subject of culture of local democracy are analyzed. The cultural features of local democracy, characterized by different levels of group subjects (basic, main, general), are distinguished by us according to the criteria: the population of the territorial community; the strength of social relationships between the residents, their awareness of the necessity for participation in solving common problems.

It has been discovered that the local democracy culture, which primarily reflects the level of awareness of the citizen's public tasks and their practical activity in their implementation, can be maximum effectively implemented by the community as a group entity. In this sense, it is a structural element of civil life and the manifestation of the degree of societymaturity, the ability to ensure general civil interests, forms and mechanisms for the development and implementation of common decisions, coordinated actions.

It was found out that territorial communities (residents of such administrative-territorial units as city, village, urban-typesettlement) belong to the group of subjects of the local democracy culture; parts of the territorial community at the micro level localized according to the territorial characteristics (residents of the district in the settlement, micro district, urban block, street, multistoried building). Also, by analyzing the normative acts, it is established that the subject of mechanisms of local democracy may be the territorial community as a whole, but certain mechanisms can be implemented only at the level of the territorial community part.

It was found out that local communities (at the territorial community level or a part of it), united by common goals, tasks and interests, are capable promptly and effectively to solve local issues on the basis of local self-government and self-organization.

**Keywords:** self-organization; community; local democracy mechanisms; local democracy culture

## Община как субъект культуры локальной демократии

Цумарев М. И., Центральноукраинский института Частного акционерного общества «Высшее учебное заведение «Межрегиональная Академия управления персоналом»

Анализируются особенности территориальной общины как субъекта культуры локальной демократии – специфической сферы локальной политической культуры, касающейся знаний, умений, навыков применения законодательно определенных механизмов локальной демократии, политического участия в упомянутых механизмах.

В ходе исследования проанализированы основные подходы к пониманию территориальной общины, ее правовой статус и специфику территориальной общины как группового субъекта культуры локальной демократии. Выявлены особенности культуры локальной демократии, присущие различным уровням групповых субъектов (базовый, основной, общий), которые выделены нами по критериям: количеству населения территориальной общины; прочности социальных связей жителей, осознание ими необходимости участия в решении общих проблем.

Установлено, что к групповым субъектам культуры локальной демократии относятся территориальные общины (жители населенных пунктов в пределах таких административно-территориальных единиц, как город, поселок, село) части территориальной общины на микроуровне, локализованные по территориальному признаку (жители района в населенном пункте, микрорайона, квартала, улицы, многоквартирного дома). Также путем анализа нормативных актов установлено, что субъектом механизмов локальной демократии может быть территориальная община в целом, но отдельные механизмы могут быть осуществлены только на уровне территориальной общины.

**Ключевые слова:** самоорганизация; община; механизмы локальной демократии; культура локальной демократии

### Постановка проблеми.

Актуальність дослідження обумовлюється, по-перше, недостатньою вивченістю у політичній науці культури локальної демократії, по-друге, тією критичною масою нерозв'язаних проблем, що перешкоджає становленню громадянського суспільства в Україні, яка накопичилась саме на рівні місцевих громад (локальних спільнот).

Тим часом саме місцеві громади (локальні спільноти), об'єднані спільними цілями, завданнями та інтересами, здатні на засадах місцевого самоврядування та самоорганізації оперативніше і результативніше домагатися вирішення питань місцевого значення, що стосуються найважливіших проблем життєзабезпечення громадян.

### Аналіз досліджень і публікацій.

Термін «територіальна громада» може використовуватись у різних значеннях. Традиційне розуміння громади – це сукупність місцевих жителів, які постійно проживають у межах адміністративно-територіальної одиниці. Впродовж століть в Україні громада була основною територіальною одиницею. Вона користувалася правом самоврядування, формувала свої органи управління, була власником частини землі, розподіл якої здійснювався за рішенням зборів громади. Громада несла кругову поруку перед державою за сплату податків; схід громади накладав податки на членів громади.

Дослідники самоорганізації громадян на місцевому (локальному) рівні, (Брудний В., Була С., Вашук-Огданська О., Крупник А., Лацба М., Лендєл М., Лукеря І., Орзіх М., Орловський О., Панченко Т., Слиз А., Щепанський М. та ін.) використовують такі терміни як «місцева», «сусідська», «локальна» (від латин. «місце») спільнота. У англomовних виданнях вживається термін

«community» (англ. «спільнота»). При цьому поняття «спільнота» в українській мові, так само як і поняття «community» в англійській, багатозначне і може означати: «громада», «місцеве співтовариство», «населення», «місцевий населений пункт», «територія проживання громади»; «спільнота за інтересами»; «партнерство»; «володіння загальними правами»; «суспільство», «громадськість», «народ», «громадяни»; «збалансоване співтовариство організмів» [19]. У сучасній науковій літературі терміном «спільнота» також позначають соціальну групу, яка має певне спільне середовище проживання і певні спільні інтереси. Відомий фахівець у галузі місцевих і сусідських спільнот, експерт ЮНЕСКО Г. Андоніан висловив припущення, що «термін community походить від терміну «communication» – комунікація, взаємодія, бо саме цей процес і створює спільноту» [9, с. 268].

Територіальна громада, за визначенням М. Баймуратова, – це «сукупність фізичних осіб, які постійно мешкають на певній території та пов'язані територіально особистісними зв'язками системного характеру» [4, с. 115]. Значно докладніше визначення територіальної громади дає О. Батанов, акцентуючи на процесі реалізації спільнотною власних інтересів [5, с. 77]. Автори колективної монографії «Місцеве самоврядування в Україні: проблеми та перспективи» розглядають територіальну громаду як спільність жителів, «об'єднаних шляхом природного розселення і постійним проживанням в межах одного або кількох населених пунктів з єдиним адміністративним центром» [12, с. 37]. М. Орзіх зазначає, що члени територіальної громади не обов'язково повинні постійно проживати на певній території, тим паче, мати певне громадянство. Важливо, щоб вони на цій території володіли нерухомим майном або були платниками податків [14, с. 67].

Як сукупність громадян України, котрі спільно проживають у міському чи сільському поселенні, мають колективні інтереси і визначений законом правовий статус, термін «територіальна громада» закріплений Конституцією України 1996 року (ст. 142, 143). При цьому територіальна громада розуміється як первинний суб'єкт місцевого самоврядування (здійснює його як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування). Тобто місцеве самоврядування є виявом самоорганізації громадян на найнижчому рівні публічного управління, яким в Україні є територіальна громада [1].

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» деталізує визначення територіальної громади як певної самоорганізації громадян, об'єднаних за територіальною ознакою з метою задоволення в межах законодавства своїх колективних потреб і захисту своїх законних прав та інтересів [2].

У Європейській хартії місцевого самоврядування територіальна громада виступає публічним власником, об'єднанням всіх громадян адміністративно-територіальної одиниці (села, селища, міста, району в місті), які можуть простою більшістю від свого складу на основі загальних зборів відповідно до конституції вирішувати питання щодо своєї спільної, неподільної публічної власності. Тобто – це територіальна громада, яка набула статусу юридичної особи публічного права [8, с. 253].

Підсумовуючи різні підходи до трактування територіальної громади, можна виокремити її основні ознаки:

1) спільне проживання осіб (жителів) на певній території;

2) об'єднання всіх жителів, які мешкають на певній території, незалежно від того, чи є вони громадянами даної держави, тобто членами територіальної громади можуть бути громадяни даної держави, а також іноземні громадяни, особи без громадянства, котрі постійно мешкають на певній території;

3) спільні інтереси жителів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектра системних індивідуально-територіальних зв'язків;

4) спільна комунальна власність (територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності);

5) сплачування комунальних податків (члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів) [13, с. 59].

Завдання нашого дослідження зумовлюють особливу увагу до локально-політичних аспектів життєдіяльності територіальної громади. Тому особливо продуктивним вважаємо теоретико-ме-

тодологічний підхід до дослідження політичних явищ та процесів на локальному рівні, запропонований українською дослідницею Мирославою Лендсьел. Авторка вважає за необхідне враховувати не лише такі інституційно-правові чинники, як система організації публічної влади та виборів до її органів, загальнонаціональні політичні характеристики, а й характеристики місцевого політичного простору: розташування щодо центру; поєднання природних умов та вторинних соціально-економічних характеристик; історичний досвід, історія державної належності; політична структуризація суспільства; культурологічні характеристики, зокрема менталітет; якість політичної еліти; стан громадянського суспільства та політичної культури й соціального капіталу) [10].

Таким чином, аналіз досліджень дає можливість виокремити такі характеристики громади, як суб'єкта культури локальної демократії: рівень демократичності спільноти та рівень ефективності використання нею механізмів локальної демократії – громадських слухань, зборів громадян за місцем проживання, діяльності органів самоорганізації населення, місцевих референдумів тощо. Ці характеристики залежать від того, наскільки поширена політична участь членів спільноти у всіх її формах; наскільки вона репрезентує різні сегменти спільноти, а також наскільки вона обмежена ментальними, соціально-економічними та іншими чинниками; традиції і культура спільноти підтримують основні демократичні принципи; наскільки спільнота довіряє здатності політичної системи розв'язувати проблеми суспільства і своїй спроможності впливати на цей процес (Див.: [6, с. 46-48, с. 62; 10, с. 15]).

**Мета дослідження** – проаналізувати особливості територіальної громади як суб'єкта культури локальної демократії – специфічної сфери локальної політичної культури, що стосується знань, умінь, навичок використання законодавчо визначених механізмів локальної демократії, політичної участі у згаданих механізмах.

#### **Виклад основного матеріалу.**

Культура локальної демократії, як частина локальної політичної культури, базується на територіальній, насамперед локальній, ідентичності – ідентифікації людини з локальним або місцевим співтовариством, відчуттям причетності до подій, що відбуваються на території безпосереднього мешкання (міста, району, селища, села, мікрорайону). Вона виявляється у формуванні певної системи цінностей і норм поведінки жителів території.

Знання, цінності, переконання членів окремих територіальних громад, як щодо політики в цілому, так і щодо політики місцевого (локального рівня), та особливості участі даних територіаль-

них громад у політичних процесах на зазначених рівнях відображає поняття «локальна політична культура». Специфіка культури локальної демократії, як частини локальної політичної культури, розкривається через осмислення поняття «локальна демократія» та визначення її механізмів, оскільки саме система знань, цінностей, переконань членів територіальної громади щодо зазначених механізмів та політична участь у них, на нашу думку, виражає сутність культури локальної демократії.

У дослідженні С. Були локальна демократія трактується як рівень демократії, де головним актором є громада. Цей рівень має особливий інституційний порядок організації влади, що містить елементи самоорганізації, безпосередньої участі громадян у публічному житті. «Основними концептуальними характеристиками локальної демократії є: організація життя територіальної громади на принципах рівності, участі, публічного діалогу; залучення громадян до ведення справ громади, поширення практик місцевих ініціатив, референдумів; самоорганізація населення» [7, с. 37]. І якщо дослідниця стверджує, що «головний чинник, від якого залежать особливості національних моделей демократії, – це рівень громади, який є своєрідним переходом «людина – суспільство» [7, с. 37], то це цілком зрозуміло з позицій системно-структурного підходу, коли виокремлюються рівні «загальне – особливе – одиничне» (Див.: [16, с. 78]. На перших двох рівнях демократії (рівень індивіда і рівень громади), вважає С. Була, визначається внутрішня логіка її існування, функціональна необхідність демократії для максимальної реалізації особистості. Коли вдало поєднано обидва рівні, тобто сформульовано таку систему взаємин людини і влади, яка кожному давала б змогу реалізуватися, відображати дійсність через самого себе.

С. Була визначає локальну демократію як один зі способів організації місцевого самоврядування, коли територіальна громада наділена автономією для задоволення своїх інтересів, опираючись на демократичні цінності, використовує демократичні механізми, долучається до процесу ухвалення рішень, поширює інструменти прямої демократії. Поширення практики локальної демократії, зазначає дослідниця, можна назвати тихою демократичною революцією, що забезпечує принцип субсидиарності й розсосередження влади, вимагає легітимізувати владу [7, с. 28].

Отже, впровадження локальної демократії, насамперед, базується на нормативно забезпеченій на загальнодержавному та локальному рівнях спроможності територіальної громади брати активну участь у вирішенні питань місцевого значення. Таким чином, до згаданих С. Булою «де-

мократичних механізмів» та «інструментів прямої демократії» слід віднести законодавчо визначені механізми прямої демократії, здійснення яких відбувається в межах територіальної громади. Так, базуючись на аналізі нормативно-правових документів, що регулюють механізми участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, автори дослідження «Місцева демократія в Україні: нові стандарти» віднесли до зазначених механізмів: громадські слухання; загальні збори громадян за місцем проживання; місцеві ініціативи; консультації з громадськістю; органи самоорганізації населення [11, с. 7-8]. У рамках дослідження стану локальної демократії в містах України, В. Брудний, А. Крупник, О. Орловський на основі аналізу положень Конституції та Законів України дійшли висновку, що до механізмів локальної демократії належать: створення і діяльність об'єднань громадян та органів самоорганізації населення, місцеві ініціативи, загальні збори, місцеві референдуми, громадські слухання, громадський контроль [18, с. 5]. На нашу думку, до основних механізмів локальної демократії, які найбільш широко розкривають можливості громади щодо вирішення місцевих питань, слід віднести: громадські слухання, збори громадян за місцем проживання, діяльність органів самоорганізації населення та місцеві референдуми.

Аналізуючи територіальну громаду як колективного суб'єкта локальної демократії, слід зазначити що спільноти міста, району, селища, села, мікрорайону мають, умовно кажучи, різні атрибути локальності [15, с. 75], які базуються на визначених Т. Панченком ознаках категорії «локальне співтовариство»:

1) Відносини, що виникають між членами локальної спільноти, мають характер безпосередніх контактів, які базуються на єдності цілей і засобів, що слідує зі спільності повсякденного життя. Отже, організація безпосередніх відносин між людьми й підтримка контактів між ними, властиві для локальної спільноти, зумовлює обмежену кількість її членів. Вважається, що в ідеалі локальна спільнота нараховує не більше 5000 жителів. Не випадково, що у різноманітних концепціях адміністративно-територіального поділу саме ця кількість населення вважається оптимальною для адміністративно-територіальної одиниці базового рівня.

2) Локальна спільнота відчуває потребу у певних соціальних інститутах, з якими пов'язане життя кожної людини. Зазначимо, що лише співтовариства окремих сіл, селищ, малих міст відповідають цим ознакам локальних співтовариств. На урбанізованих територіях локальні спільноти витісняються територіальними спільнотами

(community) [17, с. 4], для яких властиві менш стійкі зв'язки між членами, нижчий рівень індивідуальної та колективної ідентифікації, готовність до міграції, менш тісні відносини з родиною, а також слабке відчуття спільного господарювання. За великим рахунком ідентифікацію мешканця великого міста з відповідним містом лише з певною умовністю можна назвати локальною, вона ближче до регіональної.

3) В умовах сучасної територіальної організації суспільного життя локальні спільноти співіснують з іншими територіальними. Не випадково для виокремлення спільнот на місцевому рівні використовують категорії «територіальний публічний колектив», «територіальний колектив громадян», «територіальна громада», для яких показник чисельності населення стає другорядним. Хоча кожна з цих категорій характеризується різними підходами та кваліфікуючими ознаками, їх об'єднує право членів на реалізацію публічної влади безпосередньо або через обраних представників, що реалізується через систему місцевого самоврядування. Відповідно, головним критерієм для виокремлення територіальної громади (територіального колективу тощо) є не чисельність населення, а наближеність влади та суспільних послуг до населення (за цієї логікою як одне село, так і мегаполіс є територіальною громадою).

Але, виходячи зі змісту норм законодавства, що унормовують механізми локальної демократії, можна стверджувати про наявність різних рівнів локалізації територій всередині територіальної громади, мешканці яких можуть реалізувати право на самоорганізацію, використовуючи окремі механізми локальної демократії. Так, до зазначених Т. Панченко територій безпосереднього мешкання, громада яких може виступати суб'єктом локальної демократії (місто, район, селище, село, мікрорайон) [15, с. 75], можна додати наступні: квартал, вулиця, багатоквартирний будинок.

На підтвердження цього можна навести низку положень нормативних актів, виходячи зі змісту яких можна зробити висновок, що суб'єктом окремих механізмів локальної демократії виступає територіальна громада в цілому, але окремі механізми можуть бути здійснені тільки на рівні частини територіальної громади. Зокрема, суб'єктом таких механізмів локальної демократії, як, наприклад, громадські слухання та місцеві ініціативи, є територіальна громада в цілому (тобто всі мешканці адміністративно-територіальної одиниці – міста, села, селища), а для ініціювання громадою даних механізмів необхідно зібрати підписи, кількість яких визначається у відсотках від кількості членів територіальної громади (або встановлюється у вигляді сталої кількості), що затверджується статутом відповідної територіальної громади.

Натомість Закон України «Про органи самоорганізації населення» визначає чітку локалізацію територій, в межах яких можуть створюватися та діяти органи самоорганізації населення:

- територія сільського, селищного комітету – в межах території села, селища;
- вуличного, квартального комітету – в межах території кварталу, кількох, однієї або частини вулиці з прилеглими провулками в місцях індивідуальної забудови;
- комітету мікрорайону – в межах території окремого мікрорайону, житлово-експлуатаційної організації в містах;
- будинкового комітету – в межах будинку (кількох будинків); комітету району в місті – в межах одного або кількох районів у місті [3].

Отже, стосовно участі у створенні та діяльності органів самоорганізації населення суб'єктом локальної демократії виступає не територіальна громада, а виключно її частини, громадяни яких об'єднані спільною територією проживання.

Суб'єктом такого механізму локальної демократії, як загальні збори громадян за місцем проживання може бути як територіальна громада в цілому (за умови відносно невеликої кількості мешканців), так і її частина на мікрорівні (починаючи від багатоквартирного будинку, частини вулиці чи кварталу в районі індивідуальної забудови, тощо).

Спираючись на таке розуміння, можна зробити висновок, що до групових суб'єктів культури локальної демократії належать територіальні громади (мешканці населених пунктів в межах таких адміністративно-територіальних одиниць як місто, селище, село); частини територіальної громади на мікрорівні, локалізовані за територіальною ознакою (мешканці району у населеному пункті, мікрорайону, кварталу, вулиці, багатоквартирного будинку), а на індивідуальному рівні – громадяни як члени територіальної громади.

Базуючись на даному розподілі, можна виокремити специфічні особливості культури локальної демократії групових суб'єктів, що залежать від міцності соціальних зв'язків мешканців об'єднаних місцем проживання, усвідомлення ними необхідності участі у вирішенні спільних проблем та визначити рівні даних суб'єктів.

Першим (базовим) рівнем можна вважати найменшу частину територіальної громади, в межах якої можуть реалізовуватись механізми локальної демократії, яка характеризується: спільним проживанням на невеликій території (багатоквартирний будинок, вулиця або квартал (чи їх частина) на території індивідуальної забудови); найтіснішими соціальними зв'язками всередині групи (зокрема, велика кількість мешканців може бути особисто знайома та об'єднана спіль-

ними інтересами тощо); обізнаність більшості мешканців з проблемами території проживання та можливість ефективної безпосередньої комунікації між ними з метою подолання даних проблем; невелика кількість мешканців (не більше двох тисяч осіб).

Другим (основним) рівнем є частина територіальної громади, об'єднана спільним проживанням на території однієї або кількох вулиць, кварталів. Для цього рівня характерні слабші соціальні зв'язки всередині групи, менша обізнаність із місцевими проблемами (у зв'язку з їх диференціацією та наявністю як загальних проблем, актуальних для всіх мешканців, так і проблем, актуальних для окремих сегментів всередині території) та менша, порівняно з базовим рівнем, можливість комунікації та мобілізації для їх подолання, кількість мешканців – в межах п'яти тисяч осіб.

На базовому та основному рівні можлива реалізація механізмів локальної демократії, що потребує участі більшості мешканців даної території, хоча, починаючи з другого рівня, можна спостерігати прояви представницької демократії: проведення загальних зборів у вигляді конференції тощо.

Третій (загальний рівень) – здійснення механізмів локальної демократії на рівні мікрорайону, району у місті або територіальної громади в цілому. Характеризується слабкістю або відсутністю соціальних зв'язків внаслідок великої території або кількості населення. На загальному рівні громаду зазвичай репрезентують найбільш активні, мотивовані на вирішення спільних проблем населеного пункту мешканці, які ініціюють та беруть участь у громадських слуханнях, громадських ініціативах тощо.

Також слід зазначити, що в окремих випад-

ках територіальна громада невеликих населених пунктів, як суб'єкт культури локальної демократії в цілому, за вищезазначеними критеріями може відповідати базовому (сільська громада) або основному (відносно великі сільські громади, громади невеликих селищ міського типу тощо).

#### **Висновки.**

Таким чином, громада є суб'єктом культури локальної демократії як особливої, специфічної сфери (частини) локальної політичної культури, системи знань, цінностей, переконань членів територіальної громади стосовно законодавчо визначених механізмів локальної демократії (громадських слухань, зборів громадян за місцем проживання, діяльності органів самоорганізації населення, місцевих референдумів), а також форми політичної участі у згаданих механізмах, зразків поведінки, соціальних норм, фундаментальних принципів і суспільних інститутів, що орієнтують суб'єктів на ті чи інші форми активності у політиці, забезпечують передачу накопиченого досвіду, сприяють стійкості локальної демократії в часі.

Поняття культури локальної демократії передає, насамперед, рівень усвідомлення громадянином громадських завдань, його практичної активності у справі втілення їх в життя. У цьому сенсі вона є структурним елементом громадянського життя і виявом ступеню зрілості суспільства, здатності забезпечення загальногромадянських інтересів, форм і механізмів вироблення і реалізації спільних рішень, узгоджених дій.

Специфічні особливості культури локальної демократії виявляються на трьох рівнях групових суб'єктів (базовий, основний, загальний), які виокремлені нами за критерієм міцності соціальних зв'язків мешканців, об'єднаних місцем проживання, усвідомлення ними необхідності участі у вирішенні спільних проблем.

#### **БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ**

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України – 1997. – № 24. – Ст. 170.
3. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 року № 2625-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 48. – Ст. 254.
4. Баймуратов М. А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине / М. А. Баймуратов, В. А. Григорьев. – Одеса: Юридична література, 2003. – 896 с.
5. Батанов О. І. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні / О. І. Батанов. – Київ: Вид. дім «Київ», 2003. – 512 с.
6. Бітем Д. Головні принципи й показники демократичного аудиту / Д. Бітем // Визначення і вимірювання демократії. – Львів: Літопис, 2005. – С. 42-67.
7. Була С. П. Теоретико-методологічний аналіз локальної демократії як умови та інструменту становлення консолідованої демократії в перехідних суспільствах (на прикладі України): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / С. П. Була; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2012. – 233 с.
8. Задорожний О. Європейська хартія місцевого самоврядування / О. Задорожний // Політична енциклопедія. – Київ: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.
9. Королько В. Г. Основы публичной администрации / В. Г. Королько. – М.: «Рефл-бук», Киев: «Ваклер», 2000. – 528 с.
10. Лендьял М. Теоретико-методологічні засади аналізу локальної політичної культури / М. Лендьял // Політич-

ний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 11-22.

11. Місцева демократія в Україні: нові стандарти / М. В. Лациба, І. М. Лукеря, О. Л. Ващук-Огдаська. – Київ: Агентство «Україна», 2013. – 236 с.

12. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми та перспективи / За ред. В. М. Безчастного. – Донецьк: Донецький юрид. інститут при Донецькому національному університеті, 2005. – 272 с.

13. Муніципальне право України: підручник / За ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – Київ: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.

14. Орзіх М. Концепція правового статусу самоврядних територій і органів місцевого самоврядування / М. Орзіх // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. – 1995. – № 1. – С. 67-75.

15. Панченко Т. В. Регіональна і локальна ідентичності як складові культури субсидіарної демократії / Т. В. Панченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – № 4. – С. 72-77.

16. Свідзинський А. Самоорганізація і культура / А. Свідзинський. – Київ: Вид-во ім Олени Теліги, 1999. – 288 с.

17. Слиз А. Локальная и региональная идентичность в процессе глобализации / А. Слиз, М. Щепанський // Вісник СевДТУ. Вип. 94: Філософія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 3-7.

18. Стан локальної демократії в містах України: роль громад та органів місцевого самоврядування. Аналітичний звіт за підсумками виконання проекту «Моніторинг діяльності органів місцевого самоврядування у сфері розвитку локальної демократії» / За ред. В. І. Брудного, А. С. Крупника, О. С. Орловського. – Одеса: ХОББІТ ПЛЮС, 2008. – 168 с.

19. Business Dictionary. – Retrieved from: <http://www.businessdictionary.com/definition/community.html>.

## REFERENCES

1. Konstytucija Ukrajiny [The Constitution of Ukraine]. (1996). *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajiny*, 30, art. 141 [in Ukrainian].

2. Pro misceve samovrjaduvannja v Ukrajini: Zakon Ukrajiny vid 21 travnja 1997 [On Local Self-Government in Ukraine: Law of Ukraine dated May 21, 1997]. (1997). *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajiny*, 24, art. 170 [in Ukrainian].

3. Pro orghany samoorganhazacij naselennja: Zakon Ukrajiny vid 11 lypnja 2001 roku № 2625-III [On the bodies of self-organization of the population: Law of Ukraine dated July 11, 2001 № 2625-III]. (2001). *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajiny*, 48, art. 254 [in Ukrainian].

4. Baymuratov, M.A., & Grigorev, V.A. (2003). *Munitsipalnaya vlast: aktualnye problemy stanovleniya i razvitiya v Ukraine [Municipal authority: topical problems of formation and development in Ukraine]*. Odesa: Yuridichna literatura [in Ukrainian].

5. Batanov, O. (2003). *Konstytucijno-pravovyy status terytorialnykh ghromad v Ukrajini [Constitutional and Legal Status of Territorial Communities in Ukraine]*. Kyiv: Vyd. dim «Kyjiv» [in Ukrainian].

6. Bitem, D. (2005). Gholovni pryncypy j pokaznyky demokratychnogho audytu. [Main Principles and Indicators of Democratic Audit]. *Iznychennja i vymirjuvannja demokratiji*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

7. Bula, S.P. (2012). Teoretyko-metodologichnyj analiz lokalnoji demokratiji jak umovy ta instrumentu stanovlennja konsolidovanoji demokratiji v perekhidnykh suspiljstvakh (na prykladi Ukrajiny) [Theoretical and methodological analysis of local democracy as a condition and instrument for the formation of consolidated democracy in transitional societies (on the example of Ukraine)]. *Candidate's thesis*. Lviv: Ljvivs'kyj nacional'nyj universytet imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

8. Zadorozhnyj, O. (2011). Jevropejsjka khartija miscevogho samovrjaduvannja [European Charter of Local Self-Government]. *Politychna encyklopedija*. Kyiv: Parlamentsjke vydavnyctvo [in Ukrainian].

9. Korolko, V.G. (2000). Osnovy pablik rileyshnz [Basics of public relations]. Moscow: «Refl-buk», Kyiv: «Vakler» [in Russian].

10. Lendjfel, M. (2008). Teoretyko-metodologichni zasady analizu lokalnoji politychnoji kuljтуры [Theoretical and Methodological Principles of Analysis of Local Political Culture]. *Politychnyj menedzhment* [in Ukrainian].

11. Lacyba, M.V., Lukerja, I.M., & Vashhuk-Oghdansjka, O.L. (2013). *Misceva demokratija v Ukrajini: novi standarty [Local democracy in Ukraine: new standards]*. Kyiv: Aghentstvo «Ukrajina» [in Ukrainian].

12. Bezchastnogho, V.M. (2005). *Misceve samovrjaduvannja v Ukrajini: problemy ta perspektivy [Local Government in Ukraine: Problems and Prospects]*. Donecjk: Donecjkij juryd. instytut pry Donecjkomu nacional'nomu universyteti [in Ukrainian].

13. Poghorilko, V.F., & Frycjkogho, O.F. (2006). *Municypaljne pravo Ukrajiny: Pidruchnyk [Municipal Law of Ukraine]*. Kyiv: Jurinkom Inter [in Ukrainian].

14. Orzikh, M. (1995). Koncepcija pravovogho statusu samovrjadnykh terytorij i orghaniv miscevogho samovrjaduvannja [Concept of the Legal Status of Self-Governing Territories and Local Self-Government Bodies]. *Misceve ta regionaljne samovrjaduvannja v Ukrajini* [in Ukrainian].

15. Panchenko, T.V. (2010). Reghionaljna i lokaljna identychnosti jak skladovi kuljтуры subsydiarnoji demokratiji [Regional and Local Identities as Components of the Culture of Subsidiary Democracy]. *Naukovyj chasopys Nacional'nogho pedagoghichnogho universytetu imeni M. P. Draghomanova. Politychni nauky ta metodyka vykladannja socialjno-*

- politychnykh dyscyplin № 4: Zbirnyk naukovykh pracj*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Draghomanova [in Ukrainian].
16. Svidzynskyj, A. (1999). *Samoorganizacija i kultura [Self-organization and culture]*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telighy [in Ukrainian].
17. Slyz, A., & Shhepanskyj, M. (2009). Lokal'naja y reghyonal'naja ydentychnostj v processe ghllobalyzacyy [Local and regional identity in the process of globalization]. *Visnyk SevDTU. Filosofija*. Sevastopolj: Vyd-vo: SevNTU [in Russian]
18. Brudniy, V.I., Krupnyk, A.S., & Orlovsjkiy O.S. (2008). *Stan lokal'noji demokratiji v mistakh Ukrajiny: rolj ghromad ta orghaniv miscevogho samovrjaduvannja. Analitychnyj zvit za pidsumkamy vykonannja proektu «Monitoryngh dijalnosti orghaniv miscevogho samovrjaduvannja u sferi rozvytku lokal'noji demokratiji» [The Status of Local Democracy in Ukrainian Cities: The Role of Communities and Local Self-Government Bodies. Analytical report on the results of the implementation of the project «Monitoring the activities of local self-government in the field of local democracy»]*. Odesa: HOBBIT PLUS [in Ukrainian].
19. *Business Dictionary [Business Dictionary]*. Retrieved from: <http://www.businessdictionary.com/definition/community.html>.

### **Цумарєв Марат Іванович**

Заступник директора

Центральноукраїнський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»  
25000, Кропивницький, вул. Варшавська 2

### **Tsumariiev Marat I.**

Deputy Director

Central Ukrainian Institute under Private Joined-Stock Company «Private Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management».  
2, Varshavska Str., Kropyvnytskyi, 25005, Ukraine

Email: [zumar\\_ua@ukr.net](mailto:zumar_ua@ukr.net)

Цитування: Цумарєв М. І. Громада як суб'єкт культури локальної демократії / М. І. Цумарєв // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 82-89.

Citation: Tsumariiev, M.I. (2018). Hromada yak subiekt kultury lokalnoi demokratii [Community as a subject of local democracy culture]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(3)*, 82-89.

Стаття надійшла / Article arrived: 19.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 23.03.2018

## Суб'єкти політичної пропаганди

*Павлов Д. М., Національна металургійна академія України*

Стаття ставить проблему суб'єктів політичної пропаганди як сил, що виступають активним початком здійснення пропагандистської діяльності. Автор доводить, що суб'єкти пропаганди управляють процесом регулювання політичного сприйняття суспільства, в результаті чого стає можливим досягнення їх політико-владних інтересів. Процес пропаганди є взаємодією суб'єктів та об'єктів пропаганди з приводу розподілу владних потенціалів та можливості прийняття тих чи інших політичних рішень. Згідно з думкою автора, до суб'єктів доцільно відносити ті сили, які мають свої політико-владні інтереси та зацікавлені в їх реалізації. До об'єктів необхідно відносити соціальні сили, за рахунок впливу на які розширюються можливості та посилюється ефективність прийняття та реалізації політичних рішень. Суб'єкт пропаганди є активною, ініціюючою, керуючою та / або контролюючою стороною пропагандистських відносин. Суб'єкт пропаганди – це особа, група або інстанція, що управляє розповсюдженням пропагандистського знання, моделей сприйняття та реакцій, що нав'язуються об'єктам пропаганди як легітимні, найбільш виправдані та природні в умовах певної політичної реальності. Об'єктами пропаганди виступають суспільство в цілому, цільові аудиторії, соціальні сегменти та групи, що об'єднані економічними, культурними, релігійними та іншими інтересами, громадські та політичні організації, політичні лідери та чиновники.

**Ключові слова:** політична пропаганда; пропагандисти; повідомлення; політичне мислення; вплив; активність

## Subjects of political propaganda

*Pavlov D. M., Political Science of National metallurgical academy of Ukraine*

The article raises the issue of the subjects of the political propaganda as the forces, which are active in implementation of the propagandistic activities. The author proves that the subjects of propaganda control the process of regulating the political perception that society has. Thanks to it, they gets possible to achieve their political and power interests. The propagandistic process is the interaction between subjects and objects of propaganda about the distribution of power and the possibility of making certain political decisions. According to the author, it is advisable to account that the subject of propaganda conception includes those forces that have their own political and power interests and are interested in their implementation. The objects of propaganda notion should include social forces, due to the impact on which political opportunities are expanding and the effectiveness of the adoption and implementation of political decisions is increasing. The propagandist is an active, initiating, managing and / or controlling party of propagandistic relations. A propagandist is a person, group or entity that manages the dissemination of propaganda knowledge, perception models and reactions, which are imposed to the objects of propaganda as legitimate, most justified and natural in the conditions of a certain political reality. The objects of propaganda are the society, target audiences, social segments and groups that united by economic, cultural, religious and other interests, the public and political organizations, political leaders and officials. The author proves the idea that the distinction between subject and object of propaganda is that the subject of propaganda is capable of political thinking, while the object is only able to pseudo-thinking. The subject of the propaganda is always different from the object of the propaganda of high ability and creative ability to information processing based on their interests and goals, as well as value and psychological characteristics of recipients. A mandatory condition of the object of propaganda should be his political subjectivity. Propagandist designs political constructs imaginary political subjectivity of the mass man, assuring him that he can influence power, its election and redistribution. But this is a faked political subjectivity that is needed only for democratic political game. The subject of propaganda is easier and better to create context to report and then assign its opinion to the silent majority than to organize deliberative instance of argumentative discourse.

**Keywords:** political propaganda; propagandists; messages; political thinking; influence; activity

## Субъекты политической пропаганды

*Павлов Д. Н., Национальная металлургическая академия Украины*

Статья ставит проблему субъектов политической пропаганды как сил, которые выступают активным началом осуществления пропагандистской деятельности. Автор доказывает, что субъекты пропаганды управляют процессом регулирования политического восприятия общества, в результате чего становится возможным достижение их политико-властных интересов. Процесс пропаганды является взаимодействием субъектов и объектов пропаганды по поводу распределения властных потенциалов и возможностей приня-

тия тех или иных политических решений. Согласно мнению автора, к субъектам целесообразно относить те силы, которые имеют свои политико-властные интересы и заинтересованы в их реализации. К объектам следует относить социальные силы, за счет воздействия на которые расширяются возможности и усиливается эффективность принятия и реализации политических решений. Субъект пропаганды является активной, иницирующей, управляющей и / или контролирующей стороной пропагандистских отношений. Субъект пропаганды – это лицо, группа или инстанция, которая управляет распространением пропагандистского знания, моделей восприятия и реакций, что навязываются объектам пропаганды как легитимные, наиболее оправданные и естественные в условиях определенной политической реальности. Объектами пропаганды выступают общество в целом, целевые аудитории, социальные сегменты и группы, объединенные экономическими, культурными, религиозными и другими интересами, общественные и политические организации, политические лидеры и чиновники.

**Ключевые слова:** политическая пропаганда; пропагандисты; сообщения; политическое мышление; влияние; активность

### Постановка проблеми.

Однією з головних проблем осмислення процесу політичної пропаганди є визначення тих сил, що виступають активним початком здійснення пропаганди. Йдеться про суб'єкти політичної пропаганди. Хто виступає суб'єктом пропаганди? Які якості вони повинні мати, щоб керувати пропагандою? Від чого залежить їх суб'єктність? Всі ці питання складають сутність проблеми суб'єктності пропаганди, що досі залишається малодослідженою.

Аналіз досліджень і публікацій. Єдиною роботою, яка спеціально була присвячена проблемі пропагандистської суб'єктності, є стаття Г. Лассвелла «Особа: суб'єкт та об'єкт пропаганди» [8]. Інші дослідники пропаганди (Дж. Стенлі [10], М. Херпен [6], М. Волейгер [11], Р. Марлін [9]) приділяли лише незначну увагу цій проблемі, хоча і відзначали, як Г. Джоветт та В. О'Донелл, її важливість для осмислення пропаганди [7, р.293].

**Мета роботи** – визначити суб'єктів політичної пропаганди, окреслити їх роль у пропагандистському процесі.

### Виклад основного матеріалу.

Суб'єкти пропаганди управляють процесом регулювання політичного сприйняття суспільства, в результаті чого стає можливим досягнення їх політико-владних інтересів. У цілому процес пропаганди є взаємодією суб'єктів та об'єктів пропаганди з приводу розподілу владних потенціалів та можливості прийняття тих чи інших політичних рішень. До суб'єктів доцільно відносити ті сили, які мають свої політико-владні інтереси та зацікавлені в їх реалізації. До об'єктів зараховуємо соціальні сили, за рахунок впливу на які розширюються можливості та посилюється ефективність прийняття та реалізації політичних рішень. Суб'єкт пропаганди є активною, ініціуючою, керуючою та / або контролюючою стороною пропагандистських відносин. Суб'єкт пропаганди – це особа, група або інстанція, що управляє розповсюдженням пропагандистського знання, моделей сприйняття та реакцій, що нав'язуються об'єктам пропаганди як легітимні, найбільш виправдані та

природні в умовах певної політичної реальності. Об'єктами пропаганди виступають суспільство в цілому, цільові аудиторії, соціальні сегменти та групи, що об'єднані економічними, культурними, релігійними та іншими інтересами, громадські та політичні організації, політичні лідери та чиновники.

Відповідно до Г. Лассвелла, суб'єктом та об'єктом пропаганди є особа [8, р.187-193]. В статті «Особа: суб'єкт та об'єкт пропаганди» до суб'єктів пропаганди він зараховує місіонерів, зростаючу армію репортерів, редакторів, прес-агентів, дикторів, лекторів, дослідників, агітаторів, організаторів, промоутерів, експертів. Всі ці категорії він об'єднує терміном «група інтелектуалів», які в силу діяльності з маніпулювання колективними символами та настановами втягуються в процес пропаганди [8, р. 189-190]. Крім того, до суб'єктів пропаганди він зараховує різноманітні бізнесові інституції, PR-агенції, рекламні фірми, корпорації та неприбуткові громадські організації, які діють не просто через оплачену рекламу в ЗМІ, а через ініціювання подій, щоб здійснити бажаний ефект. Виходячи з основних позицій роботи Г. Лассвелла, можна стверджувати, що суб'єктність пропагандиста визначається його здатністю створювати та користуватися техніками пропаганди, бути незалежним від замовника пропагандистського впливу, бути здатним керувати символами для здійснення соціального контролю над групами та суспільством в цілому [8, р. 189-193].

Проблема визначення суб'єкта пропаганди полягає в тому, що сама пропаганда як феномен має вплив лише тоді, коли діє непомітно. Тим більше суб'єкт пропаганди має бути невідомим, оскільки його розкриття може зробити пропаганду прозорою та, як результат, менш ефективною. По суті, Г. Лассвелл правий, стверджуючи, що суб'єкт виражається через техніки пропаганди. Вміння створити та використати потрібну та результативну пропагандистську техніку забезпечує вплив на свідомість та поведінку мас та суспільних груп. Керування масами створює суть пропагандистської суб'єктності, оскільки пропаганда є частиною

влади, без якої влада не існує і ризикує перетворитися на насильство. Пропаганда сама по собі є економічним способом змусити маси виконувати волю політично активної меншини. Крім того, пропаганда – один із гуманістичних способів панування, оскільки мінімізує насильство. Звичайно, пропаганда будується на символічному насильстві, коли символи стають непомітною зброєю. Іноді більш дієвою, ніж фізична зброя.

Не випадково Г. Лассвелл нагошовував, що важливими суб'єктами пропаганди є інтелектуали. Саме інтелектуали краще за інших розуміють культурні контексти, які використовують при побудові пропагандистських технік. Слід визнати, що самі інтелектуали не є вільними від впливу пропаганди. Вони, як і інші члени суспільства, залежать від стереотипів, від ідеологічних та міфологічних кодів, які не завжди потрапляють під рефлексивну активність.

Якщо говорити про типи суб'єктів, то слід їх класифікувати за певною основою, критерієм. За природою пропагандистського інструментарію, можна виділити ідеологів, агітаторів, рекламистів, піарників, іміджмейкерів, медійників, маніпуляторів, соціологів, експертів, шоуменів, міфологізаторів. Ідеологи працюють з ідеями як інструментами переконання. Ідея, як відомо, оволодіваючи масами, здатна зробити революцію. Агітатори, по суті, ідеологи в полі. Їх завдання показати масам, як ідея може втілитися при вирішенні життєвих проблем конкретних суспільних груп. Агітатор роз'яснює масам цінність підтримки ідеї. Наприклад, якщо ідеолог, обгрутовуючи ідею неможливості викорінення в умовах сучасної української соціально-політичної реальності, то агітатор цю ідею неможливості буде роз'яснювати масам на тлі загрози антикорупціонерів, чия діяльність приведе до «закручування гайок» та встановлення жорсткого авторитарного режиму.

Рекламист створює повідомлення, яке має двоступінчасту структуру. На першому етапі реципієнту треба повідомити, що він не щасливий в певному відношенні, знаходиться в стані бажання кращого, а на другому етапі – запропонувати зробити те, що його зробить задоволеним життям, допоможе потрапити в стан здобуття об'єкта бажання. Тому завдання рекламиста створити контекст незадоволення реципієнта та відчуття про легкість подолання цього контексту за допомогою простої дії (голосування за потрібного кандидата, виходу на майдан), переконливого враження про доступність бажаного.

Піарник створює позитивну комунікацію між політиком (політичною силою, партією) та реципієнтом, наприклад, через різного роду дари (подарунки, ремонти домів, доріг, благоустрій майданчиків). Іміджмейкер створює впізнаний

та привабливий образ політика чи партії, певне символічне обрамлення, яке переконує виборця робити «правильний вибір». Медійник створює контент або інформаційний майданчик, що слугують розповсюдженню сконструйованих ідеологом повідомлень.

Маніпулятор працює з переспрямуванням уваги аудиторії з більш небезпечних, незручних тем для замовника на більш нейтральні або виграшні. Маніпулятори в західній літературі отримали назву «спін-доктори». Вони займаються породженням позитивного контексту сприйняття політичних подій. Соціологи роблять опитування, які стають, з одного боку, фреймом сприйняття політичної реальності у вигляді поляризації соціологічної думки відповідно до даних соціопитування, а з іншого боку, встановленням порядку денного (agenda setting), якщо опитування стосується поточних проблем політичного життя. Саме обрання проблем, за якими проводиться опитування громадської думки, надає їм штучну важливість, яка транслюється під час здійснення процедури опитування, а потім – через публікацію результатів вимірювання громадської думки.

Експерти, в силу їх такої номінації в медіа, покликані переконувати суспільство в обгрунтованості того чи іншого образу політичної реальності, необхідності тих чи інших вчинків влади та опозиції в рамках ідеологічної моделі, притаманної тій чи іншій пропаганді. Переконливу силу експерти здобувають унаслідок їх розкрученості, пізнаваності масами та здатності впливати на емоції через апеляції до страху, гордості, почуття власної гідності. Суб'єктності експерти набувають, якщо здатні запропонувати новий контекст сприйняття політичної реальності, який оголить рушійні сили та причини актуальних подій. Шоумени працюють, як видно з самої назви, над створенням шоу, спектаклю, що орієнтований на притягнення та заволодіння увагою.

Втягнення в дискусію, навіть через надання інсайдерської інформації, ініціювання та розкручування скандалів, позбавляє індивідів та групи політичної суб'єктності. Політичність мас сьогодні обмежується лише вимогою бути більш поінформованими. Політична інформація виявляється фетишем, оволодіння яким має стати для мас головним атрибутом їх втягнення в політику. Будь-яка інформація стає пропагандистським потоком, якщо вона визначає поведінку мас. Інформація може бути націленою на освічену публіку, тоді вона повинна мати захисні додатки для критичного мислення у вигляді посилань, доказів, світлин, аргументів. Інформація може бути фейковою з подальшим викриттям. У цьому випадку інформація приносить навіть більше задоволення, оскільки її викриття дає підстави для гордості реципієнту,

який ототожнює себе з тими, хто з самого початку запідозрив її неправдивість та навіть раніше за викривачів зробив висновок про її фейковість.

Пропагандистський потік інформації відволікає маси від політичної творчості, симулює їх політичну участь через втягнення до своєї структури розповсюдження, позбавляє здатності на власну суб'єктність, оскільки сприйняття інформації заважає її продукуванню. Втягнуті в потік інформації, стають капіталом пропаганди. Якщо від суб'єкта пропаганди залежить, яка інформація стане пропагандистським «кормом» мас, тобто достатньо привабливою, щоб підкорити думки та бажання мас, то від об'єктів пропаганди залежить, провідниками, засобами передачі якої інформації вони стануть. Популісти в політиці фактично виступають такими шоуменами, які надають інформації привабливого, спокусливого характеру, щоб підкорити собі бажання мас. Проте, у популізмі в політиці є прихована сторона. Підкоривши собі бажання мас, популісти позбавляють суспільні сили суспільно-перетворюючої енергії. Сама віра в обіцянки популістів – це відмова від політичної творчості, це визнання, що прості рішення здатні змінити логіку політичного режиму та розподіл національного багатства. Насправді популісти захищають політичну модель, яка вигідна владним силам, оскільки їх обіцянки не зачіпають принципи розподілу суспільного продукту, не загрожують пануванню цих сил, оскільки не ставлять питання демократії.

Міфологізатори є важливими суб'єктами пропаганди, оскільки пропаганда є міфологічною за суттю свого впливу. Кожна сучасна людина не є вільною від міфологічної свідомості в тому чи іншому вигляді, вона продовжує вірити в силу знаків, символів (зокрема, престижу), які є результатом вторинного означування та, по суті, є симулякрами, які лише мають уявний зв'язок з реальністю. В сучасному світі тотальної пропаганди речі та образи брешуть краще, ніж слова, насамперед, в силу дії принципу: «Краще один раз побачити, ніж сім разів почути». До того ж, приваблюючи та спокушаючи, речі та образи не задовольняють бажання людини, не роблять її щасливою. Потрапляючи до пропагандистського потоку, речі та образи стають для мас фетишем, поклоніння якому повертає політичну реальність назад, до золотого віку, який символізується як краще майбутнє. Суб'єктність пропагандиста безпосередньо залежить від того, наскільки він здатний маніпулювати міфами, наприклад, про демократію, про захист депутатами інтересів народу чи країни, про невідворотність перемоги над ворогом, про соціальну корисність реформ, про правосуддя, про чесність суддів та правоохоронної системи, про правильний шлях розвитку держави, про економічні успіхи. Міфо-

логізація лежить в основі впливу пропаганди на масову свідомість, оскільки не потребує доказів та діє завдяки впливу на емоційну та уявну сферу людини. Уява про майбутнє, що наповнює ентузіазмом та надихає людину, є рушійною силою міфу.

Л. Богарт визначає суб'єкта пропаганди як відправника повідомлень, меседжів. Пропаганда – мистецтво, що вимагає особливого таланту. Це не механічна, а наукова робота. Зміна настанов потребує досвіду, знання та інстинктивного прозріння про те, що є найкращим аргументом для аудиторії. Немає ніякої інструкції, якою може керуватися пропагандист. Він повинен мати добрий розум, бути геніальним, чутливим і знати, як аудиторія думає та реагує [5, р. 195-196].

Наявність суб'єкта пропаганди передбачає того, на кого спрямована його активність, тобто об'єкта пропаганди. Саме взаємодія між суб'єктністю та об'єктністю пропаганди складає сам пропагандистський процес як динамічну взаємодію, спрямовану на реалізацію запланованих цілей суб'єкта пропаганди та нав'язаних бажань, сконструйованих інтересів її об'єктів. Проте треба відзначити, що об'єкти пропаганди є разом із тим політичними суб'єктами. Іншими словами, пропаганда перетікає від однієї суб'єктності до іншої, щоб ствердитися у якості рушійної сили політики.

Об'єктом пропаганди є політична суб'єктність в її різноманітних вимірах. Саме станом політичної суб'єктності (характером, проявами, формами, інтенсивністю і т. ін.) визначається вплив пропаганди на суспільство. Під політичною суб'єктністю ми розуміємо соціальну активність, яка визначає зміну влади (її трансформацію, перерозподіл, перетікання від одних кластерів, еліт, полюсів до інших, зміцнення, послаблення в рамках державних інститутів і т. ін.). Політична суб'єктність як основний об'єкт пропаганди виявляє себе в двох провідних складових. По-перше, це політична свідомість як віддзеркалення політичної реальності, що знаходить втілення в практиках обговорення політичного та, відповідно, формування громадської думки як динамічного феномену, реагуючого на трансформацію політичного життя. По-друге, це політична поведінка, яка частково залежить від громадської думки як аргументованого політичного дискурсу, а частково – від різноманітних емоцій, психічних станів, культурних кодів, настанов, переживань, бажань, прагнень. Іншими словами, політична суб'єктність як об'єкт пропаганди розпадається на раціональне та ірраціональне як модуси свого вияву.

Політична діяльність немислима без свідомості. Відповідно, політична свідомість і самосвідомість – поняття, що визначають сутність політичної діяльності і політичної поведінки. Їх оборотна

сторона – політичне несвідоме. На відміну від раціональних засобів пропаганди, емоційні повідомлення та образи впливають безпосередньо на поведінку. Механізмами ініціювання потрібної поведінки слугують автоматизми. Так, на думку Є. Доценка, «психічні автоматизми виступають в ролі передавальних важелів, завдяки яким енергія бажання (впливу) маніпулятора перетворюється в енергію прагнення (або дії) адресата» [1, с. 150]. Це дії, які індивід скоює не думаючи, механічно. В даному контексті слово «маніпуляція» набуває практично буквального сенсу. Індивід уподібнюється ляльці, яку смикують за мотузочки. Важливо, що об'єкт маніпуляції ні про що не здогадується, сприймаючи це як природний хід речей [3, с. 39].

З точки зору суб'єкта, політична свідомість поділяється на масову, групову та індивідуальну. Впливаючи на політичну свідомість, пропагандист використовує об'єднуючі та роз'єднуючі настанови та стереотипи. Наприклад, ворог стає сильним чинником об'єднання, коли з ним пов'язується небезпека. Ворог має викликати страх за майбутнє. Разом із тим, ворог має уявлятися смішним, недолугим, недалекоглядним, щоб з ним можна було впоратися. До того ж ворог передбачає роль героя, яку може посісти політик, політична сила, яку обслуговує пропагандист. Масова свідомість бажав лідера, що відчуває інстинкти натовпу. Лідер стає суб'єктом пропаганди, коли може спрямувати маси в потрібне русло, тим самим змінюючи історичний хід подій. Можна пригадати приклад В. Парасюка, який у 2014 р. на Майдані закликав до продовження боротьби проти режиму В. Януковича, попри домовленості з західними посередниками щодо реформування політичної системи, а також підтвердження курсу на європейську інтеграцію та проведення президентських виборів не пізніше грудня 2014 р. В результаті, політичний вектор розвитку Української державності був змінений, виникло декілька осередків напруги на її території, була послаблена її обороноздатність, через агресію Росії частина території була окупована, до влади прийшли випадкові люди, які використали ентузіазм, символіку та інтенції Майдану.

Пропагандист використовує самолюбство масової людини. Саме самолюбство громадянина, відчуття власної гідності дозволяє перетворювати його на слухняного біоробота (за терміноло-

гією Дж. Ліллі). Слухняний біоробот не має бути безмовним. Навпаки, його здатність отримувати інформацію та виражати думки є основою для відчуття гідності та політичної суб'єктності, а також можливості брати участь у формуванні громадської думки. Проте, часто виявляється, що думка масової людини є інкорпорованою думкою авторитетних особистостей, лідерів думок, що є суб'єктами пропаганди. Це явище Е.Фромм назвав псевдомисленням [2, с. 199]. Обиватель відчуває потребу мати власну думку і тому забуває, що просто повторює чийсь авторитетне твердження; він вірить, що прийшов до певного висновку на підставі власних міркувань, насправді він просто засвоїв думку авторитету, сам того не помітивши. Йому здається, що в нього були підстави прийти до цієї думки, і він нам ці підстави викладає, але якщо перевірити, виявиться, що він взагалі не зміг би зробити з них ніякого висновку [2, с. 199]. На думку Е. Фромма, «насправді людям здається, що це вони приймають рішення, що це вони хочуть чогось, в той час як насправді вони піддаються тиску зовнішніх сил, внутрішніх або зовнішніх умовностей і «хочуть» саме того, що їм доводиться робити» [2, с. 200].

#### **Висновки.**

Отже, суб'єкт пропаганди здатен до політичного мислення, тоді як об'єкт – здатен лише до псевдомислення. Суб'єкт пропаганди завжди відрізняється від об'єкта пропаганди високою здатністю та можливістю до творчої обробки інформації з урахуванням своїх інтересів та цілей, а також ціннісно-цільових та психологічних особливостей реципієнтів – об'єктів. Обов'язковою умовою об'єкта пропаганди має бути його політична суб'єктність. У масовій людині політичний пропагандист фактично конструює політичну суб'єктність, переконуючи її, що вона може впливати на владу, її обрання та перерозподіл. Але це фіктивна політична суб'єктність, потрібна лише в політичних іграх в демократію та, наприклад, волю Майдану (за якою системою підрахунку та репрезентації голосів можна визначити справжність волі Майдану?). Суб'єкту пропаганди простіше та доцільніше створити контекст, повідомити та потім приписати мовчазній більшості свою думку, ніж організувати деліберативну інстанцію аргументативного дискурсу.

#### **БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ**

1. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. – 344 с.
2. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Изд-во «Республика», 1992. – 430 с.
3. Цуладзе А. М. Политическая мифология / А. М. Цуладзе. – М.: Изд-во «Эксмо», 2003. – 384 с.
4. Auerbach J. Introduction: Thirteen Propositions about Propaganda / J. Auerbach, R. Castronovo // The Oxford Handbook of Propaganda studies – New York: Oxford University Press, 2013. – P. 1-18.
5. Bachrach P. Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework / P. Bachrach, M. Baratz // American Political

Science Review. – 1963. – № 57. – P. 632-642.

6. Van Herpen M. H. Putin's propaganda machine: soft power and Russian foreign policy / M. H. Van Herpen - Lanham: Rowman & Littlefield, 2016. – XVI. – 319 p.

7. Jowett G. S. Propaganda & persuasion / G. S. Jowett, V. O'Donnell. – 5th ed. – Thousand Oaks, California: SAGE, 2012. – XXX, 432 p.

8. Lasswell H. D. The Person: Subject and Object of Propaganda / H. D. Lasswell // Annals of the American Academy of Political and Social Science. – 1935. – Vol. 179. – № 1. – P. 187-193.

9. Marlin R. Jacques Ellul's Contribution to Propaganda Studies / R. Marlin // The Oxford Handbook of Propaganda studies – New York: Oxford University Press, 2013. – P. 348-365.

10. Stanley J. How propaganda works / J. Stanley. – Oxford: Princeton University Press, 2015. – XX. – 353 p.

11. Wollaeger M. Propaganda and Pleasure: From Kracauer to Joyce / M. Wollaeger // The Oxford Handbook of Propaganda studies. – New York: Oxford University Press, 2013. – P. 278-300.

## REFERENCES

1. Dotcenko, E.L. (1997). *Psikhologiya manipulatsii: fenomeny, mekhanizmy i zashchita [Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection]*. Moscow: CheRo, Izdatelstvo MGU [in Russian].

2. Fromm E. (1992). *Dusha cheloveka [The Heart of Man]*. Moscow: Izd-vo «Respublika» [in Russian].

3. Tculadze, A.M. (2003). *Politicheskaya mifologiya [Political mythology]*. Moscow: Izd-vo «Eksmo» [in Russian].

4. Auerbach, J., & Castronovo, R. (2013). Introduction: Thirteen Propositions about Propaganda. *The Oxford Handbook of Propaganda studies*. New York: Oxford University Press.

5. Bachrach, P., & Baratz, M. (1963). Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. *American Political Science Review*, 57, 632-642.

6. Herpen, M.H.V. (2016). *Putin's propaganda machine: soft power and Russian foreign policy*. Lanham: Rowman & Littlefield, XVI.

7. Jowett G.S., & O'Donnell, V. (2012). *Propaganda & persuasion (5th ed.)*. Thousand Oaks, Calif.: SAGE, XXX.

8. Lasswell, H.D. (1935). The Person: Subject and Object of Propaganda. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 179 (1), 187-193.

9. Marlin, R. (2013). Jacques Ellul's Contribution to Propaganda Studies. *The Oxford Handbook of Propaganda studies*. New York: Oxford University Press.

10. Stanley, J. (2015). *How propaganda works*. Oxford: Princeton University Press, XX.

11. Wollaeger, M. (2013). Propaganda and Pleasure: From Kracauer to Joyce. *The Oxford Handbook of Propaganda studies*. New York: Oxford University Press.

## Павлов Дмитро Миколайович

Кандидат філософських наук, доцент  
Національна металургійна академія України  
49600, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 4

## Pavlov Dmitry M.

PhD, Associate Professor  
National metallurgical academy of Ukraine  
4, Gagarina ave., Dnipro, 49600, Ukraine

Email: dnepr\_smru@ukr.net

Цитування: Павлов Д. М. Суб'єкти політичної пропаганди / Д. М. Павлов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 90-95.

Citation: Pavlov, D.M. (2018). Суб'єкти політичної пропаганди [Subjects of political propaganda]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 90-95.

Стаття надійшла / Article arrived: 2.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 7.03.2018

## Три моделі міжінституційних відносин держави і церкви: соціологічний аспект

*Романенко В. А., Класичний приватний університет*

Проаналізовано три моделі міжінституційних відносин держави і церкви: 1) модель свободи релігій від держави через велику дистанцію та жорстке відокремлення; 2) модель рівноправності релігій; 3) модель інтеграції через наближення громадянської релігії до конституційної моралі. В результаті проведеного аналізу автором зроблено висновок про те, що розгляд конституцій сучасних держав та договори про захист прав людини, які були прийняті після Другої світової війни, дає можливість чіткого вирішення окремих систем держави – церкви, для яких є переважно характерні ідентифікація або об'єднання церковної і світської влади, тобто в яких не проявляється в незначній мірі дистанція між цими двома сферами. В статті наголошено на тому, що «формальні системи єдності» держави і церкви, які передбачають існування державної церкви або національної релігії, в своїх конституціях гарантують переважно свободу і рівність, як, наприклад, у Великій Британії або Греції. Тим самим, на думку дослідника, досягається непорушність конституції або принципів прав людини. Причина цього полягає в тому, що поняття дистанції (поділу), свободи і рівності можуть бути інтерпретовані по-різному: з одного боку, вони є більш відкритими, готовими до компромісів щодо традиційно сильних позицій релігії в країні та відносин релігії з державною владою; з іншого боку, вони є більш жорсткими та консервативними, якщо справа стосується необхідної дистанції або ж необхідної свободи та рівності у здійсненні релігійних обрядів.

**Ключові слова:** віруючі; релігія та держава; церква; міжінституційна взаємодія; громадянське суспільство; соціальна мораль

## Three models of inter-institutional relations between the state and the church: the sociological aspect

*Romanenko V. A., Classical private university*

The article analyzes three models of interinstitutional relations between the state and the church: 1) the model of freedom of religion from the state through a long distance and strict separation; 2) the model of equality of religions; 3) model of integration through the approximation of civil religion to constitutional morality. As a result of the analysis, the author concludes that considering the constitutions of modern states and human rights treaties that were adopted after the Second World War, it is possible to clearly distinguish individual systems between state and church, there is a predominantly characteristic for the identification or association of ecclesiastical and secular authorities, where it is not manifested in a small extent by the distance between these two spheres. On the contrary, the «formal systems of unity» of the state and the churches that presuppose the existence of a state church or national religion, in their constitutions, are guaranteed primarily by freedom and equality, for example, in the United Kingdom or Greece. Thus, the inviolability of the constitution or the principles of human rights is achieved. The reason for this is that the concept of distance (division), freedom and equality can be interpreted differently: on the one hand, they are more open, ready to compromise on traditionally strong positions of religion in the country and relations of religion with state power; on the other hand, they are more rigid and conservative when it comes to the required distance or the necessary freedom and equality in the exercise of religious rites.

**Keywords:** churchman; religion and state; church; interinstitutional interaction; civil society; social morality

## Три модели межинституционных отношений государства и церкви: социологический аспект

*Романенко В. А., Классический приватный университет*

Проанализированы три модели межинституционных отношений государства и церкви: 1) модель свободы религий от государства через большую дистанцию и жесткое отделение; 2) модель равноправия религий; 3) модель интеграции из-за приближения гражданской религии к конституционной морали. В результате проведенного анализа автором сделан вывод о том, что рассмотрение конституций современных государств и договора о защите прав человека, принятых после Второй мировой войны, дает возможность четкого выделения отдельных систем государства – церкви, для которых преимущественно характерны идентификация или объединение церковной и светской власти, то есть в которых проявляется в незначительной степени

дистанція між цими двома сферами. В статті отмечено, що «формальні системи єдності» держави та церкви, передбачаючі існування державної церкви або національної релігії, в своїх конституціях гарантують переважно свободу та рівність, як, наприклад, в Великобританії або Греції. Тим самим, по думці дослідника, досягається невідмінність конституції або принципів прав людини. Причина цього полягає в тому, що поняття дистанції (делення), свободи та рівності можуть бути інтерпретовані по-різному: з однієї сторони, вони більш відкритими, готовими до компромісів по традиційно сильних позиціях релігії в країні та відносинах релігії з державною властю; з іншої сторони, вони є більш жорсткими та консервативними, якщо справа стосується необхідної дистанції або необхідної свободи та рівності в здійсненні релігійних обрядів.

**Ключові слова:** віруючі; релігія та держава; церква; міжінституційні взаємодії; громадянське суспільство; соціальна мораль

### Актуальність дослідження.

**П**роблематика міжінституційної взаємодії церкви, держави та громадянського суспільства є актуальною як в соціології релігій, так і в соціальній практиці, найважливішим напрямком якої є пов'язаним із релігійною політикою та соціальними технологіями досягнення релігійної толерантності, миру та злагоди в суспільстві. Для будь-якого сучасного суспільства, яке ґрунтується на демократичних цінностях, є важливим збереження міжконфесійного балансу та гармонійної інституційної архітектури, яка дозволяє досягати функційної вирівняності інституційного потенціалу релігії та політики як найвпливовіших соціальних підсистем. Для України означені аспекти є не менш важливими, ніж для інших суспільств через процеси релігійно-політичних трансформацій, які відбуваються впродовж останніх чотирьох років. Зазначені зміни потребують теоретико-соціологічної та соціально-практичної рефлексії, необхідної як для побудови теоретичних моделей, так і прийняття рішень у сфері управління відповідними соціально-релігійними відносинами.

**Метою статті** є визначення характерних мінімальних критеріїв, що дозволяють представити відносини між державою та релігією або, відповідно, церквою, а саме:

- 1) певне відокремлення або поділ двох сфер;
- 2) принципову свободу віросповідання;
- 3) дотримання рівності між різними віросповіданнями.

Невизначена наукова проблема, якій присвячено статтю. Статтю присвячено проблемі міжінституційних відносин держави та церкви, яка розглядається в соціологічному аспекті взаємодії релігії, громадянського суспільства та держави.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій**, у яких започатковано розв'язання наукової проблеми. Проблематиці статті присвячено низку монографічних, науково-публіцистичних та електронних джерел. Йдеться про роботи В. Карєва (проблематика впливу британського просвітництва на відносини церква / держава); В. Клочкова (співвідношення релігії, держави та права); В. Еверсона (дослідження засад релігійного виховання); М. Стурової (дослідження міжінституційних відносин церкви та держави в США); М. Суворо-

ва (проблематика церковних покарань з досвіду дослідження церковного права); Т. Кондрусевича (дослідження християнських морально-етичних засад в політиці); С. Роуза (дослідження відносин церкви та держави в контексті філософії постмодерну, атеїзму та екзистенціалізму); П. Гайдено (аналіз природознавчо-наукових витоків просвітництва); В. Гараджі (загальні питання соціології релігії); М. Шахновіча (проблематика соціології глобалізму та соціології релігій) [1-12].

### Виклад основного матеріалу.

У наведеному нижче описі є представленими три моделі держави та релігії (церкви), які відповідають мінімальним вимогам сучасного права, але кожна з яких має свої основні завдання. Приблизно кожна з цих моделей можемо знайти в системі соціально-нормативної регуляції суспільств різних країн. Як буде доведено, кожна з трьох наступних моделей поділу, рівності та близькості має специфічні переваги та недоліки для міжінституційної взаємодії релігії / церкви, права та політики.

1. Перша модель: свобода релігій від держави через велику дистанцію та жорстке відокремлення.

У цій моделі найбільша релігійна свобода означає найбільшу дистанцію між державою та релігією як такою, оскільки за наявності найбільшої дистанції до державної влади віруючі та церкви можуть розвиватися безперешкодно. Тільки таким чином релігії можуть на засадах автономії вдосконалювати свої доктрини, формулювати та приводити у виконання свої правила. Від подібного порядку отримують користь всі релігії, але фактично виграють від нього, насамперед, релігії меншин – в тому випадку, коли до них ставляться негативно або ж їх ігнорують та навіть пригнічують домінянти в політиці або в релігії. Для держави в цій моделі забороняти або регламентувати буває доволі складно, оскільки для неї в цій моделі всі релігії є рівними, рівноправними та однаково нейтральними.

Велика або мала релігійна громада, заможна чи бідна, безвідносно до того, чи дотримується вона нейтрального або радикального курсу, чи співпадають її цінності з конституційними цінностями або заперечують їх – держава в даній моделі не є дотичною до цього. Релігії виступають учасниками змагання на спільному стихійному ринку

трансценденції. Крім того, ця модель передбачає, що подібна дистанція найбільш сприятлива не тільки для релігій, а й для світської влади. Остання не бере участі в фундаменталістських суперечках, які іноді виникають між окремими релігіями та концентрується на збереженні секулярних інтересів захисту життя та свободи від насильства, а також вищого рівня матеріального добробуту [1, с. 27].

Кордон захисту дистанції від держави проходить там, де релігійна громада починає виявляти по відношенню до зовнішнього світу ознаки насильства та ставлячи тим самим загальний мир і захист життя як секулярні блага під загрозу – принаймні, за наявності конкретної та безпосередньої небезпеки. Кордон захисту дистанції є орієнтованим на віруючих, щодо яких із боку релігійної організації починає застосовуватися насильство або ж практикуються дискримінаційні обмеження щодо окремих членів релігійної групи (наприклад, між чоловіками та жінками), що, з точки зору світських цінностей суспільства, представляє собою протизаконні обмеження в правах.

Якщо держава хоче контролювати внутрішні відносини в релігійних спільнотах, щоб захистити індивідів від дискримінації, від «надлишку» релігії або «неправильної» релігії, як у випадку розширеного підпорядкування віруючих або при фінансових втручаннях церкви в справи індивіда, модель дистанції виявляє, зазвичай, свою хиткість та втрачає свої пріоритетні претензії. В такому випадку ліберальний девіз «enter and exit» (увійти і вийти) та переважного дотримання рівності встановлюють межі дії моделі дистанції. Подібне ототожнення моделі дистанції виявляється і тоді, коли релігійні спільноти заявляють про експансивне розуміння юридичних заборон або нелегальне насильство. Особливо це стає помітним, коли держава є відповідальною не тільки за захист фізичної, а й психічної цілісності віруючих, наприклад, при спостереженні за сектами. Чим очевиднішою стає заборона дистанції, тим частіше держава вдається до своєї регламентативної компетенції для забезпечення спільної громадянської моралі або ж конституційних цінностей проти цінностей окремих релігійних громад [2, с. 14-16].

Ефективна модель дистанції веде до суворого поділу між державою та церквою та до ще більшої готовності вже на ранній стадії, при ранніх відхиленнях від норм, діагностувати та оцінити як такі, що суперечать конституції, державний примус або нерівне поводження з віруючими і релігійними спільнотами. Наприклад, держава дає кошти на автобуси, які забирають школярів із віддалених місць проживання та доставляють їх як в державні, так і в церковні школи та додому. Проти подібної фінансової допомоги важко, на першій погляд, щось заперечити, вона сприяє шкільній освіті завдяки ефективній організації часу учнів. Крім того, школярів та їх батьків не змушують ко-

ристуватися цією послугою. Мова йде тільки про пропозицію [3, с. 2].

Зрештою, за таких обставин не спостерігається ніякої дискримінації державних або релігійних шкіл. Все це говорить на користь легітимності подібних дотацій на шкільні автобуси. Однак, з точки зору моделі жорсткого поділу та інтерпретації свободи, ми приходимо до іншого результату: через підтримку шкільного транспорту поділ між державою та церквою розмивається, держава та церква зближуються, дотації спрямовуються навіть для підтримки протилежної сторони, яка, власне, мала б триматися на найбільшій із можливих дистанцій. Через дотації можуть бути стимульовані інші фінансові бажання церкви, які роблять можливим нове зближення її з державою. Таким чином, сфери обох сил – релігії та держави – змішуються.

Перевага цієї моделі полягає в тому, що вона забезпечує найбільшу можливу чистоту та свободу доктрин релігійних спільнот стосовно державного регламентування. Далі, в ставленні до релігійних світоглядів та організацій в країні не виникає проблеми з рівноправністю, оскільки державна влада просто тримається від цього осторонь. Вона не дбає ні про що, крім попередження насильства. Якщо громадські або релігійні сили починають боротьбу за рівність між собою, наприклад, між великими та малими, поміркованими або радикальними церквами, ці проблеми, як вважає держава, повинні бути розв'язані самими їх учасниками в результаті конкуренції релігій.

Держава та право повинні створювати тільки формальний порядок, що виключає насильство. Незрозумілими у цій моделі залишаються відносини між світською конституційною мораллю та релігійною мораллю. Вони постають як окремі, ізольовані щодо джерел життєвої орієнтації. Питання щодо співвідношення один із одним залишається відкритим. У цьому можна вбачати недолік моделі: між обома джерелами моралі не відбувається ніякого узгодження, ніякого інституційного посередництва, з якого б виникла можливість очікувати виникнення спільної основи соціально-інтеграційних правил.

Якщо жорстка модель дистанції та поділу все одно залишається привабливою, то очевидно, що це відбувається в такому історичному контексті або ж в такому сценарії майбутнього, в якому присутні серйозні релігійні протиріччя або ж є небезпека того, що релігія візьме гору над державою. На тлі подібного реального або фіктивного сценарію впровадження в дію стабілізації та встановлення дистанції між релігією та державою можна вважати обґрунтованим [11, с. 51-53].

2. Модель рівноправності релігій.

У цій моделі першочерговим є не забезпечення свободи за допомогою дистанції, а гарантія рівноправності. У цій моделі проблема полягає не стільки у близькості або віддаленості держави та

церкви, поки між обома акторами не склався захищений матеріальний союз, а швидше навпаки – рішення повинно бути прийнято в рамках єдиної мети (цінності) та рівноправності. Між церквами та їх відносинами з державою це передбачає формальну або матеріальну рівноправність. За умов формальної моделі рівноправності будь-які релігійні спільноти для держави представляють однакову цінність. Вони є рівноправними, але при цьому однаково нейтральними, безвідносно до їх розміру та доктринальної налаштованості. У більшості випадків в цій моделі аксіома рівноправності наражається на небезпеку: модель охоплює жорстко рівноправний формат поводження якраз із більш дрібними релігійними громадами. При цьому може мати місце безпідставне прирівнювання в можливостях більш дрібних або меншаритарних релігій до великих та домінуючих, навіть якщо за таких обставин втрачається дистанція.

Прикладом представлення символу релігії більшості в державній школі є наявність християнського хреста в країні, в якій є впливовими традиції християнства. Подібна презентація є вочевидь нелегітимною з точки зору моделі дистанції. Однак, по-іншому це виглядає в рамках пріоритету матеріального права рівноправності. В цьому випадку є, насамперед, важливим співприсутність поруч із символами традиційної релігії символів меншаритарних релігійних груп. Подібне твердження було б справедливим і по відношенню до нерелігійних переконань та світоглядних символів будь-якого змісту.

З точки зору аксіоми рівності, для дотування релігії не існує перешкод, поки воно відбувається на «рівних». Це стосується, наприклад, рівної кількості дотаційних грошей, незалежно від величини церкви і кількості віруючих. Незважаючи на це, подібні заохочення релігій в чистому вигляді є захищеними. Це правило впливає з нормативних установок, створених сучасним правом та дискурсом про права людини. Цей дискурс виступає сферою обстоювання точки зору щодо принципової відмінності між світськими або чисто релігійними діючими силами та проблемами. Якщо ж справа стосується не тільки релігійної сфери культу, ритуалів та віросповідання, а спостерігається наближеність проблеми до державних завдань, перш за все до підтримки молоді, незаможних, знедолених, хворих, тоді з причин наявних відмінностей між державою та церквою існує менше сумнівів з юридичної точки зору [4, с. 122-125].

Узагальнюючи переваги і недоліки моделі рівноправності, слід зазначити наступне. Безсумнівно, його переваги стають очевидними задля досягнення політичної мети інтеграції релігійних меншин. Особливо це стає справедливим тоді, коли їх прихильники особливо чутливо реагують на кожен різновид нерівноправного поводження, а, може, навіть на кожен невідповідний для себе ситуацію реагують, як на відторгнення та зневагу. Це

наприклад має місце з деякими прихильниками ісламу в Німеччині.

Навпаки, підвищена увага або допомога релігіям меншин може призводити до дезінтеграції тих, хто сповідує цю релігію, якщо у них виникає відчуття того, що закон та право діють не універсальним чином, а забезпечують їм привілейований меншаритарний статус. Можна навести приклад з тими представниками німецького народу, які є незадоволеними тим, що християнський хрест повинен бути знятим в школі.

З іншого боку, мусульманські жінки-вчительки в деяких місцях мають право носити хустку. Наступним прикладом є звільнення від спільних для дівчаток та хлопчиків уроків фізкультури, на яке мають права тільки дівчатка-мусульманки, але цього не визнають школярки-християнки, навіть якщо вони можуть навести схожі аргументи щодо того, чому вважають за необхідне не оголювати частини свого тіла. З точки зору моделі дистанції, в моделі рівноправності спостерігається проблема з тим, що вона не тільки не уникає близькості держави та церкви, але навіть намагається встановити цю близькість, щоб заради досягнення мети рівноправності або навіть зрівняння всіх релігійних громад співпрацювати з усіма ними.

3. Модель інтеграції через наближення громадянської релігії до конституційної моралі.

Близькість як основний термін вже вказує на відмінності від моделі відокремлення. Найменш можлива дистанція між державою та церквою тут є гаслом, а наближення – обопільним додатком обох сил до співпраці щодо комплексу моральних або громадянських цінностей, на яких будується весь соціальний порядок. Однак, в такому разі слід уникати прирівнювання між релігією та державним апаратом. У принципі має бути збереженою відмінність між церковно-релігійною та світською сферами. Таким чином, Папа Римський не має права бути світським правителем. Зближення відбувається, тому що є можливим, незважаючи на представлені відмінності, поза рамками звичайної політики підтримки мажоритарною релігією, існування інтеграційних елементів поза межами підтримки мажоритарної релігії з боку держави.

Концепція близькості може в історичному аспекті набути особливого значення в тих країнах, де великі сегменти суспільної моралі в значній мірі перебувають під впливом окремої релігійно-домінуючої традиції. Наприклад, це має місце в Західній Європі в рамках католицької чи протестантської конфесій, або в Східній Європі – через православ'я. Подібний сильний історичний вплив не треба автоматично прирівнювати до політично сформованої більшості на користь тієї чи іншої програми. Мова йде, навпаки, про традиції, що сформувалися з плином тривалого часу і пройшли випробування ним [10, с. 239].

У Західній Європі ми одразу маємо на увазі цінності індивідуалізму, який сформувався під

сильним впливом лібералізму та просвітництва, а також релігійної совісті, а цінність підтримки бідних, хворих та знедолених формувалася під великим впливом християнства та світських традицій соціальної держави [5, с. 337].

Наступним прикладом є домінуюче уявлення про те, що кожна людина є унікальною і незамінною, оскільки вона володіє людською гідністю, яка не може бути поставленою під сумнів або на службу чийсь інтересам. Ця ідея зафіксована в ст. 1 Німецької Конституції у формі вимоги поважати, захищати честь та гідність людини. Вона має значною мірою християнське походження, що ґрунтується на подібності кожної окремої людини Богу. Тим самим, однак, не заперечується, що можуть існувати й інші, секулярні, світські уявлення, в рамках яких висловлюються схожі думки. Поки спостерігається такий стан справ, ідентичність окремої країни полягає в окремому комплексі поведінкових зразків та закріплених ціннісних настанов, які протягом історії перетворилися в характерний образ людини, суспільства або держави та в своїй особливості виходять за рамки того, що позначає загальне розуміння системи «людина – суспільство – держава» [7].

Цей аргумент можна узагальнити в застосуванні до ролі релігій. У тих країнах, які зазнають сильного впливу з боку певної релігійної доктрини (наприклад, християнства в Європі), ця релігія просочує глибинні шари суспільної та конституційної моралі. Тому християнство тут часто називається «громадянською релігією». Як зазначає С. Роуз, громадянська релігія має на увазі два елементи: перший стосується проникнення релігійних настанов в суспільну мораль – за наявності пріоритету громадянського начала над релігійним. Другий елемент стосується пріоритетності «релігійного» начала щодо «громадянського» [8, с. 100-108].

Для суспільної інтеграції було б контрпродуктивним не брати зазначену обставину до уваги, тим самим не підтримувати або ставити нарівні з іншими релігіями ті релігії, які не пройшли ще перевірку па громадянсько-релігійну визнаність.

Відповідно до концепції П. Гайдено, щоб запобігти подібній небезпечній дезінтеграції, за допомогою реалізації принципу близькості робиться спроба підтримати колишні продуктивні відносини між державою та церквою, навіть якщо вони в більшості випадків сформувалися під впливом певного релігійного джерела, як, наприклад, у християнстві (паралельно до конкуруючого з ним комплексу цінностей, що виникли в просвітництві). Тут також є можливість розуміння причин того, що в деяких країнах, не дивлячись на значні гарантії релігійної свободи в конституції, все ще є зафіксованою наявністю національної релігії. Тим самим наголошується на тому, що навіть за умов не дуже відчутного послаблення захисту рівно-

правності всіх релігій, основоположне значення має лише одна релігія. Інтеграція в цій концепції цілком визнається та навіть посилюється з метою збереження сформованих відносин лояльності. На противагу цьому моделі з акцентом на рівноправність ставлять собі за мету швидше інтеграцію та особливу підтримку груп та релігій меншин [9, с. 44-45].

#### **Висновки.**

Якщо ідентичність та нормативна цілісність держави перебувають в центрі інтересів громадянської релігії, що відбувається під впливом держави, сім'ї та релігії, то є доцільним те, що державна влада не ставиться байдуже до цього потенціалу ідентифікації та лояльності, а розглядає його як рідкісний ресурс, який треба визнавати та підтримувати. Ці сімейні та релігійні передумови державної цивільної моралі держава не може створити тільки зі своєї компетенції, але може визнати існуючий ефективно діючий комплекс як такий та забезпечити йому підтримку. Тим самим стає очевидним недолік концепції близькості. Якщо держава визнає такі інтеграційні сили та навіть підтримує їх, то це веде (як у випадку із Західною Європою, де християнство разом зі своїм конкурентом лібералізмом відіграло особливо важливу роль) до більш вираженого визнання домінуючих релігійних сил, більш вираженого сприйняття і визнання домінуючих культурних політичних та релігійних доктрин. Критикам цієї моделі відразу спадає на думку набуття занадто великої влади. Тим самим, звичайно, щодо релігій меншин виникає питання про те, чи не піддаються вони утилкам (пригніченню), нерівному поводженню або дискримінації. Звідси впливає припущення про те, що за умов даної моделі політичне та релігійне змішуються одне з іншим [6, с. 69-79].

Незважаючи на це, такий висновок не є обов'язковим, оскільки при подібних зближеннях держави та церкви потрібно з повагою ставитися до основних або мінімальних гарантій свободи релігії, рівноправності релігій та структурних відмінностей між державою та церквою (релігією). Таким чином, правовий примус до сповідання (будь-якої певної) релігії є неприпустимим.

У такій моделі є закріпленим тільки абсолютний поділ та дистанція на засадах того, як це передбачає перша модель. Виходячи з вище зазначеного, є можливість зробити висновок про те, що в третій моделі, як і в перших двох, переваги та недоліки приблизно врівноважують одне одного. В одній моделі існує, скоріше, небезпека мажоритарності (підтримки релігії більшості), в іншій – міноритарності (підтримки релігій меншин). В одній моделі можна говорити, радше, про рівноправне (і нейтральне) ставлення до релігій з боку держави, в іншій – про придушення релігії державою через занадто значну близькість та підтримку.

## БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Карев В. М. Френсіс Бекон: релігія, філософія і політика / В. М. Карев // Релігії світу. Історія і сучасність. Щорічник. – М., 1986. – с. 27.
2. Клочков В. В. Релігія, держава, право. – М., 1978. – С. 14-16.
3. Everson V. Board of Education / V. Everson. – Режим доступу: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/330/1/case.html>
4. Стурова М. П. США: церковь и государство / М. П. Стурова // США: Экономика: Политика. Идеология. – 1996. – № 3. – С. 122-125;
5. Суворов М. С. Про церковні покарання: Досвід дослідження з церковного права. – СПб.: Вид-во типографія А. Траншеля, 1876. – 337 с.
6. Кондрусевич Т. Христианское отношение в политике / Т. Кондрусевич // Власть. – 1994. – № 8. – С. 69-79.
7. Конституція Німеччини – основний закон Федеративної Республіки Німеччини. – Режим доступу: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>.
8. Роуз С. Философия абсурда / С. Роуз // Вавилонская башня. «Новое религиозное сознание» в современном мире. – М., 1997. – С. 100-108.
9. Гайденок П. П. Христианство и генезис новоевропейского естествознания / П. П. Гайденок // Философско-религиозные истоки науки. – М.: Изд-во Мартис, 1997. – С. 421
10. Гараджа В. И. Социология религии. – М.: Изд-во «Аспект-Пресс», 1996. – 238 с.
11. Шахнович М. И. Тайна бога. Глобальные проблемы современности и модернизация идеи бога / М. И. Шахнович. – 1990. – Режим доступу: <https://www.tvereparhia.ru/biblioteka-2/sh/3121-shakhnovich-m-i/26489-shakhnovich-m-i-tajna-boga-globalnye-problemy-sovremennosti-i-modernizatsiya-idei-boga-1990>.

## REFERENCES

1. Kariiev, V.M. (1986). Frensis Bekon: relihiia, filozofia i polityka [Francis Bacon: Religion, Philosophy and Politics]. *Relihiia svitu. Istorii i suchasnist. Shchorichnyk*. Moscow [in Russian].
2. Klochkov, V.V. (1987). *Relihiia, derzhava, pravo* [Religion, state, law]. (pp. 14-16). Moscow [in Russian].
3. Everson, V. *Board of Education* [Board of Education]. Retrieved from: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/330/1/case.html> [in Russian].
4. Sturova, M.P. (1996). SShA: tserkov y hosudarstvo [USA: Church and State]. *USA: Ekonomyka: Polytyka. Ydeolohyia*, 3, 122-125 [in Russian].
5. Suvorov, M.S. (1876). *Pro tserkovnykh pokarannia: Dosvid doslidzhennia z tserkovnoho prava* [On Church Punishment: Experience in the Study of Church Law]. SPb.: Vyd-vo typohrafiya A. Transhelia [in Russian].
6. Kondrusevych, T. (1994). Khrystyanskoie otnoshenye v polytyke [Christian attitude in politics]. *Vlast*, 8, 69-79 [in Russian].
7. *Konstitutsiia Nimechchyny – osnovnyi zakon Federatyvnoi Respubliki Nimechchyny* [The German Constitution is the fundamental law of the Federal Republic of Germany]. Retrieved from: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf> [in Russian].
8. Rouz, S. (1997). Fylosofiia absurda [Philosophy of the Absurd]. *Vavylonskaia bashnia. «Novoe relyhyoznoie soznanye» v sovremennom myre*. Moscow [in Russian].
9. Haidenko, P.P. (1997). Khrystyanstvo y henezys novoeuropeiskoho estestvoznaniya [Christianity and the Genesis of New European Natural Sciences]. *Fylosofsko-relyhyoznye ystoky nauky*. Moscow: Yzd-vo Martys [in Russian].
10. Haradzha, V.Y. (1996). *Sotsyolohyia relyhyu* [Sociology of Religion]. Moscow: Yzd-vo «Aspekht-Press» [in Russian].
11. Shakhnovych, M.Y. (1990). *Taina boha. Hlobalnye problemy sovremennosti y modernyzatsiya ydey boha* [The mystery of God. The Global Problems of Modernity and the Modernization of the Idea of God]. Retrieved from: <https://www.tvereparhia.ru/biblioteka-2/sh/3121-shakhnovich-m-i/26489-shakhnovich-m-i-tajna-boga-globalnye-problemy-sovremennosti-i-modernizatsiya-idei-boga-1990> [in Russian].

**Романенко Володимир Андрійович**

Аспірант

Класичний приватний університет

69000, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б

**Romanenko Volodymyr A.**

Post-graduate student

Classical private university

70B, Zhukovskoho Str., Zaporizhzhia, 69000, Ukraine

Email: rvwork2@gmail.com

Цитування: Романенко В. А. Три моделі міжінституційних відносин держави і церкви: соціологічний аспект / В. А. Романенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 96-101.

Citation: Romanenko, V.A. (2018). Try modeli mizhinstytutsiinykh vidnosyn derzhavy i tserkvy: sotsiolohichniy aspekt [Three models of inter-institutional relations between the state and the church: the sociological aspect]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 96-101.

Стаття надійшла / Article arrived: 5.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 12.03.2018

## Обумовленість ЄС як рушійна сила європейської інтеграції країн Західних Балкан

*Рудік О. О., Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара*

На основі результатів аналізу розробленої Європейською Комісією стратегії «Надійна перспектива розширення та посилення співпраці ЄС з країнами Західних Балкан» досліджено роль обумовленості ЄС в процесі європейської інтеграції країн регіону. В стратегії чітко зазначено, що сьогодні у країн регіону відкрилось історичне «вікно можливостей», щоб твердо і однозначно пов'язати своє майбутнє з ЄС. ЄС вимагає від західнобалканських країн рішучих дій та термінового подвоєння зусиль щодо проведення життєво важливих реформ – особливо в сфері верховенства права, незалежності судової системи, основоположних прав людини та громадянина, належного врядування – для завершення своїх політичних, економічних та соціальних перетворень. Для забезпечення належної підтримки трансформаційних процесів в регіоні ЄС зобов'язується вдосконалювати політику розширення та інструменти передвступної допомоги. Стратегія визначає План дій із шістьма флагманськими ініціативами, спрямованими на конкретні сфери взаємного інтересу: верховенство права, безпека та міграція, соціально-економічний розвиток, комунікації, цифрові технології, примирення та добросусідські відносини. Встановлено, що обумовленість ЄС залишається рушійною силою європейської інтеграції країн Західних Балкан. В політиці розширення Європейська Комісія продовжує керуватись так званою моделлю зовнішнього стимулювання, поєднуючи у відносинах з країнами регіону певні винагороди і покарання.

**Ключові слова:** міжнародні відносини; європейська інтеграція; посткомуністичні країни; процес розширення ЄС; обумовленість; критерії членства

## EU conditionality as a driving force of the Western Balkans European integration

*Rudik O. O., Oles Honchar Dnipro National University*

The Western Balkans European integration is in the EU's very own political, security and economic interest. The European Commission considers the countries of the region membership perspective as a geostrategic investment in a stable, strong and united Europe based on common values. It is also a powerful tool to promote democracy, the rule of law and the respect for fundamental rights. A credible accession perspective is the key driver of transformation in the region and thus enhances integration processes, security, prosperity and social well-being. It remains essential for fostering reconciliation and stability in the conflict-generating region.

This article explores the role of the EU conditionality in the process of the Western Balkans countries European integration, based on the analysis of the European Commission's strategy «A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans». The strategy clearly states, that the countries of the region now have a historic window of opportunity to firmly and unequivocally bind their future to the EU. The EU requires the Western Balkans countries to act with determination and urgently redouble their efforts, address vital reforms – notably in the area of rule of law, independence of the judiciary and fundamental rights, good governance – and complete their political, economic and social transformation. For its part, the EU will be upgrading its enlargement policy and pre-accession instruments to better support the transformation process in the region. The Strategy sets out an Action Plan with six concrete flagship initiatives, targeting specific areas of common interest: rule of law, security and migration, socio-economic development, communications, digital agenda, reconciliation and good neighborly relations.

It should be mentioned, that the Commission is not changing its enlargement policy regarding the Western Balkans: the process is and remains merit-based and each country will be assessed on its own achievements. As in the previous waves of EU's expansion towards the post-communist area in 2004 – 2013, the Union will assess the readiness of each candidate country based on its own achievements. The EU emphasizes, that there will be no further enlargement during the mandate of this Commission and in the present term of the European Parliament, but thereafter the European Union will be greater than 27 member states. Accession negotiations are already well underway with Montenegro and Serbia. The Commission is convinced that with strong political will, the delivery of real and sustained reforms, and definitive solutions to disputes with neighbors, the two countries could potentially be ready for membership in a 2025 perspective.

It has been established, that the EU conditionality remains the driving force of the Western Balkans European integration. In its enlargement policy the European Commission continues to be guided by the so-called external incentives model, combining rewards and punishments in relations with the countries of the region. Obviously, for the Western Balkans countries the most severe punishment for the lack of progress in the reforms will be the loss of the membership perspective.

**Keywords:** International relations; European integration; post-communist countries; EU enlargement; conditionality; membership criteria

## Обусловленность ЕС как движущая сила европейской интеграции стран Западных Балкан

*Рудик А. А., Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара*

На основе результатов анализа разработанной Европейской Комиссией стратегии «Надежная перспектива расширения и усиления сотрудничества ЕС со странами Западных Балкан» исследована роль обусловленности ЕС в процессе европейской интеграции стран региона. В стратегии четко отмечено, что сегодня у стран региона открылось историческое «окно возможностей», чтобы твердо и однозначно связать свое будущее с ЕС. ЕС требует от западнобалканских стран решительных действий и срочного удвоения усилий по проведению жизненно важных реформ – особенно в сфере верховенства права, независимости судебной системы, основных прав человека и гражданина, надлежащего управления – для завершения своих политических, экономических и социальных преобразований. Для обеспечения надлежащей поддержки трансформационных процессов в регионе ЕС обязуется совершенствовать политику расширения и инструменты подготовки ко вступлению. Стратегия определяет План действий с шестью флагманскими инициативами, направленными на конкретные сферы взаимного интереса: верховенство права, безопасность и миграция, социально-экономическое развитие, коммуникации, цифровые технологии, примирения и добрососедские отношения. Установлено, что обусловленность ЕС остается движущей силой европейской интеграции стран Западных Балкан. В политике расширения Европейская Комиссия продолжает руководствоваться так называемой моделью внешнего стимулирования, сочетая в отношениях со странами региона определенные вознаграждения и наказания.

**Ключевые слова:** международные отношения; европейская интеграция; посткоммунистические страны; процесс расширения ЕС; обусловленность; критерии членства

### Постановка проблеми.

Західні Балкани є частиною Європи, географічно оточеної державами-членами ЄС. Народи ЄС та регіону мають не лише спільну спадщину та історію, а також і майбутнє, яке визначається спільними можливостями та викликами. ЄС вже досить давно активно працює в цьому регіоні. В 2003 р. на саміті ЄС в Салоніках європейські лідери підтримали майбутнє регіону як невід'ємної частини ЄС [3]. Відтоді чотири країни регіону – Албанія, Македонія, Сербія, Чорногорія – стали кандидатами на вступ в ЄС, а ще дві (Боснія і Герцеговина, Косово) – потенційними кандидатами.

Надання країнам регіону чіткої європейської перспективи допомогло їм провести базові політичні та економічні реформи та поліпшити демократичні процеси. Візова лібералізація з ЄС та значно посилене регіональне співпраця істотно посприяли формуванню в цих країнах більш відкритих суспільств та сучасних ринкових економік. Так, згідно з останнім за часом рейтингом Freedom House, одна з країн регіону має статус вільної демократії (Сербія), а решта – частково вільних електоральних демократій [5]. Щодо економіки, то в 2016 р. загальний вартісний обсяг торгівлі регіону з ЄС склав понад 43 млрд. євро, що на 80 % більше, ніж в 2008 р. та зі значним додатковим потенціалом зростання. Компанії ЄС також є найбільшими інвесторами в регіоні Західних Балкан, забезпечивши понад 10 млрд. євро прямих іноземних інвестицій лише за останні п'ять років [1, р. 1]. Зв'язок та взаємозалежність регіону з ЄС стали ще більш очевидними під час європейської міграцій-

ної кризи 2014-2016 рр. Країни регіону все більше виступають як партнери ЄС на світовій арені.

Європейська інтеграція країн Західних Балкан є безумовним політичним, безпековим та економічним інтересом ЄС. Європейська Комісія розглядає перспективу членства цих країн в ЄС як геостратегічну інвестицію в стабільну, міцну та об'єднану Європу, засновану на спільних цінностях, а також як потужний інструмент для просування демократії, верховенства права та поваги до основоположних прав і свобод людини [1]. Надійна перспектива вступу є ключовим чинником трансформації в регіоні, що посилює інтеграційні процеси, сприяє досягненню спільної безпеки, процвітання та соціального благополуччя. Європейська інтеграція залишається важливим чинником примирення та стабільності в цьому вкрай конфліктогенному регіоні.

### Аналіз досліджень і публікацій.

Європейська інтеграція Західних Балкан постійно знаходиться в центрі уваги учених, оскільки країни регіону, які досить давно мають чітку перспективу вступу, перебувають нині у складних трансформаційних процесах, обумовлених вимогами ЄС. Серед публікацій у цій сфері, що заслуговують на увагу, слід відзначити праці М. Домбровського, Я. М'яченкової, Т. Бержель, С. Грім, Р. Беллоні, М. Брунаццо, А. Юнкос, С. Село Шабіч, А. Ельбасані, Ф. Шиммельфеніга, У. Седелмейера, К. Сай, Т. Павасович Трошт та інших науковців. Наукові праці цих учених присвячені аналізу політичних, соціально-економічних, безпекових, екологічних та інших аспектів європейської інтеграції країн Західних Балкан, перспектив їх член-

ства, дослідженню політики ЄС в регіоні та ролі європейської обумовленості в процесі стабілізації, економічного відродження та демократизації Західних Балкан.

**Метою статті** є з'ясування ролі і значення обумовленості ЄС в процесі європейської інтеграції країн Західних Балкан на сучасному етапі на основі аналізу останньої за часом стратегії Союзу щодо посилення співпраці з країнами регіону у контексті перспективи їх майбутнього вступу.

#### **Виклад основного матеріалу.**

Політика розширення ЄС має бути невід'ємною частиною більшої стратегії зміцнення Союзу до 2025 р., викладеної Головою Європейської Комісії Ж.-К. Юнкером в його посланні «Про становище ЄС» у вересні 2017 р. [7]. Це інвестиції в безпеку, економічний розвиток та вплив ЄС, а також в його здатність захищати своїх громадян. На виконання «Дорожньої карти для більш об'єднаного, сильного та демократичного Союзу» [9], Комісія протягом 2018 р. на основі чинних установчих договорів планує висунути низку ініціатив, спрямованих на вдосконалення демократичної, інституційної та політичної основи Союзу до 2025 р. Зокрема, ці ініціативи включатимуть пропозиції щодо підвищення ефективності прийняття рішень в ЄС шляхом удосконалення процедури голосування кваліфікованою більшістю у таких сферах, як зовнішня політика або внутрішній ринок.

Частиною вищезгаданої дорожньої карти стала оприлюднена в повідомленні Комісії від 6 лютого 2018 р. стратегія «Надійна перспектива розширення та посилення співпраці ЄС з країнами Західних Балкан» (далі – Стратегія) [1]. В Стратегії чітко окреслені актуальні проблеми, з якими стикаються країни Західних Балкан під час процесу європейської інтеграції. У зв'язку з цим ЄС пропонує країнам регіону нові потужні стимули для проведення реформ, а також надає рекомендації щодо кроків, необхідних для якнайшвидшого просування шляху вступу в ЄС.

В ЄС наголошують, що розширення Союзу не відбудеться до завершення в 2019 р. мандату нинішньої Європейської Комісії та каденції Європейського Парламенту 2014 р. скликання. Однак до 2025 р. у складі ЄС може бути більше, ніж 27 держав-членів. Переговори про вступ досить успішно ведуться із Чорногорією (з початку переговорів про вступ в червні 2012 р. відкрито переговори стосовно 30-ти розділів *acquis* з 35-ти [13]) та Сербією (з початку переговорів про вступ в січні 2014 р. відкрито переговори стосовно 12-ти розділів *acquis* з 35-ти [6]). В ЄС переконані, що за наявності сильної політичної волі, проведення реальних і стабільних реформ, а також за умови остаточного вирішення суперечок з сусідами, ці країни потенційно можуть бути готові до набуття

членства в 2025 р. Комісія підкреслює, що досягнення цієї надзвичайно амбіційної мети цілком залежить від об'єктивних заслуг і результатів кожної країни [1, р. 3].

У Стратегії чітко зазначено, що двері ЄС відкриті для подальшого вступу нових держав-членів. Більше того, на думку Європейської Комісії, саме тепер перед західнобалканськими країнами відкрилось історичне «вікно можливостей», щоб твердо і однозначно пов'язати своє майбутнє з ЄС [1, р. 3]. Однак, їм доведеться рішуче діяти, оскільки вступ в ЄС є і залишатиметься заснованим на заслугах процесом, повністю залежним від об'єктивного прогресу, досягнутим кожною країною-кандидатом. Під час цього процесу країни можуть наздогнати або переганяти один одного залежно від досягнутого ними прогресу у виконанні критеріїв та вимог ЄС [8].

Слід зазначити, що Комісія жодним чином не змінює свою політику розширення стосовно країн регіону Західних Балкан. Як і під час попередніх хвиль розширення на посткомуністичний простір в 2004-2013 рр., ЄС оцінюватиме готовність до вступу кожної країни-кандидата на основі її власних досягнень. Тобто йдеться про вже неодноразово застосовану на практиці модель зовнішнього стимулювання, за якої національні уряди волітимуть приймати правила і норми Союзу, якщо вигоди від винагород ЄС перевищуватимуть внутрішні витрати на прийняття цих правил і норм. Ф. Шиммельфеніг та У. Седелмеєр вважають, що цей баланс вигід-витрат залежатиме від чотирьох груп факторів: 1) визначеність умов; 2) розмір винагород та швидкість їх надання; 3) вірогідність покарань і обіцянок (обумовленості); 4) розмір витрат на прийняття (рецепцію) правил і норм [11, р. 12-17]. В процесі переговорів про вступ ЄС також широко застосовує стратегію «посилення винагородами», яка полягає в припиненні або призупиненні преференцій з боку ЄС, які він надає країнам-бенефіціарам у формі встановлення відповідних інституційних зв'язків і надання фінансової допомоги, у разі якщо політика і дії цільового національного уряду не відповідають демократичним стандартам [10, р. 497].

У Стратегії Європейська Комісія оголосила про шість «флагманських ініціатив» – конкретних дій, які ЄС візьме на себе протягом найближчих років, щоб підтримати зусилля з трансформації Західних Балкан у сферах, що становлять взаємний інтерес [1, р. 10-15; 4]:

1. Посилена підтримка верховенства права. Ініціатива передбачає поширення на країни регіону таких існуючих в ЄС інструментів ведення переговорів, як детальні плани дій. Буде посилена оцінка імплементації реформ, зокрема за допомогою нових консультативних місій в усіх країнах

регіону. Ширше використовуватимуться важелі, надані ЄС у межах переговорів про вступ з Сербією та Чорногорією.

2. Посилення взаємодії з питань безпеки та міграції. Ініціатива спрямована на поглиблене співробітництво в боротьбі з організованою злочинністю, протидії тероризму та насильницькому екстремізму, а також з питань безпеки кордонів та управління міграцією. В регіоні будуть розміщені співробітники по зв'язках Європолу та дістануть подальшу підтримку спільні слідчі групи. Будуть укладені угоди про статус з Європейським агентством охорони сухопутних та морських кордонів (Frontex).

3. Підтримка соціально-економічного розвитку. Ініціатива включатиме розширення фінансового інструменту «Рамковий інвестиційний механізм Західних Балкан», суттєву активізацію положень щодо надання гарантій для залучення приватних інвестицій, підтримки стартапів та малих і середніх підприємств, сприяння торгівлі. У новому посиленому соціальному вимірі більше уваги приділятиметься питанням зайнятості та соціальній політиці, буде збільшено фінансову допомогу для підтримки соціальної сфери, зокрема освіти та охорони здоров'я, а також подвоїться фінансування за програмою Erasmus +.

4. Розширення комунікаційних можливостей. Ініціатива передбачає збільшення транспортної та енергетичної взаємодії в регіоні та ЄС, включаючи нову інвестиційну підтримку. В регіоні ефективніше використовуватимуться кошти фонду «Підключення до Європи». Для зміцнення Енергетичного союзу ЄС всі його виміри мають бути поширені на Західні Балкани.

5. Ініціювання Порядку денного в сфері цифрових технологій для Західних Балкан. Включатиме дорожню карту заходів щодо зниження витрат на роумінг, підтримку розгортання в регіоні широкосмугового зв'язку, розвитку електронного урядування, електронних закупівель, електронної охорони здоров'я та навичок роботи з цифровими технологіями.

6. Підтримка примирення та добросусідських відносин. Ця ініціатива включатиме підтримку правосуддя перехідного періоду, посилення регіональної співпраці для вирішення проблеми зниклих безвісти, посилення співпраці в галузі освіти, культури, молоді та спорту, а також розширення сфери діяльності Регіонального бюро молодіжного співробітництва.

Додатком до Стратегії є «План дій на підтримку трансформації Західних Балкан», що містить основні заходи, які слід виконати в межах кожної з флагманських ініціатив у період 2018-2020 рр. [2] Фактично, ці заходи є кроками, які країни регіону мають зробити, щоб завершити процес вступу

на перспективу з 2025 р. Однак, на думку Комісії, планом дій у першу чергу можуть скористатись Сербія і Чорногорія, які на даний момент є єдиними країнами-кандидатами, з якими ЄС розпочав переговори про вступ. Так, Македонії слід досягнути конкретних результатів реформ, особливо у сферах верховенства права, боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Сербії слід досягнути національного консенсусу щодо реформ, необхідних для утвердження верховенства права і зростання економіки, а також для сприяння процесу примирення. Останнє є серйозним викликом для країни, оскільки ЄС наполягає на укладенні та імплементації ще до моменту вступу всебічної юридично зобов'язуючої угоди про нормалізацію відносин з Косово [8].

У Стратегії підкреслюється необхідність готовності ЄС до чергового етапу розширення, після того як країни-кандидати виконають всі критерії вступу. У зв'язку з цим Комісія виділила три важливих питання [1, р. 15-17]:

1. Інституційні. Перед тим як стати більшим Союз має бути сильнішим і міцнішим. Виходячи з цього постулату, Комісія в третьому кварталі 2018 р. планує виступити з ініціативою щодо підвищення ефективності процесу прийняття рішень в ЄС, зокрема процедури голосування кваліфікованою більшістю в Раді ЄС [12; 7]. Більш ефективна система також необхідна для подолання системних загроз або порушень верховенства права в будь-якій державі-члені, оскільки членство в ЄС означає прийняття та зміцнення його основоположних цінностей. Європейська Комісія вважає, що правовою основою такого механізму могли б стати договори про вступ, які ЄС укладає з країнами-вступниками після успішного завершення переговорів про вступ. Необхідно також запровадити спеціальні домовленості та беззаперечні зобов'язання для забезпечення того, щоб майбутні держави-члени не могли блокувати вступ в ЄС інших країн-кандидатів регіону. Нарешті, задовго до завершення переговорів про вступ Комісія планує надати оцінку впливу приєднання нових держав-членів на такі ключові сфери політики ЄС, як сільське господарство, згуртування та бюджет. Це дозволить державам-членам визначати спільні позиції ЄС стосовно відповідних розділів *acquis* та вжити необхідних пом'якшувальних заходів.

2. Надання фінансових коштів для успішного вступу. ЄС підтримує процес підготовки до вступу країн Західних Балкан та сприяє їх регіональному і транскордонному співробітництву за допомогою Інструменту передвступної допомоги, у межах якого в 2007-2017 рр. в цей регіон було інвестовано більше 8,9 млрд. євро, а в 2018 р. очікується виділення 1,07 млрд. євро. Комісія обіцяє, що фінансування підготовки до вступу буде більше

відповідати потребам країн регіону, а також поступово збільшуватиметься з огляду на потребу фінансування Стратегії. Комісія спеціально наголошує на посиленні обумовленості двосторонньої допомоги ЄС. Збільшення обсягів фінансування як у межах чинного, так і наступного Багаторічного фінансового плану ЄС має бути пов'язане з прогресом у здійсненні країнами регіону фундаментальних реформ та зміцненні добросусідських відносин між ними.

3. Комунікація. Для того, щоб процес вступу був успішним, його можливості та виклики мають бути чіткіше доведені до відома як країн регіону, так і ЄС загалом. Комісія підкреслює, що надання адекватної інформації громадянам і бізнесу, а також формування національного консенсусу щодо стратегічної мети вступу в ЄС, є сферою відповідальності урядів країн регіону. У свою чергу, ЄС і держави-члени також мають належним чином інформувати своїх громадян щодо можливостей та викликів процесу розширення Союзу на Західні Балкани. Комісія підтримуватиме ці зусилля шляхом активізації стратегічної комунікації в країнах регіону і в Союзі та забезпечення достатньої інформації щодо політики розширення.

#### **Висновки.**

Таким чином, обумовленість ЄС залишається рушійною силою європейської інтеграції країн Західних Балкан. У політиці розширення Європейська Комісія продовжує керуватись так званою моделлю зовнішнього стимулювання, поєднуючи у відносинах з країнами регіону певні винагороди

і покарання. У Стратегії чітко зазначено, що перспектива розширення Союзу на Західні Балкани передусім залежить від самих країн регіону. Європейська Комісія відверто говорить у Стратегії, що у країн регіону відкрилось історичне «вікно можливостей», щоб твердо і однозначно пов'язати своє майбутнє з ЄС. Очевидно, що найсуворішим покаранням за відсутність поступу у реформах буде втрата перспективи вступу. Запропонувавши у якості винагороди чітку і недвозначну перспективу вступу та збільшення обсягу необхідної фінансової і технічної передвступної допомоги, ЄС вимагає від західнобалканських країн діяти рішуче та терміново подвоїти свої зусилля щодо проведення життєво важливих реформ – особливо в сфері верховенства права, незалежності судової системи, основоположних прав людини та громадянина, належного врядування – і, нарешті, завершити свої політичні, економічні та соціальні перетворення. Важливими пріоритетами є також підвищення конкурентоспроможності економік та підтримання в регіоні миру і добросусідських відносин. Для забезпечення належної підтримки трансформаційних процесів у регіоні ЄС зобов'язується вдосконалювати політику розширення та інструменти передвступної допомоги. Розроблена ЄС Стратегія визначає План дій із шістьма флагманськими ініціативами, спрямованими на конкретні сфери взаємного інтересу: верховенство права, безпека та міграція, соціально-економічний розвиток, комунікації, цифрові технології, примирення та добросусідські відносини.

#### REFERENCES

1. *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Strasbourg, 6.2.2018 COM(2018) 65 final. Retrieved from: [https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf)
2. *Annex to the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans»*. Strasbourg, 6.2.2018 COM (2018) 65 final. Retrieved from: [https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/annex-communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/annex-communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf)
3. *EU – Western Balkans Summit*. Thessaloniki, 21 June 2003. Retrieved from: [http://europa.eu/rapid/press-release\\_PRES-03-163\\_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-03-163_en.htm)
4. *European Commission Factsheet – Six new flagship initiatives to support the transformation of the Western Balkans*. Retrieved from: [https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/six-flagship-initiatives-support-transformation-western-balkans\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/six-flagship-initiatives-support-transformation-western-balkans_en.pdf)
5. *Freedom in the World 2018. Democracy in Crisis*. Retrieved from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>
6. Milestones in EU – Serbia relations. *The Delegation of the European Union to the Republic of Serbia*. Retrieved from: <http://europa.rs/serbia-and-the-eu/milestones/?lang=en>
7. President Jean-Claude Juncker's State of the Union Address 2017. *European Commission – Speech*. Brussels, 13 September 2017. Retrieved from: [http://europa.eu/rapid/press-release\\_SPEECH-17-3165\\_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-17-3165_en.htm)
8. *Q&A: A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans. European Commission – Fact Sheet*. Brussels, 6 February 2018. Retrieved from: [http://europa.eu/rapid/press-release\\_MEMO-18-562\\_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-562_en.htm)
9. Roadmap for a More United, Stronger and More Democratic Union. *Informal Dinner of Heads of State or Government ahead of the Tallinn Summit*. Retrieved from: <https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/roadmap->

factsheet-tallinn\_en.pdf

10. Schimmelfennig, F., Engert, S., & Knobel, H. (2003). Costs, Commitment and Compliance: The Impact of EU Democratic Conditionality in Latvia, Slovakia and Turkey. *In Journal of Common Market Studies*, 41, 495-518.

11. Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2005). Introduction: Conceptualizing the Europeanization of Central and Eastern Europe. *In The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Ithaca; London: Cornell University Press.

12. Strategy for the Western Balkans: EU sets out new flagship initiatives and support for the reform-driven region. European Commission. *Press release*. Strasbourg, 6 February 2018. Retrieved from: [http://europa.eu/rapid/press-release\\_IP-18-561\\_en.htm](http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-561_en.htm)

13. *The European Union in Montenegro. The Delegation of the European Union to Montenegro*. Retrieved from: <http://www.delme.ec.europa.eu/code/navigate.php?Id=56>

### **Рудік Олександра Олександрівна**

Аспірантка

Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара  
49000, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72

### **Rudik Oleksandra O.**

Post-graduate student

Oles Honchar Dnipro National University  
72, Gagarin ave., Dnipro, 49000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-0866-3752

Email: [rudichka.08@gmail.com](mailto:rudichka.08@gmail.com)

Цитування: Рудік О. О. Обумовленість ЄС як рушійна сила європейської інтеграції країн Західних Балкан / О. О. Рудік // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 102-107.

Citation: Rudik, O.O. (2018). Obumovlenist YeS yak rushiina sya yevropeiskoi intehratsii krain Zakhidnykh Balkan [EU conditionality as a driving force of the Western Balkans European integration]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 102-107.

Стаття надійшла / Article arrived: 14.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 20.03.2018

## Роль Франции в установлении мира на Южном Кавказе (в контексте армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта)

*Мустафаева Шафаг, Институт Философии Национальной академии наук Азербайджана*

Отмечено, что в результате распада СССР Азербайджан снова восстановил свою государственную независимость, положил основу нового этапа и направления в отношениях между Францией и Азербайджаном. Взаимоотношения одновременно начали развиваться в многостороннем формате. Сформировались новые направления сотрудничества между двумя странами. Франция является сопредседателем в Минской группе ОБСЕ, занимающейся вопросом мирного урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта. Основная цель статьи – исследование интересов и роль Франции в урегулировании и решении армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. Исследование анализирует взаимосвязь политических факторов с геополитическими факторами, изучает конфликт из общей призмы этих факторов. Статья основана на источниках информации разных государств, международных правительственных и неправительственных организаций, имеет четкую структуру и сильную аналитическую и методологическую базу.

После восстановления государственной независимости Азербайджана создание и развитие отношений со странами Европы превратилось в приоритет его внешней политики. Отношения Азербайджана и Франции начали развиваться на новом этапе. Франция сопредседательствует в Минской группе ОБСЕ, занимающейся вопросом мирного урегулирования конфликта Армении и Нагорного Карабаха. Франция также играет активную роль в сотрудничестве между Европейским Союзом и Азербайджаном в рамках Европейской политики соседства.

**Ключевые слова:** Нагорно-Карабахский конфликт; Армения; Азербайджан; ОБСЕ; Минская группа; мир; Франция

## The role of France in establishing peace in the South Caucasus (in the context of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict)

*Mustafaeva Shafag, Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan*

The article mentions that after the collapse of Soviet Union of Socialist Republics Azerbaijan regained its independency and founded new stage and trends of the relations between Azerbaijan and France. Mutual relations simultaneously continued to develop on multilateral level. New partnership trends have been ongoing between these two countries. France is a co-chairman of the OSCE Minsk Group which is engaged in peaceful solving of Nagorny Karabakh conflict. Main objective of the article is to research the role and interests of France in regulating and solving the Armenia-Azerbaijan, Nagorny Karabakh conflict. The paper analyses mutual relations of political factors with geopolitical issues and researches the conflict in coherence from the perspective of these factors. The paper constitutes specific structure and broader analytic-methodological basis through referring to the information sources of different countries, international governmental and non-governmental organizations. Relations between Azerbaijan and France have a long history. Even since the XII-XIV centuries between the two countries, there were different cultural, political and trade relations.

After the restoration of Azerbaijan's state independence, the creation and development of relations with European countries became the priority of its foreign policy. Relations between Azerbaijan and France began to develop at a new stage.

France presides over the OSCE Minsk Group, which deals with the peaceful settlement of the conflict between Armenia and Nagorno-Karabakh. France also plays an active role in the cooperation between the European Union and Azerbaijan within the framework of the European Neighborhood Policy. France has political, economic and cultural relations with Azerbaijan and Georgia. French companies Elf Akiten and Total participate in the use of oil and gas reserves. As co-chairman of the OSCE Minsk Group, France participates in the settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, but demonstrates sufficient indecision.

**Keywords:** Nagorno-Karabakh conflict; Armenia, Azerbaijan; OSCE; Minsk Group; peace; France

## Роль Франції у встановленні миру на Південному Кавказі (в контексті вірмено-азербайджанського Нагірно-Карабахського конфлікту)

*Мустафаєва Шафаг, Інститут філософії Національної академії наук Азербайджану*

Відзначено, що в результаті розпаду СРСР Азербайджан знову відновив свою державну незалежність, поклав основу нового етапу і напрямку у відносинах між Францією і Азербайджаном. Взаємовідносини одночасно почали розвиватися в багатосторонньому форматі. Сформувалися нові напрямки співпраці між двома країнами. Франція є співголовою в Мінській групі ОБСЄ, що займається питанням мирного врегулювання Нагірно-Кара-

бахського конфлікту. Основна мета статті – дослідження інтересів і ролі Франції в урегулюванні і вирішенні вірмено-азербайджанського Нагірно-Карабахського конфлікту. Дослідження аналізує взаємозв'язок політичних чинників з геополітичними факторами, вивчає конфлікт із загальної призми цих факторів. Стаття заснована на джерелах інформації різних держав, міжнародних урядових і неурядових організацій, має чітку структуру і сильну аналітичну та методологічну базу.

Після відновлення державної незалежності Азербайджану створення і розвиток відносин із країнами Європи перетворилося в пріоритет його зовнішньої політики. Відносини Азербайджану і Франції почали розвиватися на новому етапі. Франція співголоує в Мінській групі ОБСЄ, що займається питанням мирного врегулювання конфлікту Вірменії і Нагірного Карабаху. Франція також відіграє активну роль у співпраці між Європейським Союзом і Азербайджаном в рамках Європейської політики сусідства.

**Ключові слова:** Нагірно-Карабахський конфлікт; Вірменія; Азербайджан; ОБСЄ; Мінська група; мир; Франція

Отнoшения между Азербайджаном и Францией имеют многовековую историю. Еще начиная с XII-XIV веков, между этими двумя странами существовали разные культурно-политические и торговые отношения. Но в средних веках эти отношения носили беспорядочный и нерегулярный характер.

После восстановления государственной независимости Азербайджана создание и развитие отношений со странами Европы превратилось в приоритет его внешней политики. Отношения Азербайджана и Франции начали развиваться на новом этапе. Франция признала государственную независимость Азербайджана 3 января 1992 года. А дипломатические отношения между двумя странами были установлены 21 февраля 1992 года. 16 марта 1992 года открылось посольство Франции в Азербайджане, а 20 декабря 1994 года – посольство Азербайджана во Франции [3].

Франция сопредседательствует в Минской группе ОБСЕ, занимающейся вопросом мирного урегулирования конфликта Армении и Нагорного Карабаха. Франция также играет активную роль в сотрудничестве между Европейским Союзом и Азербайджаном в рамках Европейской политики соседства. Из Южно-Кавказских республик Франция предпочитала хранить более широкие отношения с Арменией. Связи между двумя странами охватывали экономические, политические и культурные области. В формировании и развитии этих отношений особую роль играла армянская диаспора во Франции. Было известно о проживании более 500 тысяч армян во Франции [6].

Франция имеет политические, экономические и культурные отношения и с Азербайджаном, и с Грузией. Французские компании «Elf Akiten» и «Total» участвуют в использовании нефтегазовых запасов.

Как сопредседатель Минской группы ОБСЕ, Франция участвует в процессе урегулирования Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, но демонстрирует достаточную нерешительность.

Движение, начатое армянскими сепаратистами в 1988 году в Нагорно-Карабахской области

Азербайджана, положило начало этническому сепаратизму в бывшей СССР. Армяне, которые на протяжении истории выдвигали против Азербайджана территориальные претензии, на этот раз с помощью М. Горбачева начали широкую деятельность для отрыва Нагорного Карабаха от Азербайджана. Первая искра, воспламенившая Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт, была зажжена именно во Франции. Академик А. Аганбегян, во время встречи с группой французских армян в гостинице «Интерконтинентал» Парижа, сообщил, что является сторонником отдачи Карабаха Армении и заявил: «В связи с этим я выдвинул одно предложение. Надеюсь, что эта проблема найдет свое решение в условиях перестройки и демократии». В то же время в этот период армяне начали вооружаться (члены запрещенной радикальной националистической партии «Дашнакцутюн» (с дашнаками). И. Мурадян, вошедший в связь с их тайными подразделениями за границей и в Ереване, даже купил у них оружие и боеприпасы. Позже это оружие было использовано, чтобы изгнать проживающих в Армении сотни тысяч азербайджанцев с их исторических земель, другими словами совершить в Армении этническую чистку. В результате сначала азербайджанцы полностью были изгнаны из Армении, со своих исторических земель, затем из Нагорного Карабаха. Развитие событий вокруг Нагорного Карабаха в этом направлении, распространение в регионе армянского сепаратизма, террора в конце привело к открытой войне между Арменией и Азербайджаном. В результате войны Армения, которую открыто защищала и которой помогала Россия, оккупировала двадцать процентов территории Азербайджана, один миллион азербайджанцев изгнаны с постоянного места жительства [14, с. 189-244].

Еще до начала конфликта, чтобы завоевать поддержку международной общественности, армяне вели серьезную кампанию. Здесь также широко использовались возможности армянского лобби. Между сенатом Франции и армянской лобби в этой стране существовали очень близкие отношения.

2 марта 1992 года Азербайджанская Республика была принята полноправным членом в ООН и территория Нагорного Карабаха была принята этой организацией как составная часть Азербайджана. В мае 1993 года, в период расширения агрессии Армении против Азербайджана, Президент Республики Франция Ф. Миттеран в письме Президенту Азербайджанской Республики А. Эльчибеку заявил о том, что «Франция очень обеспокоена по поводу расширения военных действий вокруг Нагорного Карабаха» и отметил, что «Французское правительство выступило на разных уровнях с требованием вывода армянских сил из Кельбаджара». Ф. Миттеран в письме призывал руководство Азербайджана продолжить поиски путей урегулирования конфликта в рамках Минской группы ОБСЕ [2, с. 79]. Совет Безопасности ООН, постоянным членом которого являлась также Франция, в связи с оккупацией армянами Азербайджанских территорий в 1993 году принял резолюции № 822, 853, 874, 884, в каждом документе указал неприкосновенность признанных на международном уровне границ и недопустимость получения территории с применением силы. 30 января 1992 года Азербайджан и Армения были приняты членами в Совещание по Безопасности и Сотрудничеству в Европе (СБСЕ, с декабря 1994 года ОБСЕ), и урегулирование армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта было возложено на Минскую группу, созданную на заседании Совета Министров этой организации, проведенном 24 марта в Хельсинки, в состав которой входили Азербайджан, Армения, США, Россия, Турция, Франция, Германия, Италия, Беларусь, Чехия, Словакия и Швеция [14; 189-244]. Но в этот период отношения между Азербайджаном и Францией не были на должном уровне. Одной из причин этого была пропагандистская машина Армении, заинтересованная в формировании взаимного недоверия и холодности во Французско-Азербайджанских отношениях, и проводимые в этом направлении дела армянской диаспоры, выступления отдельных правительственных чиновников во Франции, где армянское лобби имеет сильное влияние, в отношении Азербайджана не о высших интересах этого государства, а об ограниченных этнических интересах армян [2, с. 80]. Для развития азербайджано-французских отношений существенное значение имел первый официальный визит Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева во Францию. Свой первый официальный визит в Европу Президент Гейдар Алиев начал с Франции. 19-22 декабря 1993 года во время визита во Францию Президент Гейдар Алиев провел встречи с главой этого государства Франсуа Миттераном и другими должностными лицами. Во время встречи Президент Франции

Франсуа Миттеран объявил, что признает территориальную целостность Азербайджана и неприкосновенность границ, заявил о верности разрешения конфликта в рамках конференции СБСЕ.

1994 года главный секретарь Министерства Иностранных дел Франции Бертран Дюфург приехал в Баку, заявил, что «защищает принцип территориальной неделимости государств» страны и воспользуется всеми возможностями для скорого разрешения Армяно-Азербайджанского конфликта в рамках ОБСЕ. На саммите ОБСЕ, проведенном в декабре 1994 года, было принято решение о создании сопредседательства в Минской группе. С января 1997 года Франция, наряду с США и Россией, начала осуществлять деятельность в качестве сопредседателя Минской группы.

На Лиссабонском саммите ОБСЕ, проведенном в декабре 1996 года, были определены три принципа относительно решения Армяно-Азербайджанского конфликта:

1. Территориальная целостность Армянской Республики и Азербайджанской Республики;
2. Предоставление Нагорному Карабаху самого высокого статуса самоуправления в составе Азербайджана;
3. Обеспечение безопасности всего населения Нагорного Карабаха.

Из участвовавших на Лиссабонском саммите 54 стран, исключая Армению, оставшиеся 53, в том числе Франция, дали согласие на эти принципы и Азербайджанская сторона неоднократно заявляла, что приняла их за основу для последующего этапа мирных переговоров [9, с. 55-60].

На Лиссабонском саммите Франция была в ряде стран, поддерживающих территориальную целостность Азербайджана. В общем после Лиссабонского саммита в 1996 году наблюдалась серьезная борьба за сопредседательство Минской группы ОБСЕ. Так, в этот период сопредседателями Минской группы были Россия и Финляндия, их позиция в большинстве случаев была одинаковой. После напряженных обсуждений сопредседательство Финляндии было заменено на Францию. Но и это в ходе переговоров не служило усилению позиций Азербайджана. Поэтому по инициативе Президента Азербайджана Гейдара Алиева на повестку дня встал вопрос о становлении США сопредседателем. Хотя Армения и Россия серьезно сопротивлялись этому, в феврале 1997 года заместитель госсекретаря США Струоб Телботт был назначен на должность сопредседателя Минской группы ОБСЕ. Таким образом, с 1 января 1997 года Российская Федерация, Франция и США назначены сопредседателями Минской группы ОБСЕ [10, с. 240].

После избирания Франции сопредседателем с целью урегулирования армяно-азербайджанского

Нагорно-Карабахского конфликта Минская группа в 1997-1998-х годах выдвинула три предложения. Из этих предложений «Решение пакета», представленное в июле 1997 года состояло из двух соглашений, включенных в один пакет. Первое Соглашение предусматривало приостановление вооруженного конфликта, второе – определение статуса Нагорного Карабаха. Было рекомендовано вывести вооруженные силы в два этапа. На первом этапе силы, расположенные вдоль нынешней линии соприкосновения к востоку и югу от Нагорного Карабаха, отступают назад на несколько километров к согласованным линиям, в это время расположить передний отряд многотысячной силы ОБСЕ в первоначальном порядке в обоснованной с военной точки зрения буферной зоне, разделить стороны вдоль этой линии и на втором этапе вывода войск, с целью обеспечения безопасности, должным образом принять во внимание рекомендации группы планирования высокого уровня. На втором этапе армянские силы уводятся в пределы Армянской Республики, силы Нагорного Карабаха возвращаются в пределы Нагорно-Карабахской Автономной Области от 1988 года, Азербайджанские силы на основании рекомендаций группы планирования высокого уровня отступали на согласованные линии. А во втором Соглашении, называемом Статус Нагорного Карабаха, в качестве основного принципа указано признание территориальной целостности и неприкосновенность границ Азербайджана и Армении. По этому документу Нагорный Карабах является государственным и территориальным образованием в составе Азербайджана, и определение его судьбы возможно после оформления в соглашении между органами власти Азербайджанской Республики и Нагорного Карабаха одобрения со стороны Минской группы, инкорпорации в конституции Азербайджана и Нагорного Карабаха. А при наличии такого соглашения Нагорный Карабах и Нахичевань получили бы право свободно, беспрепятственно поддерживать транспортную и коммуникационную связь с Арменией и Азербайджаном. Кроме этого, административные границы Нагорного Карабаха должны были быть установлены по границам бывшей Нагорно-Карабахской Автономной Области. В проекте соглашения была также указана возможность существования конституции Нагорного Карабаха. Но эта конституция на основании этого документа должна была сделать официальную инкорпорацию соглашения между органами власти Нагорного Карабаха и Азербайджаном о форме определения своей судьбы. В документе нашло свое отражение то, что Нагорный Карабах имеет свою законодательную власть, содержит национальную гвардию. Все вопросы должны были решаться в рамках территориаль-

ной целостности Азербайджана, и по этой причине Баку принял это предложение. В целом реакция Армении на предложение тоже была положительной, но из-за отрицательного отношения сепаратистов Нагорного Карабаха, его осуществить не удалось. В сентябре 1997 года Минская группа выдвинула свое второе предложение, называемое «Решение этапа». Этот документ предусматривал регулирование конфликта на двух этапах. На первом этапе оккупационные войска должны были отступить, в регионе расположить миротворные войска, беженцев возвратить, блокаду Армении устранить, на втором этапе должен был быть решен вопрос Лачина, объединяющего Нагорный Карабах с Арменией, определен окончательный статус Нагорного Карабаха. Несмотря на то, что Азербайджан и Армения приняли это предложение, Нагорный Карабах отверг его [1].

Наконец, в ноябре 1998 года сопредседателями конфликтующим сторонам был представлен третий вариант решения. Это опять был вариант «Пакет решений» и его основу составляла концепция «общее государство». Согласно этому предложению, Нагорно-Карабахскому региону Азербайджана должен быть присвоен статус государственной и территориальной единицы в форме республики и он должен был составлять общее государство вместе с Азербайджаном в рамках признанных на международном уровне границ Азербайджана [10, с. 247-248]. Суть предложения заключалась в создании конфедерации, состоящей из двух государств – Азербайджана и Нагорного Карабаха, имеющих равные права, свою конституцию, вооруженные силы и правоохранительные органы, не вмешивающихся в дела друг друга [1]. Несмотря на то, что сепаратистский режим Армении и Нагорного Карабаха принял это предложение, принимая во внимание его противоречие суверенитету Азербайджана принципам Лиссабонского саммита, Азербайджан отверг этот вариант. После того, как план Минской группы «общее государство» потерпел неудачу, мирным переговорам был дан перерыв. Начиная с 1999 года, начали проводиться двусторонние встречи президентов Азербайджана и Армении через посредничество США, России, Франции и др. стран, но даже в этом формате переговоров не удалось найти вариант для прекращения конфликта [1]. Убийство ряда влиятельных политиков, включая Главного министра Армении Ваггена Саркисяна и председателя парламента Карена Демирчяна в результате теракта 27 октября 1999 года в парламенте Армении, помешало реализации документа, предусмотренного подписать на саммите ОБСЕ в Стамбуле 18-19 ноября 1999 года [5, с. 269, 272].

В январе 2001 года по инициативе Жака Ширака во Франции начался новый этап переговоров

между главами государств Азербайджана и Армении. Парижские переговоры между президентами были уже 14-й встречей. Хотя на встрече велись серьезные обсуждения по поводу разрешения конфликта, конкретного результата не добились. Однако, и президенты Азербайджана и Армении, и глава государства Франции Жак Ширак выступили с заявлением, выражающим необходимость продолжения диалога, подчеркнули последующее продолжение усердий для получения компромисса между сторонами. Последующая встреча президентов во Франции 3 марта по инициативе Жака Ширака создала впечатление о близости дня подписания мирного соглашения. Из-за того, что и президенты в своих заявлениях отдавали большее предпочтение оптимистичным нотам, возможность продвижения в разрешении Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта казалась реальной. Несмотря на это, единственная общая позиция президентов предусматривала принцип продолжения переговоров и увеличение активности в этом направлении [12, с. 73].

В ноябре 2002 года Гейдар Алиев и Жак Ширак, которые встретились и на Пражском саммите Совета Евро-Атлантического Партнёрства НАТО, обсудили вопрос урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта. Жак Ширак пообещал Гейдару Алиеву продолжить посредническую деятельность. В феврале 2006 года во дворце Рамбуйе близ Парижа при участии сопредседателей Минской группы ОБСЕ состоялась очередная встреча главы Азербайджанского государства Ильхама Алиева и президента Армении Роберта Кочаряна. Из-за недостигнутого соглашения в вопросе использования средств референдума в урегулировании конфликта этот этап переговоров результатов не дал [1].

С 2004 года в рамках «Пражского процесса» в результате опыта диалога двух президентов, а также министров иностранных дел сформировалось новое предложение мира касательно разрешения конфликта. Три принципа – неприменение силы, территориальная целостность и право народов на самоопределение – и соответствующий документ об основных принципах разрешения Нагорно-Карабахского конфликта, состоящий из шести положений, 29 ноября 2007 года был представлен на Мадридском саммите ОБСЕ конфликтующим сторонам. В рамках заседания министров иностранных дел стран-членов ОБСЕ, состоявшегося 29 ноября 2007 года в Мадриде, сопредседателями Минской группы с целью устранения Азербайджано-Армянского конфликта был выдвинут новый план, основанный на компромиссах. Согласно этому плану Азербайджан и Армения должны гарантировать безопасность и расположение международных миротворцев в зоне конфликта, Ар-

мения и Нагорный Карабах вывести свои войска из всех оккупированных территорий окрестности Нагорного Карабаха, с особыми условиями для Кельбаджара и Лачына, депортированное население возвратить в родные места, все транспортные и торговые пути открыть, окончательный статус Нагорного Карабаха установить в конце путем голосования, до этого определить временный статус [14, с. 167].

В августе 2008 года возникшее между Россией и Грузией противостояние создало новое геополитическое положение на Южном Кавказе. В результате глобальные и региональные акторы усилили старания в направлении устранения Нагорно-Карабахского конфликта [4, с. 72]. В Мюнхене 22 ноября 2009 года в здании главного консульства Франции на встрече между Азербайджанским и Армянским президентами Серж Саркисян, продемонстрировав жесткую позицию, снова поднял ранее согласованные вопросы [14, с. 168]. В октябре 2011 года президент Франции Н. Саркози, находясь в Армении, также коснулся вопроса Нагорного Карабаха. На совместной пресс-конференции с президентом Армении в связи с Карабахским конфликтом заявил, что восстановление мирных переговоров ОБСЕ является единственным путем решения в рамках Минской группы: «Мы видим, что для установления мира в связи с этой проблемой, надо достичь точки касания». Саркози заявил, что Южно-Кавказский регион является достаточно нестабильным и с точки зрения развития двух стран важно достичь мира [7].

В 2009-2011 годах президенты стран сопредседателей Минской группы ОБСЕ – Дмитрий Медведев, Барак Обама и Николя Саркози – в саммитах стран «Большой восьмерки» (G-8), проводимых в Аквиле (Италия), Мускоке (Канада) и Довиле (Франция), в совместных заявлениях, связанных с Нагорно-Карабахским конфликтом, заявили, что поддерживают лидеров Азербайджана и Армении. Обновленная версия «Мадридских принципов» была раскрыта общественности именно в декларации, принятой в Аквиле. Подчеркивалось, что подтверждение этих принципов конфликтующими сторонами в заявлениях в будущем может дать возможность подготовки всестороннего мирового соглашения в связи с конфликтом [4, с. 72].

Франция, как страна-сопредседатель Минской группы ОБСЕ, в процессе урегулирования Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, не всегда соблюдала нейтральность. Во время официального визита Н. Саркози в Азербайджан 7 октября 2011 года президенты Франции и Азербайджана положили основание Французского Лицея в Баку. На церемонии Президент Азербайджана Ильхам Алиев, выступая во всех направлениях отношений Азербайджана и Фран-

ции, заявил о том, что в будущем отношения будут носить стратегический характер. Президент Ильхам Алиев привлек к центру внимания вопросы, начиная с нефтегазовых проектов до проблемы Нагорно-Карабахского конфликта. Но выступление Президента Саркози в основном охватывало области культуры и образования. Поехав в Москву в 1944 году, он, хотя вспомнил пребывание генерала Франции Шарль де Голля в Азербайджане, но ни слова не произнес о Нагорно-Карабахской проблеме [11]. Одной из интересных черт является то, что Н. Саркози возложил венок перед мемориальным комплексом геноцида в Армении, посетил музей-институт геноцида, внес записи в памятную книгу. Затем президент посадил ель в памятной аллее. Но в Баку не посетил аллею и мемориал, где лежат Азербайджанские шехиды, умерщвленные армянами и армией бывшего СССР. На этой Аллее Шехидов также имеется мемориал с выгравированными именами турецких солдат, спасших Баку от большевистско-дашнакской резни в начале XX века. Президент Франции, который заявил «если Турция не признает геноцид армян, Франция примет законопроект о криминализации отрицания геноцидов», находясь в Азербайджане перед прессой даже не говорил о территориальной целостности Азербайджана, оккупированных территориях Нагорного Карабаха и Азербайджана.

В то же время президент Франции на совместной пресс-конференции с президентом Армении Сержом Саркисяном сказал о том, что надеется на достижение мира между Азербайджаном и Арменией. Он заявил, что возобновление переговоров между армянскими и Азербайджанскими сторонами является единственным путем решения в рамках Минской группы ОБСЕ. 18-19 сентября 2012 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев совершил деловой визит во Францию. Президент Ильхам Алиев был принят Президентом Франции Олландом, перспективы «замороженного» Нагорно-Карабахского конфликта были на повестке дня этой встречи [8].

Но продолжение со стороны Армении неконструктивной и оккупационной политики, и совершение армией диверсантских действий на контактной линии, также вдоль армяно-азербайджанской границы, не дало возможности достигнуть продвижения в процессе переговоров. С целью уменьшить это напряжение, по инициативе Президента Российской Федерации Владимира Путина 10 августа 2014 года в Сочи, 4 сентября по инициативе госсекретаря США Джона Керри в Ньюпорте (Уэльсе) и 27 октября по инициативе Президента Франции Франсуа Олланда в Париже были проведены три встречи с участием Ильхама

Алиева и Президента Армении Сержа Саркисяна, также сопредседателей Минской группы ОБСЕ [4, с. 74]. Эти встречи стали причиной достижения определенной положительной динамики между сторонами и уменьшения числа столкновений на границе.

Так, несмотря на все усилия Франции, даже организацию прямой встречи лидеров конфликтующих сторон в Париже по инициативе Жака Ширака, не удалось склонить Армению от позиции захватчика, вынудить ее освободить Нагорный Карабах и также расположенные вокруг него оккупированные районы. Одной из основных причин этого было то, что Франция и другие страны-сопредседатели, продемонстрировав решительную позицию, не сделали конкретных шагов против страны-оккупанта Армении.

10 марта 2017 года во время визита в Азербайджан делегации, возглавляемой председателем группы французско-кавказской дружбы Сената Французской Республики Андре Рейшаром, Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт стал объектом обсуждения. Министр иностранных дел Э. Мамедъяров предоставил информацию о ведении переговоров в направлении урегулирования Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, позицию Азербайджана в разрешении конфликта, основанную на нормах международного права и принципов, соответствующие резолюции Совета Безопасности ООН и справедливость. Он заявил, что для урегулирования конфликта в первую очередь необходимо вывести вооруженные силы Армении с оккупированных территорий Азербайджана и возвращение азербайджанских беженцев и вынужденных переселенцев. Министр подчеркнул, что каждому ясен процесс урегулирования конфликта и в этом отношении для продвижения вперед необходимо проявление Арменией политической воли [13].

Во французской прессе в заметной степени увеличилось число аналитических статей о Нагорно-Карабахском конфликте, продолжающемся между Азербайджаном и Арменией в течение нескольких десятилетий и время от времени сопровождающимся кровопролитными событиями. Если это связано, с одной стороны, с тем, что Франция является сопредседателем Минской группы, старающейся урегулировать конфликт мирным путем, то с другой стороны – это истекает из того, что в последние годы правда Азербайджана еще более распространилась во Франции и в результате этого в научных, политических и дипломатических кругах возросло внимание к этому конфликту, оставшемуся не урегулированным уже долгое время.

## БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. – Giriş rejimi: <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf>
2. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996) / Ə.M. Həsənov. – Bakı: Elm, 2000. – 368 s.
3. Azərbaycan – Fransa münasibətlərinə dair ümumi tarixi arayış. – Giriş rejimi: <http://ocaz.eu/az/azrbaycan-avropada/diplomatiya/4182-azrbaycan-fransa-mnasibtlrin-dair-mumi-tarixi-aray.html>
4. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. – Bakı: «Poliart» MMC, 2017. – 904 s.
5. Мехтиев Р. Нагорный Карабах: история, прочитанная по источникам / Р. Мехтиев. – М.: Аквариус, 2014. – 279 с.
6. Fransada soyadını dəyişməyən 500 min erməni yaşayır. – Giriş rejimi: <http://sia.az/az/news/politics/598186.html>
7. Fransa prezidentinin Cənubi Qafqaz səfəri: təzadlar və müəmmalar. – Giriş rejimi: <http://www.voanews.com/azerbaijani/news/Fransa-prezidentinin-Cnubi-Qafqaz-sfri-tzadlar-v-mummalar---131343128.html>
8. Novruz Məmmədov: «Prezident İlham Əliyev dinamik dəyişən global geosiyasi mühitdə Azərbaycanın çevik xarici siyasət yeritməsi zərurətini əsaslandırdı» – Giriş rejimi: <http://newtimes.az/az/politics/661>
9. Həsənov Ə.M. Lissabon sammiti – 1996 / Ə.M. Həsənov. – Bakı: Azərənşr, 1997. – 312 s.
10. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). I hissə / M. Qasımlı. – Bakı: Mütərcim, 2015. – 648 s.
11. Səfəroğlu X. Nikola Sarkozi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstək kəlməsi işlətmədi / X. Səfəroğlu // Ayna qəzeti. – 2011. – 08 oktyabr.
12. De Vaal T. «Qara Bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaq yollarında», Bakı: 2008. , 344 səh.
13. № 62/17, Xarici işlər naziri Elmar Məmmədov Fransa Respublikası Senatının Fransa-Qafqaz Dostluq Qrupunun sədri Andre Reyşarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşüb. – Giriş rejimi: <http://www.mfa.gov.az/news/878/4760>
14. Гасымлы М. Дж. Агрессия Армении против Азербайджана / М. Дж. Гасымлы // От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты армяно-азербайджанского нагорно- карабахского конфликта. – М., 2010. – 552 с.

## REFERENCES

1. Ermənistan-Azərbaycan, *Dağlıq Qarabağ münaqişəsi* [The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict]. Retrieved from: <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl8.pdf> [in Azerbaijani].
2. Həsənov, Ə.M. (2000). *Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə münasibətləri (1991-1996)* [Relations of Azerbaijan with the US and European Countries (1991-1996)]. Bakı: Elm [in Azerbaijani].
3. *Azərbaycan – Fransa münasibətlərinə dair ümumi tarixi arayış* [Historical background on Azerbaijan-France relations]. Retrieved from: <http://ocaz.eu/az/azrbaycan-avropada/diplomatiya/4182-azrbaycan-fransa-mnasibtlrin-dair-mumi-tarixi-aray.html> [in Azerbaijani].
4. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) [Main Directions of the Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan (1991-2016)]. (2017). *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi*. Bakı: «Poliart» MMC [in Azerbaijani].
5. Mehdiyev, R. (2014). *Nagorno-Karabakh: a story read by sources* [Nagorno-Karabakh: a story read by sources]. M.: Aquarius [in Russian].
6. *Fransada soyadını dəyişməyən 500 min erməni yaşayır* [There are 500,000 Armenians living in France who do not change their surname]. Retrieved from: <http://sia.az/az/news/politics/598186.html> [in Azerbaijani].
7. *Fransa prezidentinin Cənubi Qafqaz səfəri: təzadlar və müəmmalar* [The French President's visit to the South Caucasus: contradictions and mysteries]. Retrieved from: <http://www.voanews.com/azerbaijani/news/Fransa-prezidentinin-Cnubi-Qafqaz-sfri-tzadlar-v-mummalar---131343128.html> [in Azerbaijani].
8. Novruz Məmmədov: «Prezident İlham Əliyev dinamik dəyişən global geosiyasi mühitdə Azərbaycanın çevik xarici siyasət yeritməsi zərurətini əsaslandırdı» [Novruz Mammadov: «President Ilham Aliyev justified the necessity of Azerbaijan to introduce a flexible foreign policy in a dynamic geopolitical environment»]. Retrieved from: <http://newtimes.az/az/politics/661> [in Azerbaijani].
9. Həsənov, Ə.M. (1997). *Lissabon sammiti – 1996* [Lisbon Summit – 1996]. Bakı: Azərənşr [in Azerbaijani].
10. Qasımlı, M. (2015). *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003)*. [Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan (1991-2003)]. Part I. Bakı: Mütərcim [in Azerbaijani].
11. Səfəroğlu, X. (2011). Nikola Sarkozi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstək kəlməsi işlətmədi [Nicola Sarkozy did not support the territorial integrity of Azerbaijan / X. Safaroglu]. *Ayna qəzeti* [in Azerbaijani].
12. De Vaal, T. (2008). «Qara Bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaq yollarında» [Black Garden: Armenia and Azerbaijan on the Ways of Peace and War]. Bakı [in Azerbaijani].
13. № 62/17, Xarici işlər naziri Elmar Məmmədov Fransa Respublikası Senatının Fransa-Qafqaz Dostluq

*Orupunun sədri Andre Reyşarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşüb [№ 62/17, Foreign Minister Elmar Mammadyarov met with a delegation led by Chairman of the France-Caucasus Friendship Group of the French Senate Andre Reyshar]. Retrieved from: <http://www.mfa.gov.az/news/878/4760> [in Azerbaijani].*

14. Gasymlı, M.Dzh. (2010). Agressiya Armenii protiv Azerbajdzhana [Gasimli M. J. Aggression of Armenia against Azerbaijan]. *Ot Majendorfa do Astany: principal'nye aspekty armjano-azerbajdzhanskogo nagorno-karabahskogo konflikta*. Moscow [in Russian].

### **Мустафаева Шафаг**

Докторант, преподаватель  
Институт Философии НАНА  
AZ1001, Азербайджан, г. Баку, улица Истиглалият, 30

### **Mustafaeva Shafag**

Doctoral student, lecturer  
Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan  
30, Istiglaliyyat str., Baku, AZ1001, Azerbaijan

ORCID: 0000-0001-6277-7761

Email: [rus\\_ruhimli@yahoo.com](mailto:rus_ruhimli@yahoo.com)

Цитування: Мустафаева Шафаг. Роль Франції в установленні миру на Южному Кавказі (в контексті армяно-азербайджанського Нагорно-Карабахського конфлікту) / Шафаг Мустафаева // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 108-115.

Citation: Mustafaeva, Shafag. (2018). Rol' Francii v ustanovlenii mira na Juzhnom Kavkaze (v kontekste armjano-azerbajdzhanskogo Nagorno-Karabahskogo konflikta) [The role of France in establishing peace in the South Caucasus (in the context of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(3)*, 108-115.

Стаття надійшла / Article arrived: 1.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 6.03.2018

## Основні етапи розвитку футурології та її завдання в умовах сучасного світу

*Сухорольський П. М., Сухорольська І. Ю., Національний університет «Львівська політехніка»*

Стаття присвячена короткому огляду історії футурології, без якого практично неможливо зрозуміти завдання і особливості цієї міждисциплінарної галузі знань. З цією метою розкрито та охарактеризовано ключові ідеї, концепції і події на шляху розвитку футурології як окремої наукової дисципліни, виділено основних мислителів і вчених, яких можна вважати видатними футурологами свого часу. Всю історію становлення футурології розділено на чотири етапи, зокрема: витоки, зародження дисципліни, виникнення основних концепцій та інституцій, систематизація знань у відповідь на нові виклики глобалізованого світу. З-поміж витоків футурології виділено релігію, утопію, наукову фантастику, історизм, а також досягнення соціальних наук у міжвоєнний період. Зародження футурології пов'язане з утворенням центрів дослідження і обговорення майбутніх перспектив людства у США та Європі на початковому етапі холодної війни. До найважливіших подій наступної стадії розвитку футурології зараховано заснування Всесвітньої федерації футурології та впровадження перших футуроорієнтованих університетських курсів і освітніх програм. Стосовно останньої стадії акцентовано увагу на проблемах технологічного домінування, дегуманізації та глобалізації, які можна вважати головними викликами для людства у теперішній час та актуальними темами для футурологічних досліджень. У висновках визначено основні завдання сучасної футурології, що пов'язані з критичною оцінкою реальності, виявленням тенденцій, а також створенням образів бажаного майбутнього.

**Ключові слова:** майбутнє; утопія; прогнозування; постіндустріалізм; глобалізація; технологізація; образ майбутнього

## Futures studies: main stages of development and tasks in the modern world

*Sukhorolskyi P. M., Sukhorolska I. Yu., Lviv Polytechnic National University*

Futures studies is an evolving discipline that becomes more and more needed in today's globalized world. The paper is devoted to the brief overview of the futures studies' history without which it is hardly possible to understand the tasks and peculiarities of this interdisciplinary field of knowledge. For this purpose, the key ideas, concepts, and events on the way of development of futures studies as a separate discipline are revealed and characterized; the thinkers and scholars considered to be outstanding futurists of the past and present are also mentioned. The whole history of futures studies is divided into four stages, including the origins, the emergence of the discipline, the creation of basic concepts and institutions, and the systematization of knowledge in response to the new challenges of the globalized world.

The origins of futures studies are related to religion, utopia, science fiction, historicism, and social sciences achievements in the interwar period. The emergence of futures studies is associated with the establishment of centres for research and discussion of future prospects of mankind in the United States and Europe in the early Cold War period. The setting up of the World Futures Studies Federation and the introduction of the first futures-oriented university courses and educational programs are considered the most important events of the following stage of futures studies development. This period is also associated with the emergence of the concepts of post-industrial society, global problems, sustainable development, which became crucial for futures studies and international policy design in the next decades. With regard to the present stage, the emphasis is laid on the emergence of fundamental theoretical works in the field of futures studies, the development of new methods and techniques of futures research, and the launch of government and corporate foresight projects. It is concluded that the problems of technological dominance, dehumanization, globalization appear to be the main challenges for mankind in the present world and the most topical themes for research. In the end, the main tasks of modern futures studies concerning critical assessment of reality, identification of trends for exploiting opportunities and counteracting threats, and creation preferable images of the future are defined.

**Keywords:** future; utopia; forecasting; post-industrialism; globalization; technologization; image of the future

## Основные этапы развития футурологии и ее задачи в условиях современного мира

*Сухорольский П. М., Сухорольская И. Ю., Национальный университет «Львовская политехника»*

Статья посвящена краткому обзору истории футурологии, без которого практически невозможно понять задачи и особенности этой междисциплинарной области знания. С этой целью раскрыты и охарактеризованы ключевые идеи, концепции и события на пути развития футурологии как отдельной научной дисциплины, выделены основные мыслители и ученые, которых можно считать выдающимися футурологами своего времени. Вся история футурологии разделена на четыре этапа, включая истоки, зарождение дисциплины, возникновение основных

концепцій и інституцій, систематизацію знань в ответ на нові виклики глобалізованого світу. Істини футурології мають стосунки до релігії, утопії, наукової фантастики, історизму, а також досягненням соціальних наук в міжвоєнний період. Зародження футурології зв'язується з формуванням центрів дослідження і обговорення майбутнього в США і Європі в ранній період холодної війни. До важливих подій наступної стадії розвитку футурології відносять заснування Всесвітньої федерації футурології і впровадження перших футуро-орієнтованих університетських курсів і освітніх програм. Що стосується сучасної стадії, акцентовано увагу на проблемах технологічного домінування, дегуманізації і глобалізації, які можна вважати основними викликами для людства і актуальними темами для футурологічних досліджень в сучасному світі. В висновках визначені основні завдання сучасної футурології, пов'язані з критичною оцінкою реальності, виявленням тенденцій, а також створенням образів бажаного майбутнього.

**Ключові слова:** майбутнє; утопія; прогнозування; постіндустріалізм; глобалізація; технологізація; образ майбутнього

### Постановка проблеми.

Впродовж останніх десятиліть слово футурологія стало звичним для багатьох людей і не викликає жодного здивування у найрізноманітніших контекстах. Однак, необхідно усвідомлювати, що поряд із побутовим розумінням «футурології» як широкої сфери передбачень і фантазій на тему майбутнього є і вужчі її інтерпретації як окремої наукової дисципліни (чи міждисциплінарної сфери знань), для якої вже розроблені і погоджені в межах наукового співтовариства власні теоретичні засади, принципи, методи пізнання та основні напрямки наукового пошуку. Така дисципліна вже тривалий час розвивається на Заході, а також в інших провідних наукових центрах у всьому світі та відома в англійській науці під назвою *future studies*. Саме її ми позначаємо українським терміном «футурологія» у даній статті. Напрацювання цієї дисципліни є недостатньо висвітленими в українській науці, для якої футурологія нерідко означає: 1) виключно наукове прогнозування майбутнього (незважаючи на його досить обмежений потенціал через надзвичайну складність суспільних процесів, залежність суспільного розвитку від дій, які вчиняються у теперішньому, та багатьох інших чинників; неможливість спрогнозувати з високою імовірністю глобальні ключові для розвитку світу події неодноразово вже доводила історія, тому не дивно, що глобальне прогнозування нерідко набуває вигляду «глобального гадання» або взагалі відривається від реальності, не помічаючи через вузький науковий погляд чи вузьку практичну спрямованість очевидних речей), або ж іншу крайність – 2) сферу фантазій і домислів про майбутнє без жодних рамок і обмежень, що, очевидно, суттєво зменшує цінність таких «футурологічних» напрацювань. У зв'язку з цим досягнення *future studies*, які базуються, з одного боку, на актуальних на сьогодні інтерпретаціях сутності і завдань соціально-гуманітарної науки, а з іншого – на усвідомленні ролі творчості та інтуїції у процесі наукової діяльності, потрібно включити до українського суспільствознавчого дискурсу. Насамперед, для

формування загального уявлення про те, чим є сучасна футурологія, важливо зробити огляд історії її становлення.

### Аналіз досліджень і публікацій.

Теоретичною основою статті стали роботи провідних футурологів сучасності Венделла Белла (Wendell Bell), Річарда Слотера (Richard Slaughter), Джеймса Дейтора (James Dator), Сохаїла Інаятুলлі (Sohail Inayatullah) та інших. Безпосередньо питання становлення футурології як наукової дисципліни висвітлені у працях В. Белла [2], Дж. Гідлі [7], Е. Зеєфріда [12], Х. Сола [13], Е. Масіні, В. Шульц тощо.

**Мета дослідження** – розкрити та коротко охарактеризувати ключові ідеї, концепції та події на шляху розвитку футурології, відзначити основних мислителів і науковців, яких із відстані теперішнього ми можемо назвати видатними футурологами свого часу. Для полегшення сприйняття історія розвитку футурології поділена на чотири основних етапи, останній з яких триває і в наш час. Щодо нього також важливо зрозуміти ті завдання футурології, що вважаються актуальними у сучасних умовах та які визначатимуть особливості її розвитку у найближчому майбутньому.

### Виклад основного матеріалу.

**1. Витоки.** Враховуючи широке коло питань, якими займається футурологія, можна стверджувати, що її витоки сягають древніх часів. І справді, різноманітна діяльність (політика, економіка різних епох) невіддільно пов'язана із уявленнями про майбутнє і його передбаченням. Керівництво державою та суспільством здавна означало певний рівень планування та цілепокладання. У XIX ст. процеси індустріалізації на основі наукових відкриттів та їхнього впровадження у виробництво відкрили нові можливості для державних лідерів та впливових промисловців щодо втілення сміливих проектів суспільних перетворень і розвитку економіки. Індустріальна держава вимагала раціональних підходів до планування і управління, а швидкі зміни змушували задуматися про майбутнє.

Приймаючи за момент зародження нової дис-

ципліни футурології закінчення Другої світової війни, відзначимо інтелектуальні та світоглядні системи, сфери прояву людського мислення, які послужили для неї основою та протягом тривалого часу і до сьогодні допомагають людям осмислювати проблеми майбутнього [13, с. 120-137].

1) Релігія вперше запропонувала порівняно складні концепції минулого і майбутнього, уявлення про призначення людини і її цілі у житті як частини цілісних систем світогляду і світосприйняття. Прикладами є циклічні концепції дхармічних релігій – індуїзму, джайнізму, буддизму, сикхізму, які передбачають безкінечні перевтілення душі після смерті та циклічну історію людства чи ідеї про кінець світу та Страшний суд у авраамічних релігіях – юдаїзмі, християнстві та ісламі. Значення релігій полягає ще й у тому, що вони суттєво вплинули на філософію, мораль, утопії, художню творчість, які зі свого боку стали підґрунтям сучасної футурології.

2) Утопії – описані у літературі моделі ідеального суспільства часто вважаються прямим попередником футурології у справі проектування бажаних варіантів майбутнього. Починаючи із «Держави» Платона, «Нової Атлантиди» Френсіса Бекона та «Утопії» Томаса Мора і до теперішніх часів автори утопій на основі раціонального мислення та прийнятих ними цінностей намагаються запропонувати певний відмінний від теперішнього образ майбутнього, який, на їхню думку, заслуговує на те, щоби бути втіленим у реальності. Поряд із утопією іде антиутопія / дистопія як образ небажаного майбутнього – застереження людству про існуючі негативні явища та процеси, які можуть призвести до трагічного кінця.

3) Наукова фантастика – жанр художньої творчості, що часто змальовує образи майбутнього, містить елементи утопії чи антиутопії та базується на припущеннях про майбутні науково-технологічні винаходи, можливий хід історії, соціальний і культурний розвиток людства. Вже в другій половині XIX ст. засновники наукової фантастики Жюль Верн та Герберт Веллс у своїх творах наголошують на здатності науки зробити світ кращим та зображують хитромудрі способи застосування нових технологій. Проте непомітним для них не залишається і зворотна сторона. Зокрема, у романі «Париж у XX столітті», написаному у 1864 р., Жюль Верн змальовує похмуру антиутопію – світ, у якому немає місця для творчості і краси, натомість все поглинула техніка і раціональний розрахунок. Герберт Веллс у своїй «Машині часу» (1895 р.) описує повне виродження людства у віддаленому майбутньому внаслідок невирішених проблем соціальної нерівності, а у «Острові доктора Моро» (1896 р.) викриває наслідки людського самолюбвання, зображуючи жахливі експерименти люди-

ни над тваринами заради наукової доцільності.

Загалом значення фантастики для футурології у тому, що вона сприяє усвідомленню і обговоренню важливих існуючих чи ймовірних майбутніх суспільних проблем, продукує нові образи майбутнього чи альтернативного минулого й теперішнього, розширюючи горизонти мислення, змушує широкі маси населення задуматись над проблемами і перспективами людства. Часто письменники-фантасти виробляють хорошу інтуїцію та здатні вдало передбачити майбутні події. Крім художньої літератури, вони вдаються до наукового прогнозування, а сформульовані ними ідеї надовго залишаються актуальними у значно ширшому контексті. Так, три закони робототехніки, вперше запропоновані Айзеком Азімовим у фантастичному оповіданні «Зачароване коло» (1942 р.), є предметом наукової дискусії і у XXI ст. у контексті проблеми загрози штучного інтелекту для людини.

Поряд із науковою фантастикою образи майбутнього з'являються і в інших формах масової культури. Зокрема, Всесвітня виставка 1939-1940 років у Нью-Йорку була присвячена темі «Світ завтрашнього дня» та містила спеціальну експозицію під назвою «Футурама» (яка у 1999 р. була запозичена при створенні однойменного популярного мультсеріалу про майбутнє), де були представлені модель та технологічні новації світу через 20 років.

4) Історицизм – термін, запроваджений Карлом Поппером у 1930-их рр., для позначення підходу, вираженого у низці соціально-філософських концепцій, які стверджують існування певних законів, паттернів, схем розвитку історії, ставлять за мету їхнє розкриття та передбачення майбутнього на цій основі. Прихильниками такого підходу були багато мислителів, починаючи з античних філософів Геракліта, Платона, Аристотеля і до сучасних авторів. Видатними представниками історицизму є Н. де Кондорсе, Вольтер, Г. Гегель, К. Маркс. Спроби віднайти циклічні чи лінійні всезагальні закони суспільного розвитку є непоодинокими і в сучасних футурологічних працях. Однак, важливо пам'ятати, що багато з цих теорій сформульовані на основі погляду винятково у минуле, схильні помилково надавати теперішнім тенденціям статусу загальної закономірності та не здатні передбачити якісно відмінне від теперішнього майбутнє.

Крім цього, зародження футурології, безумовно, пов'язане з досягненнями соціальних наук у міжвоєнний період. У цей час низка соціологів, політологів, психологів, філософів займаються дослідженням тенденцій суспільного розвитку та чинників, які впливають на цей процес, намагаючись спрогнозувати майбутні події та визначити орієнтири для державного планування. Зокрема, відомий американський соціолог, один із фунда-

торів соціології науки і техніки Вільям Огберн (William Ogburn) у 1920-1930-их рр. розробляє теорію соціальних змін та вивчає вплив технологій на суспільство. Відомою є його теорія культурного відставання, що зумовлене неоднаковою швидкістю засвоєння різними суспільствами технологічних новацій, яку пізніше використав футуролог Е. Тоффлер у своїй праці «Шок майбутнього». У 1930-1933 рр. В. Огберн очолює створений президентом США Гербертом Гувером Комітет із дослідження соціальних тенденцій, серед основних досягнень якого підготовка детального звіту «Сучасні соціальні тенденції у Сполучених Штатах» (1933 р.). Пізніше він бере участь у розробці звіту Національного комітету ресурсів США під назвою «Технологічні тенденції і національна політика, включаючи соціальні наслідки нових відкриттів» (1937 р.) [2, с. 7].

**2. Зародження футурології.** У період із 1945 до середини 1960-их років відбулася низка ключових подій, які дозволяють стверджувати, що саме у цей час виникає окрема дисципліна – футурологія. Серед них – озвучення ідей про необхідність дисципліни, яка б займалася проблемами майбутнього, становлення перших футурологічних шкіл та організацій, створення впливових наукових концепцій, які не втратили актуальності і в теперішній час. Загалом цей період пов'язаний із намаганнями раціоналізувати роздуми про майбутнє та пристосувати їх до практичних потреб.

У середині 1940-их років німецький науковець О. Флехтхайм (народжений в м. Миколаєві на території теперішньої України) пропонує назву «футурологія» (нім. futurologie), вкладаючи у це поняття широкий зміст: усі прогнози та проєкції; усі процедури планування в економіці, освіті та інших сферах; визначення цілей, норм та цінностей, що стосуються майбутнього [6, с. 264-269]. У 1948 р. у США заснована незалежна дослідницька організація RAND Corporation – перший аналітичний центр світу, завданням якого є застосування наукових підходів для вирішення суспільних проблем, покращення політики та вдосконалення методів прийняття рішень. Діяльність цієї організації мала значний вплив на розвиток футурології та наукового прогнозування. У 1950-их роках у її межах був розроблений один із найвідоміших методів прогнозування за допомогою експертних оцінок – метод Дельфі. З RAND пов'язана кар'єра таких відомих футурологів, як Герман Кан та Френсіс Фукуяма, а також багатьох інших дослідників, які долучилися до становлення науки про майбутнє.

У 1950-1960-их роках важливим осередком розвитку футурології стає Франція. У 1957 р. філософ та міністр освіти Франції Гастон Берже (Gaston Berger) засновує Міжнародний центр майбутнього у Парижі та видає спеціалізований

футурологічний журнал «Prospective». Сам термін «prospective», який використовує Г. Берже, означає науку про можливі варіанти майбутнього. Іншим впливовим французьким футурологом того часу є Бертран де Жувенель (Bertrand de Jouvenel), засновник організації «Association Internationale de Futuribles» та спеціалізованого журналу, автор праці «Мистецтво припущення» («L'art de la conjecture») [5]. Для позначення дисципліни про майбутнє Жувенель використовує створений ним за допомогою поєднання слів *futurs* та *possibles* термін *futuribles*, що означає саме ті варіанти майбутнього, які можна уявити і які, водночас, є можливими, оскільки вони базуються на знаннях. За допомогою людських зусиль *futuribles* можуть бути втілені у життя, і за це людство та футурологи несуть особливу відповідальність. Жувенель одним із перших розглядає майбутнє як сферу невизначеного, і тому для нього інтелектуальна робота, пов'язана із осмисленням майбутнього, є швидше мистецтвом, а не наукою, що, проте, зовсім не применшує ролі наукових знань у цьому процесі [11, с. 593-594].

Етап зародження футурології невіддільно пов'язаний із реаліями Холодної війни, які змусили багатьох дослідників працювати над удосконаленням воєнної стратегії та розглядати перспективи знищення людської цивілізації внаслідок застосування ядерної зброї. Вже згадана корпорація RAND зародилася у межах військово-повітряних сил США як елемент системи забезпечення, передусім, цілей національної безпеки та оборони. Один із її працівників, а згодом відомий футуролог Герман Кан (Herbert Kahn) у 1950-их роках працює над проблемами наслідків ядерної війни та способами покращення шансів на виживання. У 1960 р. він публікує книгу «Про термоядерну війну», яка наражається на критику тих, хто звинувачує Кана у допущенні варіанту виживання США й після ядерної війни. З іншого боку, його роботи сприяють активізації суспільної дискусії і усвідомленню реальної загрози самознищення людства, а для футурології роблять важливий внесок у розвиток методу побудови сценаріїв. Згодом Г. Кан також стає широковідомим завдяки книзі у співавторстві із Е. Вінером «Рік 2000: основа для розмірковування про перспективи наступних 33 років» (1967 р.) [9], у якій автори на основі власної індустріальної теорії формують прогнози на майбутнє.

У той самий час на європейському континенті австрійський журналіст і дослідник Роберт Юнг (Robert Jungk) бере активну участь у кампаніях проти застосування ядерної зброї та публікує бестселер «Майбутнє вже почалося: могутність та безсилля Америки» (1952 р.), у якому критикує США за надмірну віру в технологічний прогрес,

який підпорядковує собі і природу, і людину [12, с. 5]. Крім того, основний внесок Р. Юнга у футурологію полягає в утвердженні активістського напрямку, який передбачає залучення широкої громадськості до осмислення і обговорення проблем майбутнього. У 1970-их роках він разом із співавторами розробляє широковживаний на сьогодні метод футурологічних семінарів (futures workshops), який націлений на стимуляцію нових ідей та вироблення рішень актуальних соціальних проблем під час роботи у групі учасників. У 1964 р. Р. Юнг разом із визначним норвезьким соціологом та політологом Йоганом Галтунгом (Johan Galtung) ініціюють створення міжнародної неурядової організації «Mankind 2000», що покликана сприяти суспільному розвитку і підтриманню миру на Землі.

Крім воєнних і безпекових проблем, пріоритетними для досліджень у цей період стають питання розвитку індустріальної економіки та її впливу на суспільство, які також розглядаються в межах парадигми Холодної війни. Різні автори порівнюють конкуруючі системи – капіталістичну і соціалістичну, роблять висновки про їхнє зближення у майбутньому під дією сил індустріалізму (Р. Арон, Дж. Гелбрейт, В. Росту, Я. Тінберген), намагаються передбачити подальші перспективи індустріальної економіки та майбутнього постіндустріального суспільства. У межах політичної науки значну увагу проблемам майбутнього надає визначний американський політолог Гарольд Ласвелл (Harold Lasswell), для якого процес прийняття політичних рішень тісно пов'язаний із уявленнями про альтернативні варіанти майбутнього, знаннями про минуле, а також цілями та цінностями. У своїх роботах він обґрунтовує необхідність систематизації і розвитку знань про майбутні перспективи у глобальному масштабі, застерігає про небезпеки становлення авторитарної держави під впливом існуючих тенденцій та наголошує на важливості цінностей демократії і прав людини у нових умовах [2, с. 47-56].

Підсумовуючи, звернемо увагу на класифікацію німецької дослідниці Е. Зеєфрід, яка виділяє три основні напрямки футурологічних досліджень, що сформувалися на Заході у 1950-1960-их роках. Перший – емпіричний або позитивістський, пов'язаний з екстраполяцією тенденцій, прогнозами, сценаріями і представлений Г. Каном. Другий – нормативний або онтологічний, спрямований на пошук бажаних варіантів майбутнього у історичній і філософській перспективі, найпомітнішим представником якого був Б. де Жувенель. Третій – критичний або емансипаційний, розвинутий у роботах О. Флехтхайма, Р. Юнга, Й. Галтунга, сформувався під впливом ідеалістичного світогляду та зосереджений на здійсненні впливу на

громадянське суспільство та соціальні рухи за допомогою публікацій, дискусій, публічних заходів [12, с. 4-5].

**3. Виникнення основних концепцій та інституцій.** На наступному етапі, який охоплює період із кінця 1960-их до початку 1990-их років, відбувається утвердження дисципліни futures studies у міжнародному масштабі, виникають основні організації та наукові журнали, з'являються перші навчальні програми. Теорії постіндустріального суспільства набувають домінуючого статусу, а обговорення глобальних проблем, зокрема у сфері охорони довкілля і збереження ресурсів, стає загальним трендом.

У 1965 р. Американська академія мистецтв і наук створила Комісію щодо 2000 року з такими цілями: визначення проблем, з якими ймовірно зіштовхнуться наступні покоління, та стратегій їхнього вирішення; передбачення головних структурних змін у суспільстві та відповідних трансформацій цінностей; урахування ролі планування та передбачення; сприяння появі в інтелектуальній традиції більш прагматичних і менш утопічних та апокаліптичних поглядів на майбутнє [1, с. 24-29]. Головою Комісії став американський соціолог Деніел Белл (Daniel Bell), який на основі проведеної роботи опублікував у 1973 р. працю «Прихід постіндустріального суспільства: спроба соціального передбачення». У ній Д. Беллу вдалося запропонувати та обґрунтувати переконливу схему суспільно-історичного розвитку: «доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство», яка повинна була замінити застарілу марксистську ідею зміни суспільно-економічних формацій. Упродовж цього періоду з'явилося багато інших подібних теорій про суспільство, яке приходить на зміну індустріальному, під різними назвами (постіндустріальне, інформаційне, суперіндустріальне, знаннєве тощо). Однією з найбільш відомих і значимих серед них є концепція американського соціолога і футуролога Елвіна Тоффлера (Alvin Toffler), викладена ним у книгах «Шок майбутнього» (1970 р.) та «Третя хвиля» (1980 р.). Іншим популярним футурологом, який працює у подібному руслі, є Джон Нейсбітт (John Naisbitt). Його перша книга, що стала світовим бестселером, «Мегатренди» була опублікована у 1982 р. Спільним для постіндустріальних теорій цього періоду є загалом оптимістичне ставлення до процесів суспільної трансформації, обґрунтування об'єктивного характеру змін та рекомендація адаптуватися до них якомога швидше.

Ще один центр генерації футурологічних ідей – Римський клуб (міжнародна неурядова організація, заснована італійським промисловцем і вченим Ауреліо Печчеї (Aurelio Peccei) у 1968 р.) розпочав свою роботу з набагато похмуріших і песимі-

стичніших сценаріїв. Перша доповідь Римського клубу «Межі зростання», підготована колективом авторів на чолі з американським вченим Деннісом Медоузом (Dennis Meadows) у 1972 р., змалювала похмуру картину швидкого вичерпання природних ресурсів та занепаду людської цивілізації. Вона мала значний резонанс та сприяла широкому міжнародному обговоренню глобальних проблем людства, а також утвердженню концепції сталого розвитку (sustainable development). З того часу ця тематика стала однією з головних у межах футурологічних досліджень.

У ці ж роки виникають провідні футурологічні організації. У 1966 р. американський футуролог Едвард Корніш (Edward Cornish) заснував неурядову освітню та дослідницьку організацію під назвою World Future Society (WFS), яка є професійною спільнотою футурологів та аналітичним центром, що об'єднує науковців, дослідників, підприємців і студентів. Метою організації є налагодження контактів між людьми, які зацікавлені у реалізації бажаних варіантів майбутнього, сприяння обізнаності населення з проблемами сучасного світу, створення умов для вироблення рішень і заміни застарілих систем новими. З часу свого заснування WFS видає спеціалізований журнал «Futurist». У 1977 р. Е. Корніш разом з іншими членами організації опублікував книгу «Вивчення майбутнього: вступ до мистецтва і науки розуміння і формування завтрашнього світу», у якій здійснена систематизація тогочасних знань в галузі футурології – розкрито історію, принципи, методи досліджень, відзначено основні загрози для цивілізації та роль утопії у проектуванні кращого майбутнього, охарактеризовано концепції провідних футурологів [14].

Ідея про створення іншої впливової міжнародної організації – Світової федерації футурології (World Futures Studies Federation, WFSF) – зародилася на Першій світовій конференції з футурології, яку проводила в Осло у 1967 р. уже згадана організація «Mankind 2000». Ініціаторами створення WFSF були відомі футурологи, що представляли різні країни і дослідницькі центри, зокрема Й. Галтунг, Р. Юнг, Б. де Жувенель, І. Бестужев-Лада та інші. Сама організація була створена у 1973 р. в Парижі, а її першим президентом став Б. де Жувенель. Також у різний час її очолювали такі футурологи зі світовим ім'ям, як Й. Галтунг, Е. Масіні, Дж. Дейтор, Р. Слотер, Дж. Гідлі. Сьогодні Світова федерація футурології є глобальною неурядовою організацією, що об'єднує членів із більш ніж 60 країн світу і має статус консультативного партнера ООН та ЮНЕСКО.

Із середини 1960-их років починають з'являтися перші навчальні дисципліни, присвячені футурології. Зокрема, у 1966 р. Е. Тоффлер уперше про-

читав курс лекцій «Соціальні зміни і майбутнє» в Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку, у 1967 р. Дж. Дейтор започаткував вивчення футурології у Вірджинському політехнічному університеті, а В. Белл запровадив вивчення дисципліни «Соціологія майбутнього» у Єльському університеті. Згодом кількість подібних курсів значно збільшилася і вже у 1973 році становила більше ніж 350 лише у США та Канаді [2, с. 62-63]. Також з'являються впливові наукові періодичні видання – «The Futurist» у 1967 р., «Futures» у 1968 р., «Futurics» у 1976 р. та інші.

**4. Систематизація знань та нові виклики глобалізованого світу.** Для сучасного етапу розвитку футурології, починаючи з 1990-их років, характерними є систематизація футурологічних знань, принципів, засад діяльності, а також необхідність реагування на нові виклики, зумовлені глобалізацією, трансформацією світового порядку, деградацією довкілля та швидким розвитком технологій. Найбільш значимими на шляху розвитку теорії футурології у цей час можна вважати фундаментальну двотомну роботу В. Белла «Основи футурології» 1997 р. [2; 3], а також «Базу знань з футурології» за редакцією Р. Слотера, що видається починаючи із 1996 р. [10]. У плані методології важливими є роботи С. Інаятুলли, у яких він розкриває засади запропонованого ним методу досліджень – причинного багатопарового аналізу (CLA), який втілює основні переваги футурологічних підходів до вирішення суспільних проблем [8].

Усе більше держав створюють спеціальні установи або підрозділи з питань майбутнього у межах виконавчої влади або при парламентах. Уже в 70-80-тих роках подібні структури існували в Швеції, Нідерландах, Новій Зеландії, Австралії. У 1995 р. створено Службу сценарного планування в структурі офісу прем'єр-міністра Сінгапуру для виконання функцій розробки сценаріїв розвитку країни, втілення їх у державну політику та вдосконалення методології сценарного планування. Варто також відзначити створений у 1993 р. Комітет із питань майбутнього при парламенті Фінляндії, який перетворився у постійно діючий орган та існує до теперішнього часу. Комітет складається з парламентарів та виконує роль аналітичного центру, який досліджує варіанти майбутнього та перспективи розвитку науки і технологій [4, с. 32-40]. Враховуючи досвід передових держав світу у 2015 р. в Україні була створена Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради з питань майбутнього, яка провела кілька важливих заходів на актуальні теми сучасної футурології, однак у 2016 р. припинила своє існування.

Разом із тим у 1990-ті роки набуває значної популярності ще одна форма осмислення майбут-

нього – форсайт (foresight), який тісно пов'язаний із futures studies. Звичним явищем стає корпоративний форсайт – великі компанії на зразок Siemens, BMW, Shell розробляють і публікують власні прогнози на майбутнє, які стосуються переважно сфери їхніх інтересів – економіки, технологій, енергетики. Уряди провідних держав світу – Японії, США, членів ЄС реалізують програми державного форсайту, а міжнародні урядові організації здійснюють свої дослідження глобальних перспектив. Однак, суттєвим недоліком такої діяльності є переважно економічна спрямованість. Державні і бізнесові структури використовують форсайт-дослідження, орієнтуючись переважно на потреби розвитку ринку та покращення економічних показників (навіть у випадку врахування ними чинників соціального розвитку та охорони довкілля) [13, с. 26-30]. Зважаючи на це, у науковому середовищі футурологів набуває поширення критичний підхід, який наголошує на важливості цінностей, моральних орієнтирів, прав і свобод людини.

Ще однією важливою проблемою сучасності є швидкий розвиток технологій та їхній вплив на суспільство. За останні десятиліття звичними для усіх стали сценарії знищення цивілізації за допомогою технологій, які вийшли з-під контролю людини, що їх продукує у великих кількостях індустрія масової культури. Відбувається популяризація трансгуманістичного світогляду, який зорієнтований на радикальне вдосконалення людського організму за допомогою нових технологій. У багатьох футурологія починає асоціюватися із прогнозами про технологічні новації, сингулярність, роботів та штучний інтелект, які яскраво описані у роботах трансгуманістів та технооптимістів.

#### **Висновки та перспективи.**

Зважаючи на свою уже досить тривалу історію розвитку, футурологія може похвалитися значними здобутками і напрацюваннями, які не варто забувати чи ігнорувати, а навпаки – необхідно розвивати і враховувати у процесі роздумів про майбутні перспективи людства та під час розробки і втілення різноманітних проєктів вдосконалення навколишньої реальності. Станом на сьогодні ми можемо констатувати значний потенціал футурології, який полягає у тому, що саме вона здатна запропонувати комплексні та розвинені підходи для: 1) критичної оцінки дійсності, виявлення хибних шляхів і загрозливих практик, зокрема на основі інтеграції різних форм людського досвіду минулих і теперішніх поколінь; 2) передбачення майбутніх змін, виявлення тенденцій з метою використання можливостей та усвідомлення загроз; 3) розробки образів бажаного майбутнього, виходячи за вузькі рамки галузевого проєктуван-

ня, припускаючи відкритість майбутнього та утверджуючи важливість творчих підходів, а також 4) втілення цих образів у життя за допомогою практичної діяльності, освіти, залучення населення до суспільно важливих проєктів в атмосфері свободи і вільного вибору для кожного. Важливо реалізовувати ці завдання у комплексі, оскільки розробка образу бажаного майбутнього не буде плідною без критичного погляду на теперішнє і минуле та врахування існуючої динаміки розвитку. З іншого боку – розмови про бажане майбутнє без намагань втілити його у життя також видаються малопродуктивними.

Основними викликами, з якими доводиться зіштовхуватися футурології на сучасному етапі та які не знаходять належного реагування у межах інших традиційніших дисциплін і підходів (за винятком філософії), можна вважати такі проблеми:

1) Неконтрольований розвиток технологій, які, будучи породженням людського розуму, здатні привести людство до загибелі чи перетворити його на стадо рабів. Ідея про те, що морально-духовний розвиток людини може значно відставати від технологічного і це становить істотну загрозу існуванню є не новою для футурології. Однак, тепер ідеться вже не лише про небезпеки ядерної війни чи деградації довкілля, а й про агресивні інформаційні та інші технології, націлені на свідомість і внутрішній світ людини.

2) Дегуманізація є пов'язаною із технологізацією усіх сфер життя та домінуванням економічних інтересів. Як наслідок, отримуємо освіту, яка вже не «несе світло» чи «творить особистість», а прищеплює набір «саме тих» компетентностей, що необхідні для виживання за умов диктату технологічної та економічної систем. Іншим прикладом є виродження науки, для якої винайдення нового, витонченішого способу маніпуляції людиною-споживачем чи людиною-громадянином вважається великим успіхом.

3) Глобалізація усе більше набирає швидкості та в поєднанні з вищевказаними загрозами веде до тотальної уніфікації на всіх рівнях, починаючи з особистісного і закінчуючи великими економічними та політичними системами. У таких умовах зростає актуальність побоювань про виродження капіталізму (про це, зокрема, йдеться в останній доповіді Римського клубу «Come on!»), світової монополізацію, концентрацію нелегітимної влади у руках глобальних акторів, ерозію демократичного порядку, зростання нерівності, утвердження нового мовного і культурного колоніалізму.

Ці та інші виклики ще більше актуалізують холістичний, а не вузькогалузевий підхід до осмислення майбутніх перспектив та винайдення варіантів бажаного майбутнього, який протягом своєї уже 70-річної історії утверджує футурологія.

## REFERENCES

1. Bell, D. (1966-1967). Report of the commission on the year 2000. *Records of the Academy (American Academy of Arts and Sciences), 1966/1967*, 24-29. Retrieved from: [https://www.jstor.org/stable/3785461?seq=1#page\\_scan\\_tab\\_contents](https://www.jstor.org/stable/3785461?seq=1#page_scan_tab_contents)
2. Bell, W. (2009). Foundations of futures studies: Human science for a new era. *History, purposes, and knowledge. (Vol. 1)*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
3. Bell, W. (2009). Foundations of futures studies: Human science for a new era. *Values, objectivity, and the good society. (Vol. 2)*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
4. Dator, J. (2011). Futures Studies. *Leadership in Science and Technology, 1*, 32-40. Retrieved from: <http://www.futures.hawaii.edu/publications/futures-studies/DatorFuturesStudies.pdf>
5. De Jouvenel, B. (1967). *The art of conjecture*. (N. Lary, Trans.). New York: Basic Books.
6. Flechtheim, O. (1967). Is futurology the answer to the challenge of the future. R. Jungk & J. Galtung (Eds.). *Mankind 2000* (pp. 264-269). London: Allen and Unwin.
7. Gidley, J. (2017). *The Future: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
8. Inayatullah, S. (1998). Causal layered analysis: Poststructuralism as method. *Futures, 30* (8), 815-829.
9. Kahn, H., & Wiener, A. J. (1967). *The year 2000: A framework for speculation on the next thirty-three years*. New York: Macmillan.
10. Slaughter, R. A., Inayatullah, S., & Ramos, J. (Eds.). (2005). *Knowledge base of futures studies. (CD-ROM)*. Indooroopilly, Qld.: Foresight International.
11. Masini, E. B. (1987). Tribute to Bertrand de Jouvenel. *Futures, 19* (5), 593-594.
12. Seefried, E. (2013). Steering the future. The emergence of «Western» futures research and its production of expertise, 1950s to early 1970s. *European Journal of Futures Research, 2* (1), 1-12.
13. Son, H. (2015). The history of Western futures studies: An exploration of the intellectual traditions and three-phase periodization. *Futures, 66*, 120-137.
14. Cornish, E. (1977). *The study of the future: An introduction to the art and science of understanding and shaping tomorrow's world*. Bethesda, MD: World Future Society.

**Сухорольський Петро Михайлович**

Кандидат юридичних наук, доцент  
 Національний університет «Львівська політехніка»  
 79013, м. Львів, вул. С. Бандери, 12

**Сухорольська Ірина Юрїївна**

Кандидат політичних наук, асистент  
 Національний університет «Львівська політехніка»  
 79013, м. Львів, вул. С. Бандери, 12

**Sukhorolskyi Petro M.**

PhD in International Law, Associate Professor  
 Lviv Polytechnic National University  
 12 Bandera street, Lviv, 79013, Ukraine

**Sukhorolska Iryna Yu.**

PhD in Political Sciences, Assistant Professor  
 Lviv Polytechnic National University  
 12 Bandera street, Lviv, 79013, Ukraine

Email: [sukhorolsky@lp.edu.ua](mailto:sukhorolsky@lp.edu.ua)  
 ORCID: 0000-0002-1689-3283

Email: [sukhorolska@lp.edu.ua](mailto:sukhorolska@lp.edu.ua)  
 ORCID: 0000-0002-5833-3217

Цитування: Сухорольський П. М., Сухорольська І. Ю. Основні етапи розвитку футурології та її завдання в умовах сучасного світу / П. М. Сухорольський, І. Ю. Сухорольська // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 116-123.

Citation: Sukhorolskyi, P.M., & Sukhorolska, I.Yu. (2018). Osnovni etapy rozvytku futurolohii ta yii zavdannia v umovakh suchasnoho svitu [Futures studies: main stages of development and tasks in the modern world]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(3)*, 116-123.

Стаття надійшла / Article arrived: 13.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 19.03.2018

## Генезис та еволюційні трансформації економічної культури: соціально-філософський аналіз

*Рудан Н. С., Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського*

Вивчено генезис та еволюційні трансформації економічної культури під кутом зору соціальної філософії, що дало можливість отримати системну інформацію про перетворення економічної культури, розвиток економічної культури в сучасному суспільстві. Уточнено сучасне розуміння значення економічної культури як «проекції» культури (в її широкому розумінні) на сферу соціально-економічних відносин. Досліджено модель «економічної людини» – «homo economicus», що полягає у: раціоналізмі, егоїстичному індивідуалізмі, бажанні до насолоди та прагненні уникнути страждань скрізь, де це тільки можливо. Затверджується взаємозв'язок та взаємодія економічних і соціальних процесів як необхідна складова економічної стабільності суспільства. Встановлено значення трансформації економічних систем для фактичного благополуччя сучасної людини, що полягає в його економічній поведінці. Виявлено смисловий зміст раціональної поведінки, необхідної для успішного розвитку сучасного українського суспільства. Показано значення економічної культури для успішного розвитку сучасного суспільства, що полягає у: з'єднанні економічного і соціального середовища в єдине ціле; економічній поведінці людини; втіленні духовних цінностей та інтересів у матерію дій.

**Ключові слова:** культура; економічна людина; економічна система; економічна поведінка; трансформація економічних систем

## Genesis and evolutionary transformations of economic culture: social-philosophical analysis

*Rudan N. S., K. D. Ushynsky South Ukrainian National Pedagogical University*

The Genesis and evolutionary transformations of economic culture are studied in terms of social philosophy, which made it possible to obtain systematic information about the transformations of economic culture, the development of economic culture in modern society. The modern understanding of the importance of economic culture as a «projection» of culture (in its broad sense) on the sphere of social and economic relations is specified.

The model of «economical person» – «homo economicus», consisting in: rationalism, selfish individualism, desire to enjoy and desire to avoid suffering wherever possible, is investigated. We consider the behavior of the «economical person» as a kind of paradigm of rational action based on the system planning not only of economic development, but also the creation of an ideal model of economic mode of action. It should be borne in mind that the model of the economical person was created not for the study of man, but for the study of economic life. And it is successful economic life that will lead to the public good, which will be based on enjoyment from rational economic behavior.

Therefore, the model of «economical person» includes such parameters as: the unlimited needs of the subject and the presence of a set of preferences and restrictions. And the result of preferences and restrictions is based on the action taken in a situation of limited resources and having the character of choice in accordance with subjective preferences. Thus, economic human behavior in the selection of goods according to their preferences acts very prudent to constantly maximize the difference between benefits and costs, always choosing the most optimal variant of actions affecting socioeconomic condition of the society.

Interrelation and interaction of economic and social processes as a necessary component of economic stability of society is approved. The importance of the transformation of economic systems for the actual well-being of modern man is established, consisting in its economic behavior.

The semantic content of rational behavior necessary for the successful development of modern Ukrainian society is revealed. The article shows the importance of economic culture for the successful development of modern society, which consists in: connecting the economic and social environment into a single whole; economic behavior of man; the embodiment of spiritual values and interests in the matter of action.

**Keywords:** culture; economic person; economic system; economic behavior; transformation of economic systems

## Генезис и эволюционные трансформации экономической культуры: социально-философский анализ

*Рудан Н. С., Пивденноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского*

Изучено генезис и эволюционные трансформации экономической культуры под углом зрения социальной философии, что дало возможность получить системную информацию о преобразованиях экономической культуры, развитии экономической культуры в современном обществе. Уточнено современное понимание значения экономической культуры как «проекции» культуры (в ее широком понимании) на сферу социально-экономических отношений. Исследована модель «экономического человека» – «homo economicus», заключающаяся в: рационализме, эгоистическом индивидуализме, желании к наслаждению и стремлении избежать страданий везде, где это только возможно. Утверждается взаимосвязь и взаимодействие экономических и социальных процессов как необходимая составляющая экономической стабильности общества. Установлено значение трансформации экономических систем для фактического благополучия современного человека, заключающееся в его экономическом поведении. Выявлено смысловое содержание рационального поведения, необходимого для успешного развития современного украинского общества. Показано значение экономической культуры для успешного развития современного общества, заключающееся в: соединении экономической и социальной среды в единое целое; экономическом поведении человека; воплощении духовных ценностей и интересов в материю действий.

**Ключевые слова:** культура; экономический человек; экономическая система; экономическое поведение; трансформация экономических систем

### Постановка проблеми.

Економічна культура містить базові елементи економічні цінності і норми, сформовані та найпоширеніші в даному суспільстві економічні стереотипи і міфологеми, ідеї, концепції та переконання, економічні традиції, а також установки та орієнтації людей щодо існуючої економічної системи в цілому, визначених важливих «правил гри» і принципів взаємовідносин індивіда та економічних інститутів. Ці компоненти обумовлені соціально-економічними, національно-культурними, суспільно-історичними та іншими факторами, які характеризуються усталеністю, живучістю та стійкістю і не піддаються швидким змінам, навіть у періоди глибоких трансформацій у суспільному житті. Зміни в економічній та інших сферах суспільства створюють умови для перетворення спільної діяльності людей. Тому деякі економічні норми з часом перестають задовольняти потреби суб'єктів економічного процесу, стають незручними та марними. Ба більше, застарілі норми є гальмом для подальшого розвитку економічної системи. Це заважає розвитку суспільства та успішності людини, тому людство у сучасності спрямовує свою діяльність на перетворення застарілих норм та цінностей, щоб привести їх у відповідність із новими умовами життя. Особливо цінним, як нам здається, в даному контексті буде саме соціально-философський аналіз сутності та специфіки еволюційних трансформацій економічної культури.

Актуальність статті полягає в необхідності вивчення трансформацій економічної культури з точки зору соціальної філософії, що передба-

чає розуміння розвитку не тільки людини економічної, але й ціннісно-нормативної системи суспільства як ареалу проживання такої людини, специфіку розуміння економічної культури як соціальної системи, дослідження особливостей і характеристик сучасного економічного життя.

**Мета статті:** визначити основні чинники та особливості генезису і еволюційних трансформацій економічної культури в площині соціальної філософії.

### Аналіз публікацій та досліджень.

Культура – винятково різноманітне поняття. Цей науковий термін з'явився у Древньому Римі, де слово «cultura» позначало оброблення землі, виховання, утворення. Римський письменник Катон Старший написав трактат про землеробство, вживши слово «агрикультура» [11]. Мова в ньому йшла про догляд за ділянкою землі. Обробіток ґрунту неможливий без особливого душевного настрою. А без граничного інтересу до ділянки не буде і культури. Потім слово «культура» відривається від земного ґрунту і метафорично співвідноситься з розумністю. Так, Марк Тулій Цицерон уже мав на увазі не землю, а духовність, ведучи мову про необхідність розвитку культури душі і духу [12]. Увійшовши в буденну людську мову, в ході частого вживання це слово втратило свій первісний зміст і стало позначати найрізноманітніші сторони людської поведінки, а також видів діяльності.

В епоху Античності відбувалося осмислення господарської діяльності людини крізь призму створеної ним речі, яка якісно відрізняється від її творця-людини. На цю сторону справи в

господарському житті і діяльності людини звертали велику увагу Гесіод і Фукідід, Ксенофонт і Демокріт, Посидоній, Полібій та інші античні історики й філософи. Адже людина, як вважав Демокріт, відрізняється від тварин головним чином створеною ним «другою природою», тобто штучними умовами життя. Через кілька століть, вже на заході Античності, Августин відзначає, що речі можуть і повинні бути оцінені з точки зору їх місця та ролі в універсумі, їх користі для людини. Це було кроком вперед у переосмисленні моделі світу, властивій міфологічному мисленню, а саме: визнання тотожності та злитості одухотвореного (людини) і неживого (речі). Річ у міфологічному сприйнятті «має буття і тримає його при собі», річ своїм «життям», своїм «характером» і т. д. продовжує і доповнює життя, характер, інші властивості і якості людини. В близькосхідній історичній думці – сучасниці античної – також спостерігається активний інтерес до господарського життя.

В епоху Середньовіччя економічна культура, як і суспільно-державне життя в цілому, пронизувалася релігійно-теоцентричним світоглядом та інтерпретувалася в дусі догматів Святого Писання. Економічна культура ще не була структурована як самостійна, автономна система.

Сучасне розуміння значення економічної культури починається, на мою думку, зі створення моделі «економічної людини», яка, хоча і в не дуже виразному вигляді, була присутня в класичній політичній економіці в А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Ст. Мілля та багатьох інших. Але в особливо яасному, експлікованому вигляді вона передбачається в сучасній економічній теорії, перш за все в домінуючому неокласичному напрямку [9; 10; 13; 14; 16; 17; 18; 19; 20; 22; 24].

Зазначу, що соціально-філософський погляд на економічну культуру припускає, що вона пов'язана не тільки зі сферою економіки, але водночас і зі сферою соціальних відносин, почавши складатися уже в кінці ХХ століття. Було показано, що в аналізі економічної культури повинні враховуватися два середовища – економічне та соціальне, які з'єднані в єдине ціле, оскільки соціальні відносини завжди пронизані економічними [4, с. 314].

А вже в ХХІ столітті А. С. Кармінім був виділений ряд функцій економічної культури в економічній системі сучасного суспільства з прицілом на соціально-філософський контекст вивчення [2].

Необхідно також виділити дослідження Ауреліо Печчеї, що виділяють загальнолюдські цінності, які позначаються на економіці,

стосуються найбільш загальних зв'язків між людьми. Вчений зараховує до них гуманізм, соціальну справедливість, свободу, неприйняття насильства в будь-яких його формах, цінність прогресивного розвитку, а до числа цінностей вищого порядку, від яких залежить саме існування людського роду, – здатність зберігати накопичену культуру [6, с. 210]. Дані ідеї значною мірою вплинули на мою роботу.

#### **Виклад основного матеріалу.**

Якщо для феномена культури фундаментальним параметром є аксіологія в особі поваги традиції, то такі факти, як збільшення ролі планування, говорять про зниження ступеня присутності в площині економіки мотивів свободи, бо попередньо складений план надалі буде «лежачим» для свободи. Поділ власника, організатора, робочого і одержувача доходу, наприклад інвестора, говорить про «перекрокування» через існуючі в сфері економіки традиції. Це перші штрихи специфіки економічної культури, які очевидно промальовуються. Продовжимо їх виявлення, розглядаючи підстави феномена економіки.

Однією з важливих специфічних рис економічних теорій є використання в них антропологічних та культурологічних припущень. При аналізі структури економічного знання виявляється, що однією з його фундаментальних передумов є «модель людини», яка зазвичай називається «економічна людина» – «*homo economicus*» [5]. Це найвищою мірою проблематичний людський тип, із яким навряд чи можна зустрітися в звичайному житті. *Homo economicus* – наскрізь раціональний тип. Це або споживач, що ретельно розраховує перед кожною покупкою вигоду і перед прийняттям рішення порівнює між собою безліч цін, або підприємець, інформований у всіх деталях про ситуацію на ринку, який вибирає з усіх рішень найбільш ефективно для себе.

Модель «економічної людини» виконує в економічній науці роль, яку можна порівняти з такими базисними теоретичними схемами в природничих науках, як, наприклад, генетична модель спадковості в біології. Однак, її когнітивний статус суттєво інший. Справа в тому, що ця модель створювалася не для вивчення людини, а для дослідження економічного життя. Це антропологічна передумова, а не антропологічна теорія, не результат спеціального вивчення людини.

Тепер слід розглянути витоки та еволюцію самої ідеї і моделі «економічної людини». Необхідність цього кроку стосовно цілей даного дослідження обумовлена тим, що він дозволяє

провести паралелі і встановити схожі моменти між генезисом ідеї «економічної людини» та генезисом феномена культури. Іншими словами, тут мова йде про явну точку дотику областей економіки і культури, навколо якої формується певна «міждисциплінарна» область існування економічної культури. В результаті проведення даних паралелей з'являється можливість виявити ступінь, характер і механізми інсинуації раціональних, а, що розуміється, і культурологічних складових на площину економічних процесів.

Отже, першим і широко відомим джерелом даної ідеї є уявлення про те, що в економічному житті люди діють як «еґоїстичні індивіди», вмотивовані лише власним інтересом. Це уявлення поділяли багато економістів XVIII ст., зокрема, воно тісно пов'язане зі вченням Адама Сміта [7]. Однак, ринок гармонізує еґоїстичні інтереси безлічі людей. Так, кожен виробник, прагнучи до власної вигоди, виробляє такі товари, які мають попит і вище цінуються на ринку. Але, оскільки цього ж хочуть і інші виробники, таких товарів буде вироблено багато, вони стануть не настільки рідкісними, і ціна на них буде знижуватися. Таким чином, прагнучи до своєї вигоди, виробники вступають один з одним у конкуренцію, виробляють продукти, потрібні споживачам і не можуть довільно завищувати їх ціну. У результаті, як писав А. Сміт, «невидима рука» ринку веде виробників до суспільного блага.

Інший, менш очевидний виток моделі «економічної людини» йде від утилітаристської етики, насамперед від І. Бенґама і його «моральної арифметики» [1]. І. Бенґам вважав головні етичні категорії «добро», «благо», «зло» занадто розмитими. Замість них він увів два інших основних вектора – насолоди і страждання. Людина завжди прагне першого і намагається уникнути другого. Але головним було те, що І. Бенґам приписував людині здатність кількісного вимірювання різних насолод і страждань, їх порівняння і підрахунок їх суми як результату певної дії. Для економічної науки ідея можливості оцінки і порівняння бажань та потреб була дуже важлива, тому що це, по суті, є прямою вказівкою на присутність у підставах феномена економіки раціонально-антропологічних структур і механізмів.

Роботи І. Бенґама допомогли зробити «маржиналістську революцію» в економічній науці у 1870-их роках. У їх теоріях граничної корисності вперше в достатньо чіткому вигляді і була експлікована модель економічної людини як «раціонального максимізатора корисності». Ця модель потім закріпилася в «основній течії економічної теорії».

У рамках цього домінуючого напрямку економічної науки в модель «економічної людини» входять такі параметри:

- необмеженість потреб суб'єкта;
- наявність сукупності переваг і обмежень: дія завжди відбувається в ситуації обмежених ресурсів і носить характер вибору у відповідності із суб'єктивними вподобаннями. Тут слід особливо звернути увагу на те, що сукупність переваг і обмежень може розглядатися як врівноважена система двох величин, однією з яких є переваги, іншою – обмеження. Причому дана система має ті ж раціональні підстави, що і феномен культури.

Це ще раз свідчить про те, що висунуте в даному дисертаційному дослідженні припущення про наявність спільних точок дотику і схожих підставах економіки і культури не є безпідставним.

«Економічна людина» у своїй поведінці, виборі благ у відповідності зі своїми вподобаннями діє гранично ощадливо, вона постійно максимізує різницю між вигодами і витратами, завжди обираючи найбільш оптимальний для себе варіант дії. Потрібно зазначити, що таке розуміння раціональності відрізняється від розуміння раціональної дії на рівні здорового глузду. «Раціональна максимізація» також більш жорстка вимога порівняно з відомим трактуванням «раціонального дії» у М. Вебера [23]. М. Вебер розрізняв два її види: «ціле-раціональну дію» та «ціннісно-раціональну дію». Останнє, в порівнянні з раціональністю поведінки «економічної людини», взагалі навряд чи можна зарахувати до раціональної поведінки. Але і перше з цієї точки зору являє собою слабкий вид раціональності. По-перше, у М. Вебера мова йде лише про відповідність цілей і засобів дії, і в явному вигляді не передбачається момент максимізації корисності. По-друге, його ціле-раціональна дія як дія «соціальна» передбачає «орієнтацію на іншого». А раціональність «економічної людини» передбачає, що вона діє у відповідності з власними інтересами, та її рішення визначаються тільки її власними уподобаннями, а інтереси і цілі інших людей їй байдужі.

Враховуючи настільки сильне трактування раціональності, яка закладена в обговорювану модель, можна розглядати поведінку «економічної людини» як своєрідну парадигму раціонального дії. Однак, переконливість цієї тези залежить від відповіді на ряд запитань. Насамперед, ця модель явно суперечить цілісному знанню про людину та її поведінку. Крім того, модель раціональної економічної поведінки, як зазначалося, склалася не в результаті спеціального

вивчення людини та її поведінки, вона вводилась як свого роду апіорна антропологічна передумова для потреб побудови економічної теорії. Так, Дж. Ст. Міллз вважав, що поведінка «економічної людини» – це абстрактний зріз людської поведінки. Дії людей наближаються до цієї абстрактної картини, але лише у сфері економічного життя [21]. Л. фон Мізес доводив, що можна створити апіорну теорію людської діяльності – «праксеологію», частиною якої є чиста економічна теорія. Модель раціональної максимізуючої поведінки виводиться тут апіорно [3, с. 33-42]. Вона реальна для досконалого ринку та її неможливо емпірично фальсифікувати, оскільки якщо вона не працює, то це означає, що ринок недосконалий, що якісь фактори і сили його регулюють і спотворюють.

Найбільш відома й досі поширена позиція М. Фрідмена, запропонована ним в есе «Методологія позитивної економічної науки» [8]. М. Фрідмен вважає, що гідність передумов економічної теорії, в першу чергу передумови «економічної людини», полягає не в їх «реалістичності», а в тому, що побудовані на їх основі теорії успішно пояснюють і передбачають реальні явища. М. Фрідмен дотримується інструменталістської епістемологічної позиції. Тут «економічна людина» – це «ідеальний тип», «ідеальна модель», яку можна безпосередньо проектувати на реальне поведіння. Але ця не дуже реалістична модель виправдана тим, що породжує хороші теорії.

Втім, далеко не всі західні економісти розглядали ринок як панацею. Тут в якості прикладу можна навести Дж. Гелбрейта – одного з найвидатніших економістів ХХ століття [15].

Дж. Гелбрейт є одним із видатних представників інституціоналізму. У своїх наукових працях він досліджував тенденції укрупнення промислового виробництва, які призвели до утворення гігантських корпорацій і акціонерних товариств. Дж. Гелбрейт показував, що корпорації досягають найвищих виробничих успіхів завдяки використанню новітньої техніки і технологій, приходу до керівництва підприємствами так званої техноструктури – технічних фахівців-адміністраторів. Із цим пов'язане посилення планування господарського розвитку, яке, на думку Дж. Гелбрейта, йде на зміну ринкових відносин. У результаті в суспільстві складаються дві системи – «ринкова система» (охоплює переважно дрібні господарства) і «плануюча система», куди входять корпорації, які взаємодіють з державою.

Оскільки, як показали попередні кроки дослідження, економічна культура являє собою досить складний феномен інтегративного ха-

рактеру, який, по-перше, виражається у зчленуванні, зіткненні і спаяності феноменів культури та економіки, по-друге, виражається в тому, що функціональні прояви економічної культури кореняться в різних соціально-антропологічних площинах, з одного боку, вона задає парадигму і спосіб дії індивіда в умовах ринкового або якого-небудь ще економічно орієнтованого суспільства, з іншого боку, вона допомагає зовнішньому стосовно даного індивіда соціальному контексту, тобто суспільству, розуміти і оцінювати дії цього індивіда та співвідносити його економічну активність із закладеними в її структурі аксіологічними установками (в цій же соціальній площині) і закладеними в даній площині еталонами поведінки.

Отже, феномен економічної культури є тим місцем у координатах соціальної сфери, де відбувається інтеграція взаємних економічних претензій та інтересів індивіда і зовнішнього йому соціального контексту. Доречно припустити та очікувати, що, якщо будуть осмислені механізми конституювання і функціонування феномена економічної культури, будуть отримані додаткові важелі управління економічними і соціальними процесами, що дасть певні переваги в досягненні економічної стабілізації. Це ще раз підкреслює актуальність вивчення феномена економічної культури стосовно сучасних реалій розвитку українського суспільства та обґрунтовує необхідність даного вивчення.

Якщо культура представлена у багатьох сферах – у сфері мистецтва, науки, політики, права, релігії, моралі та економіки, то, говорячи про економічну культуру, маються на увазі ті традиції, звички, усталені норми поведінки, які реалізуються у сфері економіки і пов'язані з економічною діяльністю людей.

Проте економічна культура пов'язана не тільки зі сферою економіки, але водночас і зі сферою соціальних відносин. З одного боку, звичну економічну поведінку люди реалізують на різних ринках – на ринку товарів і послуг, на ринку праці, на ринку фінансів. Ринки та відносини на них – це те середовище, в межах якого функціонують люди, які є суб'єктами економіки і одночасно носіями економічної культури. В економічній культурі два середовища – економічне і соціальне – з'єднані в єдине ціле, оскільки соціальні відносини завжди пронизані економічними [4, с. 314].

У той же час необхідно відзначити, що при всіх особливостях економічних культур різних країн, скрізь зберігаються одні й ті ж структурні закономірності. Так, економічна культура – це свого роду посередник між комплексом політико-правових, економічних та інших умов тієї чи

іншої країни і економічною поведінкою суб'єктів економіки. Економічна культура втілює духовні цінності та інтереси в матерію дій: у виробництво товарів і послуг, фінансові операції, торгові угоди, отримання кредиту, виплату податків, упровадження нових технологій і так далі. Саме роль економічної культури в розвитку економіки значна. Більше того, це сумарний результат дій мільйонів людей, які регулюються як зовнішніми інституційними умовами їх діяльності, так і рисами економічної культури самих людей.

Розвиток національних економічних систем обумовив появу комплексу особливих проблем і низки відповідних економічних теорій, які можуть бути об'єднані в даний час у теорію трансформації. Її становлення пов'язане з виникненням ідей економічного будівництва суспільства.

Термін «трансформація» (лат. *transformatio*) означає перетворення, перетворювання, видозмінювання. Отже, економічна трансформація пов'язана зі зміною економічної системи, але такою зміною системи, при якій відбувається її якісне переродження, розвиток. В економічній літературі цей термін часто використовують нарівні з поняттями: «період реформування», «перехідний період» або як синонім категорії «розвиток».

Трансформація економічних систем у пе-

рехідний період передбачає рух до деякого заданого ідеального образу – моделі системи. Неминучість відповідних перетворень економіки видається наслідком загальних закономірностей розвитку суспільства, виробництва. Але перехід системи в новий якісний стан – складова частина безперервного процесу її якісного переродження.

Отже, розглядаючи місце та значення економічної культури, було встановлено, що, якщо вдатися до умовної схеми, яка протиставляє економіку і культуру, то економічна культура зі своїм місцем та змістом буде виглядати як така, що тяжіє більше до полюса культури, ніж до полюса економіки.

#### **Висновок.**

Підводячи підсумки нашого дослідження, можна зробити висновок, що економічна культура – це «проекція» культури (в її широкому розумінні) на сферу соціально-економічних відносин. Саме «проекція», а не частина загальної культури, оскільки у сфері економіки і пов'язаних із нею соціально-економічних відносин працює вся культура: усі її елементи так чи інакше проявляються, функціонують тут. Одним із головних завдань сучасного українського суспільства є розуміння сутності та специфіки розвитку економічної культури, її трансформацій у глобалізованому світі.

#### *БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ*

1. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М.: РОССПЭН, 1998. – 415 с.
2. Кармин А. С. Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы / А. С. Кармин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 52-61.
3. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории / Л. Мизес. – Челябинск: Социум, 2005. – 878 с.
4. Милгрот П. Экономика, организация и менеджмент / П. Милгрот, Д. Робертс. – СПб.: Экономическая школа, 1999. – Т. 1. – 472 с.
5. Петина О. Б. Экономический человек: опыт социально-философской экспликации / О. Б. Петина. – Одесса: Печатный дом, 2016. – 336 с.
6. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. М.: Прогресс, 1985. 312 с.
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. 960 с.
8. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки / М. Фридмен // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – №4. – С. 20-52.
9. Attick D. Homo Economicus at School: Neoliberal Education and Teacher as Economic Being / D. Attick // Educational Studies: Journal of the American Educational Studies Association. – 2017. – № 53 (1). – P. 37-48.
10. Brecher B. The Family and Neoliberalism: Time to Revive a Critique / B. Brecher // Ethics and Social Welfare. – 2012. – № 6 (2). – P. 157-167.
11. Cato Varro. On Agriculture / Varro Cato. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934. – 576 p.
12. Cicero. Tusculan Disputations / Cicero; Rev. ed. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1945. – 624 p.
13. Davis J. B. The Homo Economicus Conception of the Individual: An Ontological Approach / J. B. Davis; U. Mäki, D. M. Gabbay, P. Thagard, J. Woods editors // Philosophy of Economics. – Amsterdam: North Holland, 2012. – P. 459-482.
14. Gaechter S. Behavioural Economics: From Homo Economicus to Homo Sapiens / S. Gaechter. – London: Routledge, 2016. – 288 p.

15. Galbraith J. K. *The Economics of Innocent Fraud* / J. K. Galbraith. – New York: Penguin, 2005. – 64 p.
16. Gaus G. F. *The Limits of Homo Economicus: The Conflict of Values and Principles* / C. Favor, G. F. Gaus, J. Lamont, editors // *Essays on Philosophy, Politics & Economics: Integration & Common Research Projects*. – Stanford: Stanford Economics and Finance, 2010. – P. 37-68.
17. Hamann T. H. *Neoliberalism, Governmentality, and Ethics* / T. H. Hamann // *Foucault Studies*. – 2009. – № 6. – P. 37-59.
18. Ivarola L. *Incompatibility of Uncertainty in Economics with the Logic of the Homo Economicus and with the Construction of Closed Systems* / L. Ivarola // *Cinta de Moebio*. – 2017. – № 58. – P. 1-12.
19. McMahon J. *Behavioral Economics as Neoliberalism: Producing and Governing Homo Economicus* / J. McMahon // *Contemporary Political Theory*. – 2015. – № 14 (2). – P. 137-158.
20. McMurtry J. *Behind Global System Collapse: The Life-Blind Structure of Economic Rationality* / J. McMurtry // *Journal of Business Ethics*. – 2012. – № 108 (1). – P. 49-60.
21. Mill J. S. *Principles of Political Economy and Chapters on Socialism* / J. S. Mill. – New York: Oxford University Press, 2008. – 512 p.
22. Read J. *A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity* / J. A. Read // *Foucault Studies*. – 2009. – № 6. – P. 25-36.
23. Weber M. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* / M. Weber; G. Roth, C. Wittich, editors. – Berkeley: University of California Press, 1978. – 1469p.
24. Wilmot B. T. *Looking beyond the Individualism & Homo Economicus of Neoclassical Economics* / B. T. Wilmot // *Journal of Catholic Social Thought*. – 2012. – № 9 (1). – P. 205-208.

## REFERENCES

1. Bentham, J. (1998) *Vvedenyje v osnovanija npravstvennosti i zakonodatelstva [An introduction to the principles of morals and legislation]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
2. Carmin, A.S. (2006) *Filosofija kulture v informacionnom obschestve: problemy i perspektivy [The philosophy of culture in the information society: problems and prospects]*. *Question of philosophy*, 2, 52-61 [in Russian].
3. Mises, L. (2005) *Chelovecheskaya dejatel'nost': Tractat po ekonomicheskoj teoriji [Human action: a Treatise on economic theory]*. Chelyabinsk: Sotsium [in Russian].
4. Milgrom, P., & Roberts, J. (1999) *Ekonomika, organizacija i menedgment [Economics, organization and management]*. Vol 1. Saint-Petersburg: Ekonomicheskaya shkola [in Russian].
5. Petinova, O.B. (2016) *Ekonomicheskij chelovek: opyt socialno-filosofskoj eksplikaciji [Economic person: experience of social and philosophical explication]*. Odessa: Pechatnyy dom [in Ukrainian].
6. Peccei, A. (1985) *Chelovecheskiye kachestva [The Human Quality]*. Moscow: Progress [in Russian].
7. Smith, A. (2007) *Issledovaniye o prirode i prichinah bogatstva narodov [An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
8. Friedman, M. (1994) *Metodologiya pozitivnoj ekonomicheskoy nauki [The Methodology of Positive Economics]*. *THESIS*, 4, 20-52 [in Russian].
9. Attick, D. (2017). *Homo Economicus at School: Neoliberal Education and Teacher as Economic Being*. *Educational Studies: Journal of the American Educational Studies Association*, 53 (1), 37-48.
10. Brecher, B. (2012) *The Family and Neoliberalism: Time to Revive a Critique*. *Ethics and Social Welfare*, 6 (2), 157-167.
11. Cato, Varro. (1934) *On Agriculture*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
12. Cicero. (1945) *Tusculan Disputations*. Rev. ed. Cambridge, MA: Harvard University Press.
13. Davis, J.B. (2012) *The Homo Economicus Conception of the Individual: An Ontological Approach*. J. B. Davis; U. Mäki, D. M. Gabbay, P. Thagard, J. Woods (Eds.). *Philosophy of Economics*. Amsterdam: North Holland.
14. Gaechter, S. (2016) *Behavioural Economics: From Homo Economicus to Homo Sapiens*. London: Routledge.
15. Galbraith, J.K. (2005) *The Economics of Innocent Fraud*. New York: Penguin.
16. Gaus, G.F. (2010) *The Limits of Homo Economicus: The Conflict of Values and Principles*. C. Favor, G. F. Gaus, J. Lamont (Eds.). *Essays on Philosophy, Politics & Economics: Integration & Common Research Projects*. Stanford: Stanford Economics and Finance.
17. Hamann, T.H. (2009) *Neoliberalism, Governmentality, and Ethics*. *Foucault Studies*, 6, 37-59.
18. Ivarola, L. (2017) *Incompatibility of Uncertainty in Economics with the Logic of the Homo Economicus and with the Construction of Closed Systems*. *Cinta de Moebio*, 58, 1-12.
19. McMahon, J. (2015) *Behavioral Economics as Neoliberalism: Producing and Governing Homo Economicus*. *Contemporary Political Theory*, 14 (2), 137-158.
20. McMurtry, J. (2012) *Behind Global System Collapse: The Life-Blind Structure of Economic Rationality*. *Journal of Business Ethics*, 108 (1), 49-60.

21. Mill, J.S. (2008) *Principles of Political Economy and Chapters on Socialism*. New York: Oxford University Press.
22. Read, J. (2009) A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies*, 6, 25-36.
23. Weber, M. (1978) *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. G. Roth, C. Wittich (Eds.). Berkeley: University of California Press.
24. Wilmot, B.T. (2012) Looking beyond the Individualism & Homo Economicus of Neoclassical Economics. *Journal of Catholic Social Thought*, 9 (1), 205-208.

**Рудан Наталя Сергіївна**

Аспірант

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського  
65000, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26**Rudan Natalia S.**

Post-graduate student

K. D. Ushynsky South Ukrainian National Pedagogical University  
26, Staroportofrankivs'ka St., Odesa, 65000, Ukraine

Email: natasharudan@gmail.com

Цитування: Рудан Н. С. Генезис та еволюційні трансформації економічної культури: соціально-філософський аналіз / Н. С. Руданська // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 124-131.

Citation: Rudan, N.S. (2018). Henezys ta evoliutsiini transformatsii ekonomichnoi kultury: sotsialno-filosofskyi analiz [Genesis and evolutionary transformations of economic culture: social- philosophical analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 124-131.

Стаття надійшла / Article arrived: 14.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 20.03.2018

## Феномен милосердя в дихотомії «Захід-Схід»

*Ходанич Ю. М., Ужгородський національний університет*

Стаття присвячена аналізу феномену милосердя крізь призму західної та східної ціннісних установок (типів світоглядів). Милосердя, базуючись на принципах гуманності, а також маючи світський та релігійний виміри, пронизує своїм змістом як західне, так і східне світобачення та розуміння місця людини в суспільстві. Традиціоналізм східної парадигми мислення та її орієнтованість на «буття», а, відповідно, прогресизм західної парадигми мислення та її орієнтованість на «володіння» зумовлюють різний підхід до феномену милосердя. Милосердя на Заході сприймається крізь призму любові до людини, на Сході – любові до всього живого (людина сприймається як частинка цілого). Феномен милосердя проаналізований в контексті релігійно-філософських (конфуціанство, даосизм) та релігійних (християнство, іслам, буддизм) традицій. Особлива увага звернена до розуміння милосердя крізь призму християнської та ісламської антропології. Також надано характеристику принципу ахімси, що є суміжним із милосердям у східній традиції світобачення.

**Ключові слова:** цінність; милосердя; культура; ахімса; антропологія; християнство; іслам

## Phenomenon of Mercy in the Dichotomy «West-East»

*Khodanych Yu. M., Uzhgorod National University*

The aim of the article is to analyze the phenomenon of mercy through the prism of value-ideological background of the western and eastern types of culture and thinking. The main methods of research include: socio-cultural analysis, axiological and critical analyses.

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of mercy through the prism of Western and Eastern values (types of worldviews). Mercy, based on the principles of humanity, as well as having secular and religious dimensions, permeates by its content both Western and Eastern worldviews and understanding of the person's place in society. The article proves the opinion as to the Western orientation to «possession», while the East is oriented to «being», which essentially determine the understanding of mercy. The phenomenon of mercy is analyzed by the author in the context of religious and philosophical (Confucianism, Taoism), religious (Christianity, Islam, Buddhism) and secular positions. The study shows the perception of mercy in various oriental traditions, as well as its differences. Special attention is paid to the understanding of mercy through the prism of Christian and Islamic anthropology. It also describes the principle of ahimsa, which is adjacent to mercy in the Eastern tradition of the worldview.

The author comes to the conclusion that the sociocultural factor of the conditional comprehension of mercy proves to be decisive in the context of the «West-East» dichotomy, moreover, it forms different approaches to its understanding. Pragmatically oriented Western culture is based on the philosophical and scientific outlook and Christianity. Mercy here is understood not as a moral imperative, but as a person's choice, the manifestation of his/her attitude to others. A person appears to be an individual who acts through his/her freedom of will, the priority of a person over the social and the state comes to the fore. The object of mercy is a person, while nature is perceived as the object of possession and consumption for human needs. The social practice of mercy is embodied in the activities of charitable, volunteer and other humanitarian organizations and is based on a combination of individual and social benefit. In its turn, the Eastern paradigm of thinking is based on religious norms, morality, is more spiritually oriented, perceives the phenomenon of mercy as an inalienable attribute of human existence, and the person himself/herself as a particle of the whole (nature, space, etc.), primarily as a member of the community. Hence the object of mercy appears not only a person but all living beings, whose harmony cannot be violated.

**Keywords:** value; mercy; culture; ahimsa; anthropology; Christianity; Islam

## Феномен милосердия в дихотомии «Запад-Восток»

*Ходаныч Ю. М., Ужгородский национальный университет*

Статья посвящена анализу феномена милосердия сквозь призму западной и восточной ценностных установок (типов мировоззрений). Милосердие, основываясь на принципах гуманности, а также имея светский и религиозный измерения, пронизывает своим содержанием как западное, так и восточное мировоззрение и понимание места человека в обществе. Традиционализм восточной парадигмы мышления и его ориентированность на «бытие», а, соответственно, прогрессизм западной парадигмы мышления и его ориентированность на «владение» об-

умовлюють різний підхід к феномену милосердя. Милосердя на Западе воспринимается сквозь призму любви к человеку, на Востоке – любви ко всему живому (человек воспринимается как частица целого). Феномен милосердя проанализирован в контексте религиозно-философских (конфуцианство, даосизм) и религиозных (христианство, ислам, буддизм) традиций. Особое внимание обращено к пониманию милосердя сквозь призму христианской и исламской антропологии. Также охарактеризован принцип ахимсы, что является смежным с милосердием, в восточной традиции мировоззрения.

**Ключевые слова:** ценность; милосердие; культура; ахимса; антропология; христианство; ислам

### Постановка проблеми.

**П**роблема взаємодії західної та східної типів культури вже не одне століття турбує мислителів, що пов'язано, з одного боку, з відмінностями даних культур, з іншого – потребою в пошуку спільних точок для їх зближення. Особливої актуальності ця проблема набуває за сучасних глобалізаційних процесів, що характеризуються як посилення діалогом та взаємодією різноманітних культур та світоглядних (ціннісних) установок, так і значною мірою їх уніфікацією. В свою чергу феномен милосердя, що походить із розуміння гуманності, в тій чи іншій мірі пронизує як західні, так і східні ціннісні орієнтації, а тому може бути важливим чинником на шляху до формування глобальної етики, що базується як на релігійних, так і світських установках. При цьому, перш за все, постає потреба в аналізі відмінностей у розумінні милосердя крізь призму дихотомії «Захід-Схід».

### Аналіз досліджень і публікацій.

Питання діалогу та пошуку спільних контекстів Заходу та Сходу було предметом філософського осмислення М. Бердяєва, Б. Вишеславцева, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартра, В. Соловйова, Е. Фромма, А. Швейцера, А. Шопенгауера, К. Ясперса та інших мислителів. Сучасні дослідження ціннісних орієнтацій західної та східної парадигми мислення пов'язані з такими дослідниками як Д. С. Берестовська, Е. П. Борзова, П. А. Поломошнов, В. І. Самохвалова, В. С. Стюпін та іншими.

На дисертаційному рівні проблему ціннісних установок Заходу та Сходу дослідили В. В. Васильєв та Л. А. Швачкіна. Зокрема, В. В. Васильєв приходить до висновку, що базові цінності західноєвропейської культури були сформовані в епоху Просвітництва завдяки Т. Гоббсу, Дж. Локку, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, І. Канту. В свою чергу визначити ціннісні орієнтації Сходу досить складно, адже східна культура представлена великою кількістю різних за своїм змістом учень та напрямів, які переважно ґрунтуються на релігії та моралі як суспільних феноменах. Якщо брати до уваги брахманістську традицію, то тут цінностями, на думку В. В. Васильєва, постають система варн та дхарма (божественно встановлений закон, що іманентно містить в собі цінність колективізму); в буддизмі – дхарма та індивідуальне пізнання дхарми; в даосизмі – природа або божественне

провидіння та рівність всіх перед природним законом; у конфуціанстві – сім'я та мораль; на Арабському Сході – релігія, мораль та щастя всіх, однак зміст якого визначається верховним правителем [3, с. 11-12].

В. В. Васильєв виділяє ієрархію цінностей Заходу та Сходу. Зокрема, західний світогляд представлений такими ціннісними установками, як закон і порядок (які переважно формуються активністю «знизу»); свобода (переважно індивідуальна); рівність та безпека; власність, розум і знання; мораль, сім'я, природа. В свою чергу східний світогляд представлений наступними цінностями: закон, установлений «зверху»; недіяння і підкореність; мораль і релігія [3, с. 15-16].

**Метою дослідження є** розкрити феномен милосердя, виходячи з горизонтів західного та східного світобачення.

### Виклад основного матеріалу.

Диференційованість західної та східної парадигм мислення визначає їх диференційований підхід до феномену милосердя. Якщо в західному світогляді милосердя розглядається переважно в контексті філософського осмислення, християнської етики та суспільної практики, то на Сході основне його розуміння впливає з релігійних норм, моральних установок та крізь призму невід'ємного атрибуту людини як частини цілого (всесвіту, природи).

На думку Л. А. Швачкіної, для східного типу світогляду милосердя, допомога іншому як певні культурні практики важливі в тій мірі, в якій підтримують існуючу соціальну світобудову, їх об'єкт є частина цілого. В свою чергу в західному типі культури об'єкт допомоги та співстраждання стає суб'єктом. Даний тип демонструє, що людина може потребувати допомоги чи надавати її в силу притаманної їй свободи, незалежності та самостійності у виборі життєвого шляху [13, с. 17].

Якщо намагатися порівнювати ціннісні позиції Заходу та Сходу, то західна культура більш прагматична за своїм змістом, орієнтована на інтелектуальний потенціал, перетворення суспільства, розвиток індивідуальності. Вона базується на філософії та науці. В свою чергу східна культура базується на релігії, на уявленнях про мораль та духовність, спрямована на самовдосконалення людини як частинки чогось цілого (космосу, природи, суспільства). Заходу переважно характер-

ний динамізм, прогрес, суспільні зміни, активна участь індивіда, а Сходу – переважно стабільність, незмінність суспільного устрою, пасивність індивіда щодо суспільних змін.

Як вказує В. І. Самохвалова, чеснота на Сході «розглядається як узгоджена поведінка з власною природою і тим самим із загальним порядком світу; і тому чеснота – поняття скоріше структурно-організаційне, аніж етичне». Навіть у конфуціанстві, що близьке західному менталітету, «чеснота стоїть нижче заслуги, оскільки остання визначається здатністю людини давати оцінку та обирати добро, коли вона може вчинити і добро, і зло. Християнство ж вище цінує чесноту, оскільки вона поєднана з цнотливістю душі, яка не думає про саму можливість зла» [8, с. 130].

В свою чергу Захід «все розуміє через людину та її діяльність, яка так чи інакше змінює світ», а Схід стверджує, що «людина в своїй діяльності, перш за все, повинна слідувати порядку творчості самого світу (тобто в найширшому сенсі діяти «за прецедентом»...), космосу». Схід «більш уважний до форми, аніж до змісту, до ритуальності, аніж до спонтанності, до традиції, аніж до новаторства. І самі традиційні й ритуальні форми не стільки соціально обумовлені конвенції, скільки складно здійснена символізація розуміння самого світу та його власного порядку (в прояві та функціонуванні) через визначені формальні «фігури» і «позиції». Позиції ритуальної форми настільки непохитні, наскільки непохитний порядок самого світу в його об'єктивному бутті» [8, с. 137-138]. Отже, якщо «західна» людина спрямовує свою діяльність на перетворення світу, то «східна» слідує природному розвитку, вважаючи себе лише його частинкою, а не «володарем».

Сформована на основі наукової парадигми західна культура є техногенною, адже спрямована на перетворення світу. Східна традиціоналістська система цінностей передбачає людину включеною в організм природи, ніби розчиненою в ній; вектор людської активності спрямований не стільки назовні, скільки всередину, на самовиховання, самообмеження, включення в традицію [10, с. 12].

Ознака традиціоналізму та антитрадиціоналізму на Сході та Заході відповідно обумовлює суспільну практику реалізації милосердя. Адже, до прикладу, постійний пошук «нового» (нових форм) на Заході привів до формування благодійних, волонтерських організацій, а також понять спонсорство, меценатство, фандрейзинг тощо, що не притаманно для східної культури. Милосердя в рамках останньої не потребує певної інституціалізації, прагматичної раціональності, прогнозування тощо, натомість достатньо кооперації.

В західній культурі основою етики розуміється її раціональне обґрунтування, що бере свій

початок ще з Сократа, який, перш ніж визначити як жити морально (за чеснотами), вважав за необхідність зрозуміти, чим є сама чеснота. На противагу Заходу, в східній культурній традиції «істина не відділювалась від моральності і моральне вдосконалення розумілось умовою та підставою для осягнення істини. Істина відкривається лише моральним людям». До прикладу, «один і той же ієрогліф «дао» означав у древньокитайській культурі закон, істину та моральний життєвий шлях». На противагу Сократу, коли учні Конфуція питали у нього, як зрозуміти «дао», він давав кожному різні відповіді, оскільки кожен із його учнів пройшов різний шлях морального вдосконалення [10, с. 14].

Світогляд Сходу базується на постулаті, що людина не є вільною, натомість визначеною космічним законом чи Богом. Передбачається орієнтація на колективізм та заперечення автономії, свободи, гідності. На Сході лише через взаємовідносини з іншими можливо зрозуміти власне «Я». Східний тип мислення передбачає переважно орієнтованість на внутрішній світ людини, натомість західний тип звертає увагу на індивідуальність та унікальність особистості. Східний світогляд більше зорієнтований на осягнення внутрішньої духовності людини, а західний – на освоєння зовнішнього оточуючого світу та його активне перетворення [1, с. 132-133].

Якщо східна етика споглядала, консервативна та аскетична, то західна – активна, ліберальна та утилітарна. Якщо східний тип мислення – традиціоналістський (звертання та утвердження традицій предків), то західний – навпаки, прагне до руйнування традиційності, соціальної творчості та прискорює темп життя [1, с. 134].

На Заході милосердна особистість сприймається крізь призму суб'єкта, є «діячем», що обрав на основі вільної волі певний шлях дії. Натомість на Сході милосердя не є певною заслугою, а сприймається як свого роду моральний імператив, що повинен бути частинкою буття людини та проявлятися як її ставлення до оточуючого її світу.

Н. В. Шелкова називає Захід «культурою розуму», а Схід – «культурою серця». Культура Сходу передбачає «входження у світ Іншого, проживання світу Іншого». Людина Сходу не намагається знати світ та Іншого, оскільки це неможливо й навіть абсурдно, натомість намагається відчутти світ та Іншого [14, с. 145].

Східне мислення позаопозиційне (для Заходу характерні опозиції суб'єкт-об'єкт, внутрішній-зовнішній світ тощо), інтегративне. Воно виробило основний принцип існування та діяльності людини – споглядання, інтуїтивне одкровення та відмову від будь-яких форм насильства, що порушують баланс сил взаємодії та природний хід життя [11, с. 84].

Е. П. Тіхонова виділяє ряд смислових антиномій, що визначають розвиток культур Заходу та Сходу. Зокрема, щодо Сходу: гармонійне співіснування людини з природним середовищем проживання; любов до світу; інтуїтивне знання, містика; традиціоналізм, стабільність життя общини і держави; споглядання, медитація; дао. В свою чергу на Заході: держава (демократія, рівність, свобода); техніко-технологічне перетворення світу, підкорення природи; любов до людини; раціональне знання, культ науки; модернізація (індустріалізація, прогрес, інновація); активна фізична дія; логос [11, с. 84].

«Червоною лінією» проходить відмінність у способі існування людини Заходу і Сходу: перша орієнтована на володіння, друга – на буття. Це певні смислові схеми, які формують тип свідомості, а, отже, тип особистості певної культури. Орієнтація на володіння західної культури передбачає чітке розрізнення людини як суб'єкта та природи як об'єкта. Західна людина прагне «перетворити весь світ в об'єкт володіння та обов'язкового практичного використання». Людина Заходу активно використовує природу для задоволення своїх потреб. Вона орієнтована на раціональне осягнення та використання світу. Сутністю екзистенційною установкою володіння є споживацтво – прагнення людини захопити весь світ [11, с. 85]. Саме тому явища індивідуалізму, споживацтва «походять» із західної традиції, що базується на визнанні індивідуальності людини.

В свою чергу «буття» є ціннісно-смисловою орієнтацією та парадигмою існування культури Сходу. Для неї характерні альтруїзм, життєлюбство та причетність до світу, реалізація людиною духовної свободи та творчості. Традиційне суспільство Сходу зорієнтоване на збереження вітальної сили та колективної пам'яті общини. Світ постає як єдність усіх форм та рівнів існування, а також є одухотвореним, де кожна річ має свій зміст. Це орієнтація на гармонійне співіснування людини та оточуючого її світу. Буття як реалізація життєво активної сили людини й світу передбачає відмову від власного егоїзму та зорієнтованості на собі. Саме звідси важливий принцип ставлення людини до світу в східній культурі – недіяння (у-вей). Це життєвий принцип зовнішньо-фізично пасивного існування людини та споглядання суті речей, проте це водночас внутрішньо-психічна дія людини, спрямована на пізнання гармонії й сенсу існування світу [11, с. 86].

Дихотомія «буття-володіння» яскравим чином показує відмінності щодо розуміння милосердя в західній та східній культурах. Так, на Заході, який зорієнтований на парадигму «володіння», милосердя переважно спрямовується лише на людину (людство), натомість на Сході, що будується на

парадигмі «буття», милосердя поширюється на все живе (природу як таку). Слід тут додати, що західна культура мислення доволі чітко відділяє людину від природного середовища її існування. Природа сприймається не як об'єкт для милосердного ставлення, а як об'єкт активного використання для потреб людини. Якщо милосердя на Заході сприймається крізь призму любові до людини, то на Сході – любові до всього живого, а не лише людини. Тут людина усвідомлює себе частинкою цілого, а милосердя стає проявом ставлення до цього цілого.

З точки зору конфуціанства, милосердя тісно пов'язане з ритуалом («лі») та спрямоване на збереження й сакралізацію традиційного соціального устрою. Л. А. Швачкіна вказує з цього приводу, що милосердя чітко впливає з імперативу служіння суспільства та виконанням визначених обов'язків. Моральна поведінка є та, що заснована на принципі «золотої середини» як втілення ідеалу порядності й безкорисної любові до світу та людей [13, с. 23]. В свою чергу в даосизмі, на противагу конфуціанству, милосердя сприймається як те, що суперечить принципу Дао як утвердженню природної необхідності. Милосердя постає втіленням «деградації Дао» та свідчить про відсутність гармонії в суспільстві [13, с. 24].

Традиції даосизму та конфуціанства не сприймають розуміння «прав людини», прав громадянина, свободу особистості в їх західному розумінні, адже вони не відображають сутності гідності людини та того аксіологічного змісту, що вкладається в розуміння людини східними традиціями. Основу ж китайського суспільства, до прикладу, склали сім'я та рід [2, с. 302-303]. Таким чином, західна світоглядна традиція зорієнтована на індивідуальне в людині, а східна – на розуміння людини як члена спільноти, як частинки чогось цілого, що невіддільна від середовища існування (природи, космосу тощо).

Відмінностями характеризуються також ісламський та європейський цивілізаційні модулі. Зокрема, весь ісламський світ об'єднує людей, які при всіх відмінностях в культурі, традиціях, менталітеті тощо усвідомлюють свою належність до єдиної історико-духовної спільноти – всесвітньої умми. Окрема особистість тут малозначима, найважливішу роль відіграє саме релігія (іслам), що формує єдине ставлення до світу, суспільства та людини. Домінантною постає мораль в системі суспільних відносин, натомість особистісні інтереси вторинні. Саме належність до роду, клану визначає суспільний статус людини [2, с. 303]. В свою чергу християнство як західний тип релігії базується на визначенні кожної людини як окремої особистості, що перебуває у зв'язку з Богом, а через це вже з Церквою. При цьому індивідуаль-

ність людини передусє, на відміну від ісламу, її суспільності або колективності.

Сутнісні характеристики християнської (західної релігійної течії) та ісламської антропології також різняться. Інтерес християнства спрямовується на моральне самовдосконалення особистості в напрямку Бога та з допомогою Бога. Людина є «богоподібною» – створена на образ і подобу Богу. Натомість, в ісламі всередині людини немає Бога, а тим самим немає внутрішньо природно закладеної гріховності. При цьому людина в ісламі зобов'язується до сповнення волі Аллаха на землі, підтримання встановленого Аллахом порядку та закону. Людина сприймається по відношенню до Аллаха в двох аспектах: як «раб Аллаха», проте не в значенні відсутності свободи чи поневолення, але в розумінні здійснення свідомого поклоніння Аллагу. Іншими словами, раб Аллаха є той, хто здійснює його волю на землі. Другий аспект – людина визнається «намісником» Аллаха на землі, що означає, зокрема, можливість панувати над усім земним створінням. Намісництво передбачає «вірність Аллагу та перемогу над своєю моральною слабкістю» [6, с. 11-12].

Мораль християнства спрямована всередину, пов'язана з пізнанням духовності в самій людині, натомість мораль ісламу орієнтується назовні – виконання людиною заданих Аллахом приписів та місії. Таким чином, якщо християнин, що від природи наділений свободою волі, повинен вирішувати протягом життя складні питання вибору «добро-зло», то мусульманин зобов'язаний лише слідувати встановленим наперед Аллахом приписам. Отже, ісламська мораль визначається «дотриманням чи ухиленням від зовнішньо встановлених Аллахом норм добра». Головною моральною цінністю в ісламі постає діяльність людини, що реалізує на практиці служіння Аллагу [7, с. 83-85].

Відносини між Аллахом та людиною в ісламі реалізуються за схемою: від людини – покора та поклоніння, від Аллаха – керівництво та милосердя. Що стосується безпосередньо милосердя, то воно спрямоване лише щодо праведників, які покоряються волі Аллаха, та правомірних мусульман. Тих же, що впадають у гріх, чекають суворі покарання [6, с. 12-13].

На відміну від ісламу, в християнстві відносини між Богом та людиною будуються на основі любові як головної заповіді. При цьому любов до Бога і любов до людини ототожнюються. Милосердя Боже поширюється не лише на праведників, але й грішників та навіть тих, хто не вірить. Кожному дається можливість звернутися до Бога й покаятися.

Важлива відмінність між ісламом та християнством полягає в аспекті релігійного чи морального вдосконалення людини: в ісламі таке вдоско-

налення йде в напрямку від учинків до якостей душі, а в християнстві, навпаки, від якостей душі до вчинків. Таким чином, акцент в ісламі зосереджений на досконалості вчинків, а в християнстві – на досконалості душі [6, с. 15]. Іншими словами, якщо мотивація християн скерована до серця, то мусульман – до волі (вчинків).

Імператив добрих вчинків в ісламі підкріплений численними вказівками Корану на те, що добро вигідне людині, оскільки буде, безумовно, винагороджене без залишку. Більше того, добрі вчинки накопичуються до блага того, хто їх чинить, і в день воскресіння забезпечать людині відплату. Бог випробовує і спокушає людину на добро-зло, проте вибір добра людиною приведе її до досконалості [9, с. 160-161].

Своєрідним розумінням милосердя у східній (зокрема, індуїстській та буддистській) традиції постає принцип ахімси (ненасильство, неспричинення шкоди живому). Даний принцип був одним із ключових у житті та діяльності М. Ганді. Найбільш строге тлумачення цього принципу дається в джайнізмі. Головним джерелом ахімси постає, як вказує Д. Датта, любов як внутрішнє почуття в серці. Справжнє ненасильство при цьому не просто відмова від спричинення шкоди чи зла, але виключення з серця людини почуттів ненависті, помсти та гніву. Справжній прояв ахімси ґрунтується, був переконаний М. Ганді, на внутрішній силі та відсутності страху, адже лише той, хто не боїться інших людей, може їх любити [5, с. 90-91]. Кінцевим критерієм ненасильства, вважав М. Ганді, є любов та самовідданість, що виходять з глибини душі. В його філософії ахімса постає вищою чеснотою, без неї неможливо досягнути Істини (Бога). Бог же може бути досягнутий лише через любов до нього, а любов до Бога означає любов до живих істот, в яких він втілений [5, с. 92-93].

В цілому для культури Сходу любов постає не як почуття, пристрасть, а, насамперед, як співстраждання, співпереживання за іншу істоту, що виражено у бажанні допомогти. Зокрема, у випадку з буддизмом, як відзначає А. Черепанов, «це бажання допомогти виражається у тому, щоб спрямувати істоту на істинний шлях, який веде до звільнення від страждання» [12, с. 125]. На протигагу християнству, любов у буддизмі замінюється почуттям співстраждання, яке базується на тотожності двох страждаючих самостей. Так, «у християнстві мій «ближній» є індивідуальність, особа мені протилежна, єдина і неповторна; в буддизмі множина різних індивідуальностей є ілюзія, магія, насправді всі вони – одне, тотожні в своїй сутності, в серці – нерозрізновані...». Отже, у буддизмі «немає єдності протилежностей, що складає сутність любові..., тут тотожність осіб у байдужому, однаковому стражданні, що має своєю

межею повне «угасання» всякої індивідуальної відмінності в «нірвані» [4, с. 276-277].

#### Висновки.

Соціокультурний фактор зумовленості уявлень про милосердя постає визначальним в контексті дихотомії «Захід-Схід», що формує різні підходи до сприйняття даного феномену. Західна культура, більш прагматично орієнтована, базується на філософсько-науковому світогляді та християнстві. Милосердя тут розуміється не як моральний імператив, а як вибір людини, прояв її ставлення до інших. Людина постає індивідом, яка діє завдяки своїй свободі волі, має місце пріоритет людини над суспільним та державою. Об'єктом милосердя постає людина, натомість природа сприймається

як об'єкт володіння та використання для потреб людини. Суспільна практика милосердя втілюється в діяльності благодійних, волонтерських та інших гуманітарних організацій та базується на поєднанні індивідуальної та суспільної користі. В свою чергу східна парадигма мислення базується на релігійних нормах, моралі, є більш духовно зорієнтованою, сприймає феномен милосердя як невід'ємний атрибут людського буття, а саму людину як частинку цілого (природи, космосу тощо), найперше як члена спільноти. Звідси об'єктом милосердя постає не лише людина, а все живе, гармонія якого не може бути порушена. Милосердя потребує в певній мірі кооперації, але не інституціоналізації.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Берестовская Д. С. Диалог культур: Восток и Запад / Д. С. Берестовская // Мыслители XX века о культуре: монография. – Симферополь: ИТ «Ариал», 2010. – С. 126-139.
2. Борзова Е. П. Восток и Запад: сравнительный анализ культур / Е. П. Борзова // Труды Санкт-Петербургского государственного института культуры. – 2010. – Т. 190. – С. 282-311.
3. Васильев В. В. Проблематика ценностных ориентаций в компаративистике России, Запада и Востока: автореф. дисс. канд. филос. наук: спец. 09.00.11. / В. В. Васильев. – СПб., 2006. – 21 с.
4. Вышеславцев Б. П. Вечное в русской философии // Этика преображенного Эроса / Б. П. Вышеславцев. – М.: Республика, 1994. – С. 153-350.
5. Датта Д. Философия Махатмы Ганди / Д. Датта; пер. с англ. А.В. Радугина. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 146 с.
6. Поломошнов П. А. Исламская и христианская антропология как альтернативные версии религиозного гуманизма / П. А. Поломошнов, А. Ф. Поломошнов // Исламоведение. – 2017. – № 1. – С. 5-18.
7. Поломошнов П. А. Проблема личности в исламе / П. А. Поломошнов // Исламоведение. – 2015. – № 4. – С. 78-88.
8. Самохвалова В. И. Восток и Запад: о различии идеологических векторов в культуре / В. И. Самохвалова // Ориентиры. – 2010. – № 6. – С. 121-145.
9. Смирнов А. В. «Благо» и «зло» в исламской традиции и философии (к постановке вопроса). Избранные тексты / А. В. Смирнов // Этическая мысль. – 2007. – № 8. – С. 154-193.
10. Степин В. С. Глобализация и диалог культур: проблема ценностей / В. С. Степин // Век глобализации. – 2011. – № 2. – С. 8-17.
11. Тихонова Е. П. «Восток-Запад» – знаковая веха культурной рефлексии XX-XXI вв. / Е. П. Тихонова // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 298. – С. 83-86.
12. Черепанов А. Любовь в категориях буддийской культуры / А. Черепанов // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. – 2005. – Т. 10. – № 1. – С. 121-129.
13. Швачкина Л. А. Гуманность в контексте культурных традиций Востока и Запада: автореф. дисс. д-ра филос. наук: спец. 24.00.01. / Л. А. Швачкина. – Ростов-на-Дону, 2011. – 46 с.
14. Шелковая Н. В. Восток и Запад: культура сердца и культура разума / Н. В. Шелковая // Соловьевские исследования. – 2017. – № 2. – С. 143-151.

#### REFERENCES

1. Berestovskaia, D.S. (2010). *Dialog kultur: Vostok i Zapad [Dialogue of Cultures: East and West]. In Thinkers of the twentieth century about culture: monograph.* Simferopol: Arial, (pp. 126-139) [in Russian].
2. Borzova, E.P. (2010). *Vostok i Zapad: sravnitelnyi analiz kultur [East and West: a comparative analysis of cultures]. Proceedings of the St. Petersburg State Institute of Culture, 190, 282-311* [in Russian].
3. Vasilev, V.V. (2006). *Problematika tcennostnykh orientacii v komparativistike Rossii, Zapada i Vostoka [The problematics of value orientations in the comparativistics of Russia, the West and the East]. Extended abstract of candidate's thesis.* Sankt-Peterburg [in Russian].

4. Vysheslavtcev, B.P. (1994). *Vechnoe v russkoi filosofii [Eternal in Russian philosophy]*. Ethics of the transformed Eros. Moscow: Respublika, (pp. 153-350) [in Russian].
5. Datta, D. (1959). *The Philosophy of Mahatma Gandhi*. Moscow: Izdatelstvo inostrannoi literatury [in Russian].
6. Polomoshnov, P.A., & Polomoshnov, A.F. (2017). Islamskaia i khristianskaia antropologiya kak alternativnye versii religioznogo gumanizma [Islamic and Christian anthropology as alternative versions of religious humanism]. *Islamic Studies*, 1, 5-18 [in Russian].
7. Polomoshnov, P.A. (2015). Problema lichnosti v islame [The problem of personality in Islam]. *Islamic Studies*, 4, 78-88 [in Russian].
8. Samokhvalova, V.I. (2010). Vostok i Zapad: o razlichii ideologicheskikh vektorov v culture [East and West: on the difference of ideological vectors in culture]. *Landmarks*, 6, 121-145 [in Russian].
9. Smirnov, A.V. (2007). «Blago» i «zlo» v islamskoi traditsii i filosofii (k postanovke voprosa). Izbrannye teksty [«Good» and «evil» in the Islamic tradition and philosophy (to the formulation of the question). Selected texts]. *Ethical thought*, 8, 154-193 [in Russian].
10. Stepin, V.S. (2011). Globalizatsiia i dialog kultur: problema tsennostei [Globalization and the dialogue of cultures: the problem of values]. *The age of globalization*, 2, 8-17 [in Russian].
11. Tikhonova, E.P. (2007). «Vostok-Zapad» – znakovaia vekha kulturnoi refleksii XX-XXI vv. [«East-West» - a landmark of cultural reflection of the XX-XXI centuries]. *Bulletin of Tomsk State University*, 298, 83-86 [in Russian].
12. Cherepanov, A. (2005). Liubov v kategoriiakh buddiiskoi kultury [Love in the categories of Buddhist culture]. *Bulletin of Chelyabinsk State University. Philosophy*, 10 (1), 121-129 [in Russian].
13. Shvachkina, L.A. (2011). Gumannost v kontekste kulturnykh traditsii Vostoka i Zapada [Humanity in the context of the cultural traditions of the East and West]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Rostov-na-Donu [in Russian].
14. Shelkovaia, N.V. (2017). Vostok i Zapad: kultura serdca i kultura razuma [East and West: culture of the heart and culture of mind]. *Solovyov's researches*, 2, 143-151 [in Russian].

### **Ходанич Юрій Михайлови**

Викладач

Ужгородський національний університет

88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3

### **Khodanych Yuriy M.**

Lecturer

Uzhgorod National University

3, Narodna sq., 88000, Uzhgorod, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5113-3901

Email: yurahodanych@gmail.com

Цитування: Ходанич Ю. М. Феномен милосердя в дихотомії «Захід-Схід» / Ю. М. Ходанич // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 3. – С. 132-138.

Citation: Khodanych, Yu.M. (2018). Fenomen myloserdia v dykhotomii «Zakhid-Skhid» [Phenomenon of Mercy in the Dichotomy «West-East»]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(3), 132-138.

Стаття надійшла / Article arrived: 19.03.2018

Схвалено до друку / Accepted: 23.03.2018